

POLSKIE TOWARZYSTWO ORIENTALISTYCZNE
POLISH SOCIETY FOR ORIENTAL STUDIES

PRZEGLĄD
ORIENTALISTYCZNY
ORIENTAL STUDIES REVIEW

Kwartalnik

Wydano ze środków finansowych
Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego

Nr 1–4 (281–284)

WARSZAWA

2022

WYDAWNICTWO PTO

KOMITET REDAKCYJNY / EDITORIAL COMMITTEE

Redaktor naczelny / Editor in Chief – dr hab. Agata Barea-Jarząb, prof. UW
Członkowie / Members – dr hab. Iwona Kordzińska-Nawrocka, prof. UW,
prof. dr hab. Iwona Kraska-Szlenk, dr Małgorzata Religa,
dr Magdalena Rodziewicz, prof. dr hab. Danuta Stasik,
dr Anna Sulimowicz-Keruth, dr hab. Jacek Woźniak

RADA NAUKOWA / EDITORIAL BOARD

Prof. Eva Csato (Uppsala University), Prof. Eva de Clercq (Ghent University),
Prof. Janusz Danecki (University of Warsaw), Prof. Peter Kornicki (Cambridge University),
Prof. Olga Lomova (Charles University in Prague), Prof. Giacomella Orofino (University L'Orientale, Naples),
Prof. Mario Poceski (University of Florida), Prof. Lionel Posthumus (University of Johannesburg),
Prof. Mark Turin (University of British Columbia)

RECENZENCI (od 2019) / REVIEWERS (since 2019)

dr Andżelika Adameczyk (Uniwersytet Warszawski),
prof. dr hab. Piotr Balcerowicz (Uniwersytet Warszawski),
prof. dr hab. Jerzy Bayer (Uniwersytet Jagielloński),
dr hab. Aleksandra Bernatowicz
(Polska Akademia Nauk), prof. IS PAN,
dr Kamil Burkiewicz
(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu),
prof. dr hab. Marzena Czerniak-Drożdżowicz
(Uniwersytet Jagielloński),
dr hab. Andrzej Drodz (Uniwersytet Warszawski),
prof. dr hab. Marek Dziekan (Uniwersytet Łódzki),
dr Justyna Godlewska-Szyrkowa (Uniwersytet Warszawski),
dr Agnieszka Graczyk (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza),
dr hab. Marcin Grodzki (Uniwersytet Warszawski), prof. UW,
dr Stanisław Gródz (University of Birmingham),
prof. dr hab. Marcin Jacoby
(Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej),
dr Stanisław Jaśkowski (Uniwersytet Warszawski),
dr hab. Agnieszka Aysen Kaim
(Polska Akademia Nauk), prof. IS PAN,
dr Stanisław Kania (Uniwersytet Warszawski),
prof. dr hab. Tomasz Kempa
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika),
prof. dr hab. Izabela Kończak (Uniwersytet Łódzki),
dr Magdalena Krzyżanowska (Universität Hamburg),
dr hab. Beata Kubiak Ho-Chi (Uniwersytet Warszawski),
dr hab. Wiesław Lizak (Uniwersytet Warszawski),
dr hab. Halina Marlewicz, prof. (Uniwersytet Warszawski),
dr Mirosław Michalak (Uniwersytet Warszawski),
dr hab. Marcin Michalski,
(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza),
dr hab. Dorota Michaluk, prof.
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika),
dr hab. Michał Németh
(Uniwersytet Jagielloński), prof. UJ, MAE,
dr hab. Piotr Nykiel (Uniwersytet Jagielloński),
dr hab. Barbara Ostafin (Uniwersytet Jagielloński),
prof. dr hab. Katarzyna Pachniak (Uniwersytet Warszawski),
dr hab. Marek Piela (Uniwersytet Jagielloński),
prof. dr hab. Ewa Pałasz-Rutkowska (Uniwersytet Warszawski),
dr hab. Marzanna Pomorska (Uniwersytet Jagielloński),
dr Jan Rogala (Uniwersytet Warszawski),
dr Iga Rutkowska (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza),
dr hab. Ewa Rynarzewska
(Uniwersytet Warszawski), prof. UW,
prof. dr hab. Ewa Siemienieć-Gołaś (Uniwersytet Jagielloński),
dr Kamila Stanek (Uniwersytet Warszawski),
dr Marcin Styszyński (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza),
prof. dr hab. Lidia Sudyka (Uniwersytet Jagielloński),
dr Mariusz Sulkowski
(Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego),
dr Magdalena Szpindler (Uniwersytet Warszawski),
dr hab. Marcin Szydysz (Uniwersytet Wrocławski),
dr hab. Maciej Tomal (Uniwersytet Jagielloński), prof. UJ,
dr Anna Trynkowska (Uniwersytet Warszawski),
dr Małgorzata Wielńska-Softwedel
(Uniwersytet Ludwika i Maksymiliana w Monachium),
prof. dr hab. Witold Witakowski (Uppsala University),
dr Ewa Wołk-Sore (Uniwersytet Warszawski),
dr hab. Marta Woźniak-Bobińska
(Uniwersytet Łódzki), prof. UL,
prof. dr hab. Ewa Zajdler (Uniwersytet Jagielloński),
dr hab. Grażyna Zajac, prof. (Uniwersytet Jagielloński),
prof. dr hab. Maciej Ząbek (Uniwersytet Warszawski),
prof. dr hab. Estera Żeromska
(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza).

Redakcja językowa / Proofreading

Zespół (język polski),

Editorial Committee (Polish)

Sekretarz redakcji / Editorial secretary

dr Magdalena Szpindler

Okładka / Cover

Wanda Winkowska-Siennicka

Adres redakcji / Address of the Editorial Office

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28 (Wydział Orientalistyczny UW)

00-927 Warszawa

Tel. 22 55 20 513

ISSN – 0033-2283

Nakład 250 egz.

Realizacja wydawnicza / Publishing Company

Dom Wydawniczy ELIPSA

ul. Inflancka 15/198, 00-189 Warszawa

tel. 22 635 03 01, e-mail: elipsa@elipsa.pl, www.elipsa.pl

THE ROLE OF THE AUDIENCE IN THE TURKISH FILM INDUSTRY*

ABSTRACT: According to consumer-centered marketing theories, “the consumer is the king”. As there are so many alternative brands in the market, it is vital to understand the reasons for customers’ choices. Likewise, in the film industry, the audience is “king” heaps of times. The filmmakers rely on popular genres, characters, actors, and directors to gain the target audience’s appreciation. However, when it comes to art, cultural and creative industries, implementing customer-focused strategies has caused controversy. If cinema is an art, how important should the expectations and needs of the audience be?

This study addresses the audience’s role in the Turkish film industry. Following a literature review of the Turkish film industry’s history and current structure, the study interprets the audience profile and box office data using statistical analysis. The study shows that the audience has been influential in almost every period of the Turkish film industry and at every stage of the value chain, from planning to distribution.

KEYWORDS: film industry, audience, audience profile, box office, genre, marketing public relations

INTRODUCTION

In mainstream cinema, there is a common belief that moviegoers dislike bleak, disturbing films; they prefer action, comedy, and romantic movies featuring celebrities. However, it is hard to refer to a homogeneous audience to make such generalizations. At the end of the 19th century, the audience that /which filled movie theatres in Paris was mainly poor and unemployed. In parallel, that was the time when nearly ten million immigrants were resettled in the USA. As nickelodeon movies were new, cheap, silent, and had no language difficulties, they became a popular spare-time activity for immigrants (Buscher, p. 16). On the contrary, in the Turkish Republic’s first years, the audience was a modern, polite and wealthy mass wearing suits and bowler hats (Kirel, p. 103).

Over time, there have been significant breaks in the Turkish audience’s profile following social, political, and economic conjuncture changes, directly affecting the movies’ genre and content. From this point of view, the Turkish film industry has been a compelling case reflecting the effect on the audience. Today, filmmakers adopted the audience’s taste and appreciation as an integral element of the film industry. Producers and directors, who want their films to achieve booming box office income, consider the audience’s taste and demand.

* This paper is based on an unpublished Ph.D. dissertation defended at the Faculty of Communication at Marmara University/Istanbul in February 2021.

THE EVOLUTION OF THE TURKISH FILM INDUSTRY

The first examples of Turkish films were produced in Ottoman Empire during World War I. In 1916, based on the models introduced in Germany, Enver Pasha initialized the establishment of a film production unit within the army. This office (named Merkez Ordu Sinema Dairesi) remained the sole film producer until Kemal Film, the first private film company, was founded in 1922 (Esen, p. 22). Hereafter, Turkish cinema has gone through many periods: experienced golden ages, significant crises, and major economic collapses, and accomplished outstanding national and international artistic achievements. Turkey's first professor of cinema, Onaran, classified the history of Turkish Cinema into four periods: The Theatre Artists Period (1923–1939), the Transition Period (1939–1952), The Age of Filmmakers (1952–1963), and New Turkish Cinema (1963–1980) (Onaran, p. 10). Future scholars have adopted this classification and the subsequent decades appeared to be defined as the Period of Contradictions (1973–1980), the Post-Coup Period (1980–2000), and Contemporary Turkish Cinema.

1. THE THEATRISTS PERIOD (1923–1939)

After the establishment of the Turkish Republic in 1923 under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, a series of political, religious, cultural, social, educational, and economic policy changes were implemented to convert the new Republic into a secular, modern nation-state.¹ Cineaste Muhsin Ertugrul undertook the mission of representing the ideals of the Republic and creating a modern society using the field of theatre and cinema. He created a theatrical cinematic approach through historical films and adaptations of Turkish literature. His movies paved the way for the films produced in the following years to walk on similar narratives and themes (Teksoy, p. 472). The industry had focused on the film adaptations of famous writers' works such as Halide Edip² and Nazım Hikmet.³ In this period, the audience and its tastes were not in the foreground. The newspaper announcements appealed to the audience's nationalist feelings instead of the directors or actors. Parallel to the period's conjuncture, the state supported the production of documentary and propaganda films about independence, the new Republic's reforms, and accomplishments.

¹ Some of the reforms can be classified as follows: 1) political reforms, such as the abolition of the office of the Ottoman sultanate, abolition of the office of the caliphate held by the Ottoman caliphate, full political rights for women to vote and be elected, the inclusion of the principle of laicity; 2) cultural and educational reforms involving the centralization of education, adoption of the Latin alphabet, regulation of the university education, change of headgear and dress, closure of religious convents and dervish lodges; 3) legal and social reforms, e.g., abolition of sharia courts, the introduction of the new penal law modeled after the Italian penal code, introduction of the new civil code modeled after the Swiss civil code; 4) economic reforms such as reform of the international time and calendar system, the international system of units.

² Halide Edip (1884–1964), a Turkish novelist and political leader. She was known for her novels criticizing the low social status of Turkish women. During the Turkish War of Liberation (1919–1923), she noticed the importance of informing international public opinion and decided to participate in the national struggle by establishing a news agency.

³ Nazım Hikmet (1901–1963), one of the most important poets and influential figures in 20th-century Turkish literature. His mastery of language, the introduction of free verse, and a wide range of poetic themes strongly influenced Turkish literature in the late 1930s. He is also known for his plays and scripts, which are mainly Marxist-inspired. He was a grand grandchild of the Polish emigrant Konstanty Borzęcki/Caleleddin Pasha.

2. THE TRANSITION PERIOD (1939–1952)

During World War II, Turkish decision-makers who had recently experienced the devastating effects of wars adopted “active neutrality” as a consistent strategy, and managed to keep Turkey out of the war. Turkish filmmakers who were studying or working in Europe returned to Turkey. They started producing original screenplays instead of adapted ones. The innovative camera moves and angles were adopted instead of the fixed wide-angle shots of the previous period. Thus, the narrative language of films has transformed into cinematic narration. Movie actors replaced theatre actors. The industry’s new directors, producers, actors, technicians, studios, and laboratories positively contributed to the quality of the movies and the production volume (Esen, p. 45).

3. THE AGE OF FILMMAKERS (1952–1963)

In the 1950s, described as the “era of filmmakers,” Turkish Cinema began to be transformed into an industry that employs more people and produces more films. Yeşilçam,⁴ mainly a street in Beyoğlu Istanbul, became a district where many actors, directors, crew members, and studios were based. Esen stated that in the 50s, liberal prime minister Menderes had the ambition of re-making Turkey into “Little America.” The movies that reached crowded audiences more easily, successfully projected the American lifestyle and consumption habits (Esen 2010, p. 63). The magazines have allocated more space to the cinema, organized competitions, and created new stars. Thus, marketing public relations strategies promoting celebrities increased; Ayhan Işık and Belgin Doruk became the stars of Turkish cinema thanks to Akad’s famous film “In the Name of the Law” (1952, Lütfi Ö. Akad; see Teksoy, p. 479). Following the 1960 coup, a discussion regarding the depiction of reality in Turkish cinema started. Inspired by Italian neorealism, films dealing with social issues were produced. “Revenge of the Snakes” (Tur. *Yılanların Öcü*, directed in 1962 by Metin Erksan), “Dry Summer” (Tur. *Susuz Yaz*, directed in 1963 by Metin Erksan), “Migrant Birds” (Tur. *Gurbet Kuşları*, directed in 1964 by Halit Refiğ) are important examples of this period. Motion pictures’ artistic quality improved as well, and the films gained a national identity. “Dry Summer” won the Golden Bear at the Berlin Film Festival.

4. NEW TURKISH CINEMA (1963–1980)

In this productive period, a new production style called “Regional Management” was born with the initiative of the producers who adopted the low-cost, high-profit policy. The system solved the chronic financing problem of Yeşilçam, and the number of films rose rapidly. With 241 movies produced in 1966, Turkish cinema is at a level that can easily compete with Hollywood and Bollywood. According to Özön, Turkey ranked fourth in the world in terms of annual film production in 1966, after Japan (442), India (332), and Hong Kong (300) (Özön 1985, p. 368).

⁴ Metonym for the Turkish film industry, named after Yeşilçam Street in the Beyoğlu district of Istanbul.

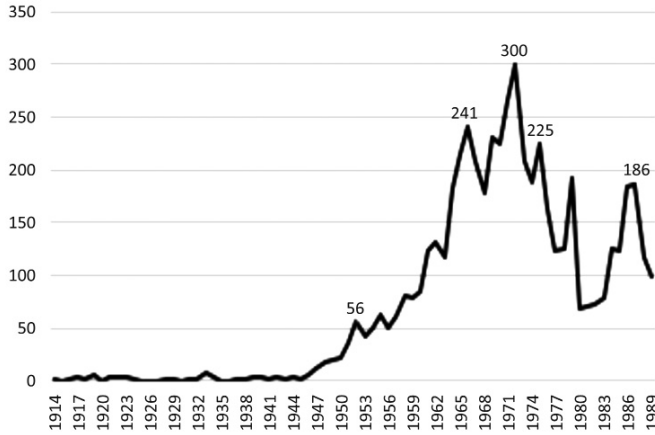

Chart 1.

The Number of Films Produced in Turkey

Source: Own elaboration on the basis: TÜİK – Turkish Statistical Institute (<https://data.tuik.gov.tr/>).

The workflow of this production form sheds light on the subject. The system's success is the regional operators that keep the audience's expectations. The operator estimates a projected box office revenue for each film project by anticipating the audience's response. Then he pays the producer approximately 50% of the projected profit in advance. The producer who gets the advance payment shoots the movie (Aslan, p. 21). The scenarists write the script by mathematical methods as well; they place the scenes expected by each region in proportion to the advance payment received from the regional operator. Thanks to this system, the audience's wishes and demands are followed closely, and the audience is directly included in production. Having communicated with the public one-to-one, regional operators maintained two-way communication between the audience and the producers.

Another strategy was casting famous singers in the movies. Obviously, the marketing potentials of the singers were ahead of the quality of the film. Regional management could have been defined as a national "financing model" in which the cinema is financed and shaped by its audience. On the other hand, while this model revitalized Turkish cinema in the short term, it caused a decrease in the quality of motion pictures in the long term (Tunç 2014). For this reason, it met with heavy criticism. However, it has been very influential not only in the number of films produced but also in the number of screens and the production styles adopted in the following periods.

In 1961, there were 213 movie theatres in Istanbul (68 closed and 145 open-air), but in 1975, the number increased to 373 (137 closed and 236 open-air). However, the political, economic, and sociological changes started to affect the film industry profoundly in those years. Besides, with the establishment of TRT, Turkish Radio and Television, in 1964, the increasing interest in television drove the masses away from the cinema, screens began to close, and the industry shrank dramatically. This period offered a vital opportunity to establish a concrete infrastructure for the Turkish film industry. Nevertheless, long-term strategies could not be implemented, and the earnings were quickly consumed or transferred outside the cinema sector. Thus, the industry had missed an ample opportunity to revive (Abisel, p. 105).

5. THE PERIOD OF CONTRADICTIONS (1973–1980)

During this period, the political conflicts between the left and right wings, also the government's repression and censorship caused many directors to withdraw from the industry. According to Esen, the audience was drawn to television's cheap and entertaining world and their homes' safe environment. The industry tried to overcome the depression with sex movies. The target audience had become migrant men who were dragged from villages to big cities. Distracting them with sex films was an excellent way to prevent them from being politicized (Esen, p. 135). However, well-known political actor and director of Kurdish descent Yılmaz Güney's films – "The Hope" (Tur. *Umut*, 1970) and "Friend" (Tur. *Arkadaş*, 1974), heralded a new era in Turkish cinema. As mentioned, Italian neorealism had already been adopted by socialist realist filmmakers from the beginning of the 60s by some directors like Atif Yılmaz, Metin Erksan, and Halit Refig. However, they were mainly criticized for producing traditional Turkish films by inserting some social problems and a few realistic scenes. Yılmaz Güney, on the contrary, developed a mature and authentic realist political film language. While criticizing the degenerate bourgeois lifestyle and reflecting on interclass encounters and social contradictions, *Arkadas* gained a new audience consisting of intellectuals and students. It also had the highest box office return (1,200,000 TL gross revenue) of all time. Güney reached the peak of his career when "The Path" (Tur. *Yol*, 1982), which displays a series of shots edited in a documentary fashion from an observer's perspective and shows the defects of the socio-political system through the story of an average Kurdish man, won Palm d'Or in Cannes.

Nevertheless, Ertem Eğilmez's multi-star comedies became popular (Onaran, p. 185). Ertem Eğilmez was a legendary director of Turkish cinema and a PR master as well. While he was adapting the bestseller novel *Hababam Class* (Tur. *Hababam Sınıfı*) for the cinema, casting auditions were done for the book's popular characters, and every move was announced in newspapers. Thus, not only had he created curiosity and expectations about the movie, but he also brought legendary artists to the film industry.

In 1977, director Atif Yılmaz brought a new poetic and social approach to human relations with an adaptation of Cengiz Aytmatov's *My Poplar in a Red Scarf* (Tur. *Selvi Boylum Al Yazmalım*). All critics appreciated the film because of its successful narrative language and sincerity. The interest in Turkish cinema abroad showed a remarkable increase with Yılmaz Güney's movie "The Herd" (Tur. *Sürü*), which received awards at many international festivals in 1979.

6. POST-COUP PERIOD (1980–2000)

The political turmoil that Turkey experienced after the military coup on September 12, 1980, significantly impacted the film industry. Many theatres were raided, and many movies were banned. According to Esen, the most significant blow to the cinema in these years was the Hollywood coup instead (Esen, p. 73). The regional management system prevented international cartels throughout the country until the 1980s. However, the 80s were the years of transition from a statist economy to liberal capitalism for Turkey. In 1987, the American distribution giants were granted the right to enter the Turkish market without an intermediary. Afterward, Hollywood became unrivaled in the Turkish market (Töre, p. 4). In 1984, domestic films' share decreased to 53%, dropping to 34% in 1989 and 16% in 1994. (Tanrıöver 2011).

Sex movies that emerged in the 70s and their porn stars disappeared suddenly, replaced by arabesque movies with famous singers. The audience of this genre was mainly slum-dwelling immigrants that left their homes in the countryside, mostly in the eastern parts of Turkey, which is predominantly Kurdish, to work in big cities. Arabesque films are tearful, prayerful films whose scripts are inspired by the words of arabesque songs' lyrics. The leading characters are performed by arabesque singers who sing famous songs throughout the movie like a video clip. These films have succeeded in attracting the migrant audience to cinema screens and have been watched on video cassettes at homes and in coffee shops. They became a shelter, especially for those who migrated to foreign countries. The filmmakers have noticed this market very well. These cheap arabesque films became the salvation for Turkish producers (Esen, p. 180).

However, despite the rapid decline in the quality of mainstream films, independent auteur cinema was emerging simultaneously. From 1985, the number of films began to increase again. To keep the cinema industry alive, in 1986, The Law on Cinema, Video and Music Works, which mainly aimed to end piracy in the field of videotape and control this market, came into force. At the end of 1989, the Cinema & Copyright Directorate was founded under The Ministry of Culture and Tourism and started to provide financial support for films, documentaries, and animations. In the 90s, the Film Council was established. Turkey has also become a member of a fund, EURIMAGES, which is administered by the Council of Europe and finances mainly co-production activities. These were critical steps, particularly for Turkey's art-house film sector struggling with financial problems. Eurimages supported 99 Turkish films with over EUR 21 million between 1990 and 2013 (Kanzler, p. 46).

In parallel, film festivals began to create their audience. Turkish movies competed in festivals abroad and won many international awards (Tanrıöver, p. 53). For instance, "The Path" (1982), focusing on honor killings, local traditions, and vengeance, directed by Şerif Gören and Yılmaz Güney, won the Palm d'Or in Cannes, as did Nuri Bilge Ceylan's 2014 "Winter Sleep" years later. Two other films by this renowned director, namely "Distant" (Tur. *Uzak*, 2003) and "Once Upon a Time in Anatolia" (Tur. *Bir Zamanlar Anadoluda*, 2011), were also awarded Grand Prix. Fatih Akın received the Golden Bear for his 2004 film "Head-On" (Tur. *Duvara Karşı*) at the Berlin Film Festival and Best Screenplay at Cannes for "The Edge of Heaven" (Tur. *Yaşamın Kıyısında*). 2018 "Butterflies" of Tolga Karaçelik won the Grand Jury Prize at the Sundance Film Festival. Thus a new generation of independent filmmakers has emerged. According to Ottone, despite the absence of common programmatic or aesthetic manifestos, this new generation mainly addresses identity issues with various storytelling styles and approaches (Ottone, p. 51). Despite their massive international success, these films could not compete with mainstream films at the box office (total number of tickets sold: "Head-On" 296.000, "The Edge of Heaven" – 289.000, "Winter Sleep" – 304.000, "Once Upon a Time in Anatolia" – 160.000, "Distant" – 60.000, "Butterflies" – 135.000).

These films were mostly produced by their directors' production companies supported by EURIMAGES and/or The Ministry of Culture and Tourism. There is also a significant number of Co-production projects. The German-Turkish Co-Production Development Fund, for example, established in 2011 as a joint venture between IKS⁵, the Medienboard

⁵ Istanbul Foundation for Culture and Arts (İKS^V) is a non-profit cultural institution. Since 1973, the Foundation has continued its efforts to enrich Istanbul's cultural and artistic life. IKS^V regularly organizes the Istanbul Film Festivals.

Berlin-Brandenburg and the Hamburg Schleswig-Holstein Film Fund is a good example which supported 53 German-Turkish co-productions with 873,500 Euros in 10 years. However, according to the Film Industry Report 2016 of IKSŞ, as there is no direct support system for co-productions, a broad portfolio of producers who are willing to make international productions could not be created (IKŞ, 2016).

THE STRUCTURE OF THE TURKISH FILM INDUSTRY

The Turkish Film Industry entered the new Millennium through the developments in production, distribution, and screening processes. The increase in the box office and theatres in the 2000s is related to American-origin companies' entry into the market. The number of screens rapidly declined in the early 1990s and increased to two thousand in 2013. The total audience, which fell below 10 million, increased to 15 million in 1998, and to 23 million in 2006. It has been over 30 million since 2008 (Töre, p. 5). Martin Kanzler reported in 2014 that although it was far below the European average of 1.8 tickets per capita per year, with 0.7 tickets, the Turkish film industry was the second-fastest-growing and the seventh-largest industry in Europe (Kanzler 2014, pp. 6–8). In 2018, the audience reached 70.4 million, and tickets per capita per year rose from 0.7 to 0.9. In the meantime, the average of the European Union has also increased from 1.8 to 1.9.

Despite the insufficient public support for industry, the production volume is also expanded rapidly. The number of Turkish films in theatres, which had barely reached 10 million viewers with less than 30 movies produced in a year before 2005, increased to 180 movies in 2018. To compare, the top 10 countries according to film production between 2014 and 2018 are shown in the table below. The table shows that the production in India, China, and Japan is above Hollywood. The 5-year growth rates of South Korea and China are significant, while the UK experiences a sharp decline.

Table 1. Top 10 Film Producers in 2014–2018

	Country	2014	2015	2016	2017	2018	Annual Growth %	
							5 years	1 year
1	India	1,966	1,845	1,903	1,986	1,813	-2.0%	-8.7%
2	China	618	686	944	970	1,082	15.0%	11.0%
3	Japon	615	581	610	594	613	-0.1%	3.2%
4	USA	482	495	511	549	576	4.6%	4.9%
5	South Korea	232	232	339	494	454	18.3%	-8.1%
6	France	258	300	283	300	300	3.8%	0.0%
7	Italy	201	185	224	234	272	7.9%	16.2%
8	Spain	224	254	254	279	264	4.2%	-5.4%
9	Germany	234	236	256	247	247	1.4%	0.0%
10	United Kingdom	364	361	327	315	202	-13.7%	-35.9%
	Total	7,455	7,648	7,893	8,026	8,204	2.4%	2.2%

Source: Kanzler, Focus 2019.

On the other hand, the market share of Turkish movies, which lagged behind foreign films, exceeded the market share of foreign films after 2008. There has been an increase in film production and the Turkish films’ box office, which gained momentum by attracting the attention of all producers. Undoubtedly, an international evaluation and classification system by Law No. 5224 on the Evaluation and Classification and Support of Motion Picture Films in 2004, affected this acceleration.

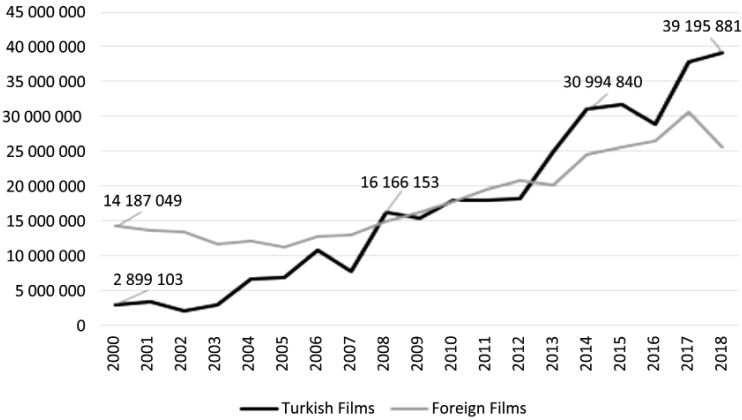

Chart 2.
The Audience of Turkish/Foreign Films

Source: Own elaboration on the basis: TÜİK – Turkish Statistical Institute (<https://data.tuik.gov.tr/>).

As shown in the table above, the number of viewers who preferred domestic films reached approximately 40 million in 2018. This figure corresponds to 63% of 70.5 million viewers who watched domestic and foreign movies in 2018. Turkey’s domestic film share of 63.4% is well above the EU average of 29.4% compared to Europe. Although the average of EU films in 2018 was at the highest level in the last five years, US-origin films dominate the EU film industry (Kanzler 2019).

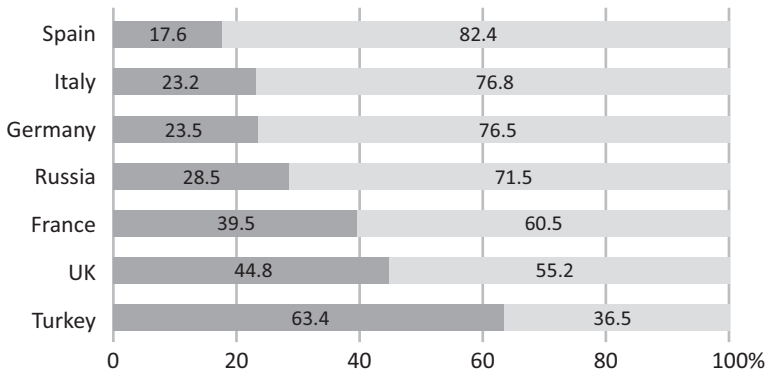

Chart 3.
The Ratio of Domestic/Foreign Films’ Audiences

Source: Kanzler, Focus 2019.

However, these numbers show that the Turkish film industry still needs to mature. The total revenue from Turkish films in 2019 was 980,410,567 TL. The total income did not even reach the level of 0.2 billion USD. The table below shows that the total revenue in the USA and Canada is 11.9 billion USD, according to 2018 data. Turkey could not succeed to find a place among the first twenty countries according to 2018 box office revenues.

Table 2. Box Office Revenues (in Billion USD)

1	China	\$9,0	11	Spain	\$0,7
2	Japan	\$2,0	12	Brazil	\$0,7
3	UK	\$1,7	13	Italy	\$0,7
4	South Korea	\$1,6	14	The Netherlands	\$0,4
5	France	\$1,6	15	Indonesia	\$0,4
6	India	\$1,5	16	Taiwan	\$0,3
7	Germany	\$1,0	17	Poland	\$0,3
8	Australia	\$0,9	18	UAE	\$0,3
9	Mexico	\$0,9	19	Malesia	\$0,3
10	Russia	\$0,9	20	Hong Kong	\$0,3

Source: MPAA 2018 Theme Report, p. 10.

THE AUDIENCE'S PROFILE

Many theorists have studied the audience's role in art and culture. The audience was initially thought to be passive. However, towards the end of the 20th century, it was revealed that the audience was not passive; on the contrary, they received the messages as they wished. According to Yaylagul, elitist thinkers such as Tocqueville (2016), LeBon (1997), Eliot, Nietzsche, and Arnold saw mass society as a threat to high culture, while Frankfurt school thinkers described the audience as "uncritical, contented consumers" (Yaylagul 2014, pp. 77–90). Benjamin, on the other hand, is more optimistic. He mentioned that the audience could perceive the works more quickly with the decline of the artwork's aura; thus, they engage with the cultural phenomenon (Kelner, p. xviii). Marcuse characterized the audience as individuals who simply serve the system to reproduce itself (Lukes, p. 228). Habermas' public sphere theory describes that the audience remains passive in general rather than actively participating in social problems and politics (Kellner). The "new audience research" undertaken by British cultural studies founded in the 1960s and their followers from a more liberal-pluralist view of the active audience associated with the "uses and gratifications" theory defines the audience as never passive or unequal. They receive media texts differently and take whatever they want from famous works (Webster, p. 190). As Kellner summarizes, while uses and gratification theory emphasizes consumer sovereignty, freedom of choice, and the individual creation of meaning; cultural studies, on the contrary, show how audiences negotiate a complex relationship with dominant institutions and forms of power (Kellner, p. 95).

Another critical approach in the cinema-audience relationship is consumption. As in all industries, the cultural industries must also consider and genuinely analyze the target audience's demands. Aside from the debates about whether art is for art's sake or society's, or whether cinema is art or not, cinema is a field that can only develop with its audience. Accordingly, while creating a project in the film industry, it is vital to analyze the audience correctly. Accurate analysis can only be possible based on specific fieldwork data. The first examples of market and small-scale audience preference studies began appearing in Hollywood in the 1920s. After World War II, the number of client-based research increased to ensure Hollywood's dominance in world markets (Kerrigan, p. 42).

In Turkey, according to the film industry sector report, there are not enough R&D studies in the film industry, neither on the films to be produced nor on the target audience. The most widely used researches in this field are the studies commissioned by private research companies by advertising, media planning, film production, or distribution companies (Şentürk, p. 124). Hence the outputs of these researches mainly consist of statistical information on concrete subjects, such as demographic, economic, and logistic data, then social and cultural ones.

Parallel to the population and the changing dynamics of the film industry, the cinema audience's profile has changed remarkably over time. In 1927, 75% of the population was living in rural areas. Hence the audience was modern elites living in big cities like İstanbul and İzmir.

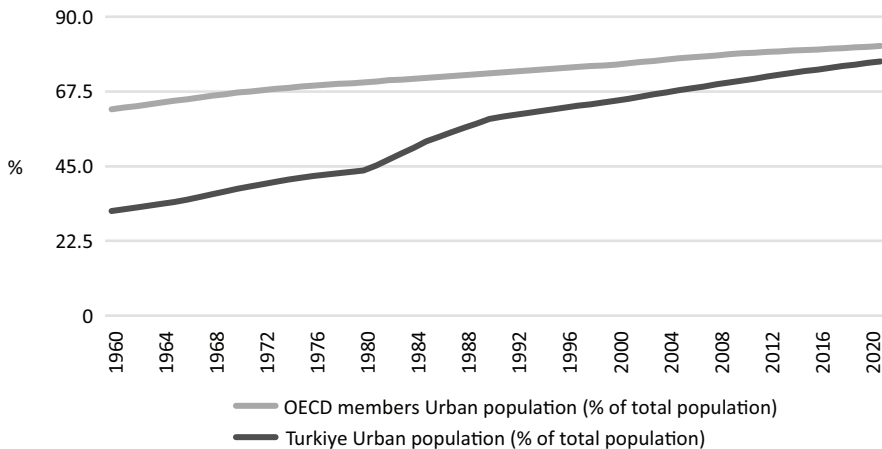

Chart 4.

Urban Population of OECD and Turkey from 1960 to 2020

Source: <https://data.worldbank.org/>

In the 1960s, although there was no dramatic increase in urban population, the primary audience became low- and middle-class families thanks to new screens opened even in small towns. Cinema was an essential means of socialization for this segment. Filmmakers produced films that families could go and watch together, most of which were similar to each other, with celebrities in the lead roles. After the 1960s, rapid migration to big cities changed Turkey's demographic and social structure and also the audience profile. Turkish film industry successfully used the contradictions arising from slums. *Taşra*, i.e. 'provincial' films, became the catalyst of the industry.

Especially as soon as television became widespread in the late 1970s and 1980s, the target audience of cinema shifted to young people, especially uneducated males. Action fighting movies – B movies, arabesque movies, and erotic comedies, which can appeal to this audience, made up most of the films produced (Vardan, p. 750). Regarding contemporary audience profiles in Turkey, 52% of the total audience is under 30 years. According to research conducted only in the Cinemaximum theatres, which belongs to the Mars Group, the biggest distributor in Turkey, the audience’s average age drops further; 77% is under 30 years old. The average age is 25.5. In the population distribution by gender, 57% of the Cinemaximum audience is male (Ipsos-Mars Media 2016).

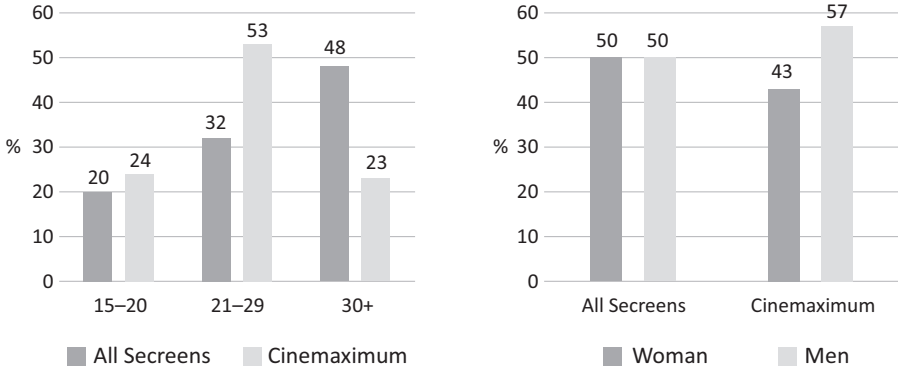

Chart 5.
Demographic Data of the Audience
Source: Ipsos-Mars Media 2016.

Kanzler reported in his study that despite the heyday of popular cinema, the audience no longer came to the cinema from the lower and middle classes but the upper and upper-middle classes. 62% of the tickets sold in theatres were sold to the AB socio-economic category, which makes up just 10% of the population. The audience from C2, D, and E socio-economic classes, which comprise 72% of Turkey’s population, only meet 15% of the total audience (Kanzler 2014, p. 113).

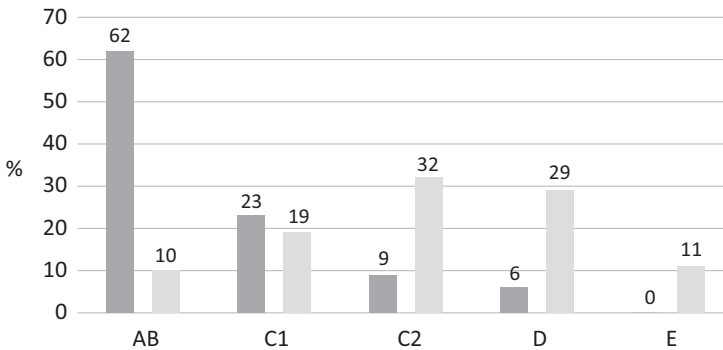

Chart 6.
The Audience vs. Population According to Socio-economic Classes
Source: Kanzler, 2014.

The screen preferences of the audience are also essential data showing which movies are preferred more. According to research below by the Istanbul Chamber of Commerce, 85% of the audience said they prefer to watch movies in shopping mall movie theatres.

Table 3. Movie Theatre Selection Criteria

	frequency	percentage
I prefer movie theatres in shopping malls	995	85.4%
I prefer other movie theatres	170	14.6%
	1,165	100.0%

Source: Şentürk 2017, p. 131.

More than 80% of the total screens are located in shopping malls in the big cities. Today, there are over 400 shopping malls in Turkey, and almost all shopping malls have chain movie theatres.

Table 4. Movie Theatres According to Location

Cities	Screens in malls	Other screens
İstanbul	80.4%	19.6%
Ankara	85.4%	14.6%
İzmir	80.4%	19.6%
Others	63.5%	36.6%
Total	71.4%	28.6%

Source: Bilacı et al. 2016, p. 20.

The Cinemaximum movie theatres belonging to the Mars Group have 848 screens in 97 shopping malls in 36 provinces (cinemaximum.com.tr). In this context, the power of Mars Group, owning most of the shopping mall screens and being the biggest distributor, is evident in the industry. However, digital platforms, which became widespread with the pandemic, brought a new breath to the film industry worldwide and supported modern cinema representatives to make art. Thanks to digital platforms, many famous directors could realize their dreams without being anxious about the box office income and the duration. From this point of view, digital platforms could also be a barrier to monopolization.

THE AUDIENCE-BASED DECISIONS IN THE FILM INDUSTRY

Peter Drucker, the founder of modern management theory, placed consumer satisfaction at the center of the marketing concept in 1953. Kotler continued his work by developing a consumer-centered theory. For him, the first condition of a market-orientated strategy is customer satisfaction. Based on these theories, Lush and Vargo argued that value can only be created by the consumer in the act of consumption (Lush and Vargo, p. 281).

In this context, if films are produced to be watched, then focusing on the audience is essential. However, Kerrigan suggests that in cultural and creative industries, putting the customer at the center becomes contested. She added that while Fillis (2004), O'Reilly (2004) and Rentschler (1999, 2004) tried to redefine the marketing theory of the creative industries and the arts, the biggest problem they faced was the lack of transferability of marketing and public relations theories into art. (Kerrigan, p. 5). In such theories, it is hard to find a place for independent films which are produced with artistic concerns rather than audience appreciation or profit maximization. However, according to Kerrigan, it is not compulsory to disregard the marketing concept in order to examine film marketing. "If customer satisfaction is seen as the ultimate goal of market orientation, this can be seen as compatible with film marketing aims." Nevertheless, according to Kerrigan, consumer satisfaction can be achieved not only by asking consumers what they want to see but also by producing eligible artistic films and positioning them appropriately to appeal to the target market (Kerrigan, p. 5). This perspective brings the importance of dividing the market into the right segments to meet the expectations of different profiles.

As mentioned before the audience in Turkey consists mainly of young people, especially young men. According to the IPSOS research, the films most preferred by the cinema audience in Turkey were reported as action and comedy films, which is compatible with the audience profile. As shown below, 62% of the audience said they like action/adventure movies, and 60% like comedy films.

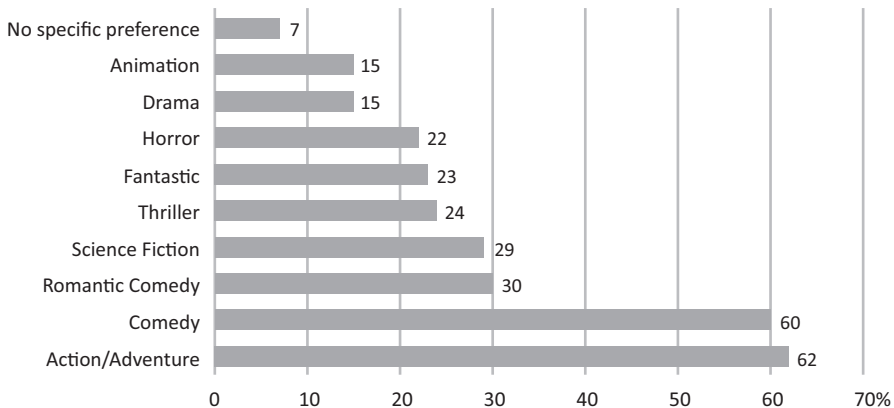

Chart 7.

Genre Preference of the Audience

Source: Ipsos-Mars Media, 2016.

According to Oskay, news and programs that offer "escape opportunities" in newspapers, radio, and TV programs attract an audience that feels distressed and helpless in the face of problems (Oskay, p. 85). The fact that the most preferred movies are comedies also supports this data. The movies provide an "escape space" to forget the anxiety of daily life for the audience regardless of their socio-economic status, education, age, etc., but mainly for desperate young generations complaining about political, economic, and social problems and high unemployment. Therefore, filmmakers aiming for higher box office income seize the opportunity to catch this target group

and prefer producing comedy and action films. In parallel, the table below, the top 100 most-watched movies by genre, shows that comedy films have the most significant percentage.

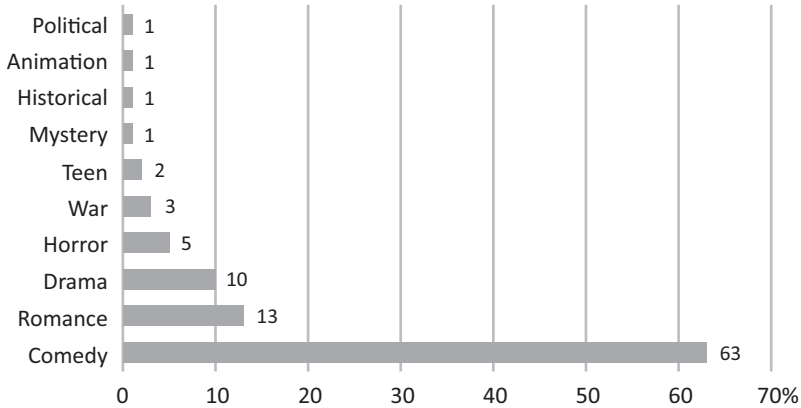

Chart 8.

Top 100 movies by genre

Source: Own elaboration on the basis: Boxofficeturkiye.com

According to the report “Public Financing for Film and Television Content” published by the European Visual Observatory in 2016, the average annual public support in 33 European countries between 2010 and 2014 was 2.53 billion Euros. In Turkey, the number is far below. Besides, unlike the advertising and television industry, the movie industry lacks constant and regular financial resources. Box office income, on the other hand, is not always predictable.

According to Lukk, 150 of 450 movies released yearly in movie theatres in the USA, are released as major studio films. Independent distributors release the others. Since about half of box-office gross is remitted to distributors, most movies do not earn their costs back from their domestic theatrical release. This risky business worries investors to direct their investments to relatively safer industries (Lukk, p. xii). Therefore, it is challenging for independent filmmakers to find a financial source for their projects. As a result, only a few companies can carry out the film production business. The decrease in the number of producers brings a monopoly in film production. It is also a big obstacle to the diversity of genres and subjects of movies because the top-ranking production companies focus on producing commercial blockbusters. The blockbusters are made according to the audience’s taste and expectations by big studios, but vice versa, the majority of the films produced, shape the audience as well.

Chart 9.

Film Rating System in Turkey

Another effect of the audience in the film industry appears because of the film rating system. The film rating system is used worldwide to rate a motion picture's suitability for specific audiences based on its content. In some countries such as Australia, Singapore, and Turkey, an official government body decides on ratings; in some countries such as the United States, industry committees decide. As young viewers have a significant share, movies limited by age have to appeal to fewer audiences. Age categorization not only determines which movies can be seen by young audiences but also their parents. When choosing a film in a movie theatre, the alternatives of the adults accompanied by children are also limited.

Limiting filmmakers to these kinds of marketing criteria brings the discussions of art vs society. According to Tozlu and Peltekoğlu, consumer-oriented marketing approaches are the basis of these discussions that suggest art should stay away from marketing (Tozlu and Peltekoğlu 2018). It is widely thought that shaping artworks in line with popular and financial demands may limit the artist's freedom, like the artists of the Italian Renaissance, who had to comply with the wishes of the sponsor families. However, cinema is an art that can survive, stabilize and develop only with its audience. Therefore, it is vital to analyze the audience correctly while creating a film project. That does not mean asking the audience what they want to watch and producing according to the majority's desires but instead segmenting the audience by accurately analyzing specific fieldwork data.

CONCLUSION

The Turkish film industry has gone through many periods, and the prevalent genre and content of films dramatically changed following Turkey's social, political, and economic conjuncture changes. The audience, on the other hand, has always been an integral part of the industry. Indeed, the industry has existed with the support of its audience, especially in the 60s and 70s. Having such a dedicated audience and the tradition of auteur directors are positive assets of Turkish cinema.

However, adopting a marketing strategy that prioritizes the audience and customer satisfaction could also be a handicap. Aiming to reach higher box office income regardless of artistic values could be a significant obstacle to sustainable growth and success. As already seen in the Turkish film industry, meeting the majority's expectations brings the uniformization of the movies and the monopolization of filmmakers and distribution companies. For the industry to thrive, the main objective should be to divide the cinema audience into the right segments, predict how these segments will react to different genres, and support diversity and multiculturalism.

On the other hand, marketing public relations may support filmmakers by introducing accurate audience analysis, finding financial resources, and motivating audiences to watch movies in theatres. Creating equal competition conditions for filmmakers could weaken monopolies. Thus, the film industry may overwhelm by its chronic economic problems, and independent filmmakers could be more powerful and free to create unique works of art.

BIBLIOGRAPHY

- Abisel, Nilgün. *Türk Sineması Üzerine Yazılar*. Phoenix Yayınları, 2005.
- Adorno, Theodor W. “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken.” *Cogito*, Yaz, 2003, pp. 76–84.
- Adorno, Theodor W., and Max Horkheimer. *Kültür Endüstrisi – Kültür Yönetimi*. İletişim Yayınları, 2011.
- Adorno, Theodor W. “Kültür Endüstrisine Genel Bir Bakış.” *Theodor W. Adorno: Kültür Endüstrisi-Kültür Yönetimi*, Ali Artun (ed.), İletişim Yayınları, 2011, pp. 109–120.
- Akpınar, Ertekin. *10 Yönetmen ve Türk Sineması*. Hayalet Kitaplığı, 2009.
- Allison, Deborah, and Joseph Lampel. “Production Process.” *Schirmer Encyclopedia of Film*, edited by Barry Keith Grant, Schirmer Reference, vol. 2, Thomson Gale, 2006, pp. 391–397.
- Babayağmur Apa, Ayşe, and Filiz Balta Peltekoğlu. “Film Endüstrisinde Pazarlama Halkla İlişkileri: Türkiye Film Endüstrisi Üzerine Nitel Araştırma.” Unpublished Ph.D. Thesis, Marmara Üniversitesi, 2021.
- Benjamin, Walter. *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*. Penguin UK, 2008.
- Benjamin, Walter. *Eстетize Edilmiş Yaşam*. İnkılap Kitabevi, 2015.
- Berger, Arthur Asa. “A Psychoanalytic Approach to Marketing.” *Marketing and American Consumer Culture*, Palgrave Macmillan, 2016, pp. 25–35.
- Bilgiç, Filiz. *Türk sinemasında 1980 sonrası üslup arayışları*, vol. 376, no. 13. TC Kültür Bakanlığı, 2002.
- Biryıldız, Esra. *Örneklere Türk Film Eleştirisi (1950–2002)*, vol. 11, Beta, 2002.
- Boucher, Geoff. *Adorno Reframed: Interpreting Key Thinkers for the Arts*. Bloomsbury Publishing, 2012.
- Cheng, Timothy. “Public Relations and Promotion in Film: How It’s Done and Why It’s Important.” *Syracuse University Honors Program Capstone Projects*, Paper 782, 2014.
- Combs, James, and Sara T. Combs. *Film Propaganda and American Politics: An Analysis and Filmography*. Routledge, 2013.
- De Vany, Arthur, and W. David Walls. “Uncertainty in the Movie Industry: Does Star Power Reduce the Terror of the Box Office?” *Journal of Cultural Economics*, vol. 23, no. 4, 1999, pp. 285–318.
- Drake, Philip. “Distribution and Marketing in Contemporary Hollywood.” *The Contemporary Hollywood Film Industry*. Wiley, 2008, pp. 63–82.
- Erus, Zeynep. “Film Endüstrisi Ve Dağıtım: 1990 Sonrası Türk Sinemasında Dağıtım Sektörü.” *Selçuk Üniversitesi İletişim Dergisi*, Sayı 4, 2007, pp. 5–16.
- Esen, Şükran Kuyucak. *Türk Sinemasının Kilometre Taşları: Dönemler Ve Yönetmenler*. Agorakitaplığı, 2010.
- Follows, Stephan, and Bruce Nash. “What the Data Says: Producing Low-Budget Comedies.” *American Film Market*, <https://americanfilmmarket.com/what-the-data-says-producing-low-budget-comedies/> [10.09.2018].
- Haley, Jay. “The Appeal of the Moving Picture.” *The Quarterly of Film Radio and Television*, vol. 6, no. 4, 1952, pp. 361–374.
- Harris, Thomas L., and Patricia T. Whalen. *The Marketer’s Guide to Public Relations in the 21st Century*. Blind & Dyslexic, 2006.
- IKSV. *Turkish Film Industry 2016 Report, 2016*, https://film.iksv.org/i/content/1551_1_mob-industry-report-2016.pdf.
- IPSOS-Mars Media. *Sinema İzleyici Profili Araştırması*. IPSOS, 2016.
- IPSOS KMG. *Türkiye’yi Anlama Kılavuzu*. IPSOS, 2011.
- Jenkins, Henry. “Quentin Tarantino’s Star Wars?: Digital Cinema, Media Convergence and Participatory Culture.” *Media and Cultural Studies: Keywords*, 2006, pp. 549–576.
- Kanzler, Martin. *The Turkish Film Industry: Key Developments 2004 to 2013*, European Audiovisual Observatory 3, 2014, pp. 11–18.
- Kanzler, Martin. *Focus 2019, World Film Market Trends*. European Audiovisual Observatory (Council of Europe), Marche du Film, Strasbourg, 2019.

- Kartajaya, Hermawan, Philip Kotler, and Iwan Setiawan. *Marketing 4.0: Moving From Traditional to Digital*. John Wiley & Sons, 2016.
- Kapalı Gişe: Türkiye’de Tekelleşen Film Dağıtımı*, documentary directed by Kaya et al., 2016, <https://youtu.be/wiXslGC7ZFI>.
- Kellner, Douglas M., and Meenakshi Gigi Durham. “Adventures in Media and Cultural Studies: Introducing the Keywords.” *Media and Cultural Studies: Keywords*, 2001, pp. 1–29.
- Kerrigan, Finola. *Film Marketing*. Routledge, 2009.
- Kırel, Serpil. *Kültürel Çalışmalar ve Sinema*. İthaki, 2018.
- Kotler, Philip, and William Mindak. “Marketing and Public Relations: Should They Be Partners or Rivals?” *Journal of Marketing*, vol. 42, no. 4, 1978, pp. 13–20.
- LeBon, Gustave. *Kitleler Psikolojisi*. Hayat, 1997.
- Leet, Don, and Scott Houser. “Economics Goes to Hollywood: Using Classic Films and Documentaries to Create an Undergraduate Economics Course.” *The Journal of Economic Education*, vol. 34, no. 4, 2003, pp. 326–332.
- Lieberman, Al, and Patricia Esgate. *The Entertainment Marketing Revolution: Bringing the Moguls, the Media, and the Magic to the World*. FT Press, 2002.
- Lukes, Timothy J. “Mechanical Reproduction in the Age of Art: Marcuse and the Aesthetic Reduction of Technology.” *Marcuse: From the New Left to the Next Left*, 1994, pp. 227–242.
- Lukk, Tiiu. *Movie Marketing: Opening the Picture and Giving it Legs*. Silman-James Press, 1997.
- Lusch, Robert F., and Stephen L. Vargo. “Service-dominant Logic: Reactions, Reflections and Refinements.” *Marketing Theory*, vol. 6, no. 3, 2006, pp. 281–288.
- Milla, Julio Talavera, Gilles Fontaine, and Martin Kanzler. *Public Financing for Film and Television Content: The State of Soft Money in Europe: a Report by the European Audiovisual Observatory July 2016*. European Audiovisual Observatory, 2016.
- MPAA (Motion Picture Association of America) 2018 Theme Report, <https://www.motionpictures.org/wp-content/uploads/2019/03/MPAA-THEME-Report-2018.pdf> [03.2019].
- Nealon, Jeffrey T., and Caren Irr, eds. *Rethinking the Frankfurt School: Alternative Legacies of Cultural Critique*. Suny Press, 2012.
- Odabaşı, Yılmaz. *Postmodern Pazarlama*. MediaCat, 2004.
- Onaran, Alim Ş. *Türk Sineması 1. Cilt*. Kitle Yayınları, 1994.
- Oskay, Ünsal. *İletişimin ABC’si*. İnkılap Yayınevi, 2015.
- Ottone, Giovanni. *New Cinema in Turkey: Filmmakers and Identities between Urban and Rural Space*. Cambridge Scholars Publishing, 2017.
- Özön, Nijat. *Sinema Uygulayımı, Sanatı, Tarihi*. Hil Yayın, 1985.
- Özön, Nijat. *Karagözden Sinemaya Türk Sineması ve Sorunları*, 1. Cilt, Kitle Yayınları, 1995.
- Prag, Jay, and James Casavant. “An Empirical Study of the Determinants of Revenues and Marketing Expenditures in the Motion Picture Industry.” *Journal of Cultural Economics*, vol. 18, no. 3, 1994, pp. 217–235.
- Rekabet Kurumu Sinema Hizmetleri Sektör Raporu*. Rekabet Kurumu Yayınları, 2016.
- Şentürk, Rıdvan, ed. *Türkiye’de Film Endüstrisi 2011–2015*. İstanbul Düşünce Akademisi, 2017.
- Suner, Asuman. *Hayalet ev: yeni Türk sinemasında aidiyet, kimlik ve bellek*. Metis, 2006.
- Tanrıöver, H. *Türkiye’de Film Endüstrisinin Konumu ve Hedefleri*, İTO, 2011.
- Teksoy, Rekin. *Sinema Tarihi*. Oğlak, 2005.
- Tozlu, Emel, and Filiz Balta Peltekoğlu, “Sanatsal Faaliyetlerin Halkla İlişkilerinde Yeni Nesil Kamuoyu Önderleri.” *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi*, 2018, pp. 193–207.
- Töre, Evrim. “Türkiye’de reklam endüstrisi değer zinciri ve temel göstergeler.” *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, vol. 1, no. 2, 2011, pp. 34–42.
- Tunç, Ertan. *Türk Sinemasının Ekonomik Yapısı*, Türk Sinema Araştırmaları, 2014, <https://www.tsa.org.tr/tr/yazi/yazidetay/30/turk-sinemasinin-ekonomik-yapisi> [07.06.2014].
- TÜİK, Statistics, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Egitim,-Kultur,-Spor-ve-Turizm-10> [September 2021].

- UNESCO Institute for Statistics (UIS), <http://data.uis.unesco.org/#> [15.09.2021].
- Vardan, Uğur. “1980’lerden Sonra Türk Sineması.” *Dünya Sinema Tarihi*, edited by G. Nowell-Smith, Kabalcı, 2003, pp. 745–753.
- Vitrinel, Ece. “Avrupa Birliği Görsel-İşitsel Gözlemevi’nin Türkiye Film Endüstrisi Raporu Üzerine.” *Galatasaray Üniversitesi İletişim*, no. 23, 2015, pp. 193–196.
- Webster, James G. “The Audience.” *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, vol. 42, no. 2, 1998, pp. 190–207.
- Wyatt, Justin. *High Concept, Movies and Marketing in Hollywood*. University of Texas Press, 1994.
- Yaylagül, Levent. *Kitle İletişim Kuramları: Egemen Ve Eleştirel Yaklaşımlar*. Dipnot, 2014.
- Zuckerman, Ezra W., and Tai Young Kim. “The Critical Trade-off: Identity Assignment and Boxoffice Success in the Feature Film Industry.” *Industrial and Corporate Change*, vol. 12, no. 1, 2003, pp. 27–67.

RYSUNEK FRANCISZKA SMUGLEWICZA
„MECZET TATARÓW I ICH NABOŻEŃSTWO”:
HISTORIA PIERWSZEGO IKONOGRAFICZNEGO
PRZEDSTAWIENIA MECZETU
I TATARÓW POLSKO-LITEWSKICH

ABSTRACT: At the end of the 18th century, the first depiction of a mosque and of the Polish-Lithuanian Tatars was created – a drawing by the popular artist of historical and religious painting of the King Stanisław August Poniatowski’s era and the founder of the Vilnius painting school, Franciszek Smuglewicz, “The Mosque of the Tatars and their service”. Made with ink, despite its small size, it shows with great precision the interior of the mosque in Łukiszki near Vilnius and the praying Tatars there. For a long time, it was dated to 1781, but in light of the current findings on the life of Franciszek Smuglewicz, the date of the drawing needs to be moved to 1785 or 1786. It is an excellent iconographic document containing many reliable details, such as the Tatar clothes, the imam’s outfit, their prayer gestures and items used during prayer, the minbar with forms borrowed from rococo church furniture, spatial arrangement of the prayer room, longitudinal division of the interior of the mosque into a male and female hall separated by a wall with a sight gap covered with a curtain, stripes stretched on the floor cloths used instead of prayer rugs, candlelight, prayer benches for the disabled. For the first time (and the only time, until the photographic documentation from the 20th century), publics who had no direct contact with the Tatars could come into contact with their religious practices and the temple’s interioring was not widespread for a long time. Along with twenty other similar views of Vilnius, it was included in an album that belonged until the 19th century to the Jaszczółd family from the Kingdom of Poland. In 1843, the Russian army’s lieutenant of the corps of engineers, Jan Jaszczółd (d. 1858), made it available to prof. M. Homolicki in Vilnius, described the contents of the album (but without discussing the depiction of service in the mosque). Jan Jaszczółd was a son of Wojciech Jaszczółd (d. 1821), a Polish painter and decorator who had been trained by Smuglewicz – this can explain why the album with views Vilnius was eventually found in Jaszczółd family. Later, the Jaszczółd album found its way to the collection of Emeryk Hutten-Czapski at the National Museum in Krakow. Only then (in 1912) the drawing could reach a wider audience, as it was published in black and white photographic reproduction. It is worth adding that the entire album, including the discussed view of the service in Łukiszki, was commissioned by Prince Adam Kazimierz Czartoryski.

KEYWORDS: Polish-Lithuanian Tatars, mosques, mosque in Łukiszki, material and artistic culture of the Polish-Lithuanian Tatars, Franciszek Smuglewicz, old architecture of Vilnius

1.

Najpoważniejszymi ograniczeniami w badaniach nad kulturą materialną i artystyczną Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej są niedostatek zachowanych zabytków oraz niemal zupełny brak źródeł ikonograficznych. Pomijając cmentarze (tych bowiem – pomimo

dewastacji w okresie ZSRR, zwłaszcza na Białorusi – przetrwało z okresu przedrozbiorowego wciąż sporo, kilkadziesiąt), stosunkowo najlepiej sytuacja przedstawia się z zabytkami piśmiennictwa i epigrafiki nagrobnej: sprzed początku XVIII w. zachowało się „aż” kilka ksiąg rękopiśmiennych i około dwudziestu inskrypcji na kamieniach nagrobnych, a z drugiej połowy tego stulecia zachowanych obiektów obu tych rodzajów jest już kilka razy więcej. Stąd o piśmiennictwie (księgach i inskrypcjach) możemy powiedzieć, że dysponujemy najpełniejszymi możliwościami poznania go. Zabytki ze sfery piśmienniczej uzupełniają nieco dokumentów z doby staropolskiej wytworzonych przez lub z udziałem Tatarów – materialnym przejawem tego są podpisy, o tyle ciekawe, że reprezentują pozareligijną, osobistą sferę kultury¹. Dochodzą do tego niezbyt liczne zabytki sfragistyki – z reguły są to odciski pieczęci indywidualnych osób lub jednostek wojskowych (czasami znane tylko z fotografii)².

Inne kategorie obiektów tatarskiej kultury materialnej z okresu przedrozbiorowego są nam znane już w znacznie mniejszym stopniu. Z zachowanych do dziś zabytków można wymienić minbar (kazalnicę) z 1686 r. z meczetu w Rejzach z bogatą dekoracją kaligraficzną pismem arabskim³, kilka chorągwi zdobytych przez armię szwedzką najprawdopodobniej w czasie „potopu” (1655–1660; w zbiorach Armémuseum w Sztokholmie)⁴, drzewce sztandarowe z meczetu w Sorok Tatarach używane według tradycji w 1794 r.⁵, XVIII-wieczny kołpak (czapka imama?) z dawnych zbiorów Muzeum Ordynacji Kraśnińskich (w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie). Źródła zewnętrzne – dokumenty, pisemne relacje współczesnych (jak paszkwilu *Alfurkan tatarski*) i dziejopisarstwo – pozwalają uchwycić zaledwie strzępy informacji: kilka słów o wyglądzie meczetów, o chorągwiach wojskowych, niewiele mówiące inwentarze wyposażenia domowego i wojskowego, wzmianki o rzeczach osobistych lub ubiorze, na podstawie których niewiele konkretnego da się powiedzieć o kulturze materialnej Tatarów w okresie przedrozbiorowym. W takim stanie rzeczy zmuszeni jesteśmy do retrospektywnego posiłkowania się materiałem późniejszym: zachowanymi obiektami z XIX i pocz. XX w. lub ich opisami bądź ikonografią. To jednak może być zawodne, zważywszy na zachodzące wówczas ogólne przemiany kulturowe i społeczne, zmiany sytuacji ekonomicznej Tatarów, wreszcie uwarunkowania życiowe i nawyki nie zawsze sprzyjające przechowywaniu „pamiątek przeszłości” codziennego użytku, zwłaszcza wśród niezamężnej większości tatarskiej populacji, o skutkach obu wojen światowych i sowietyzacji nie wspominając.

Uwagi te odnoszą się także do najbardziej widocznej dla nietatarskiego otoczenia sferze kultury materialnej – architektury meczetowej. Jej skala ilościowa nie była mała, jeśli weźmiemy pod uwagę niewielką liczebność tatarskiej ludności oraz umiarkowane

¹ Wśród nich także podpisy orientalne alfabetem arabskim; większość znanych tego rodzaju podpisów opublikował Henryk Jankowski (Jankowski).

² Wśród tych ostatnich zachował się tłok pieczętny pułku IV straży przedniej WKL komendy gen. Józefa Bielaka, z kolekcji XX Czartoryskich w Muzeum Narodowym w Krakowie.

³ Zabytek ten po raz pierwszy zbadałem i opisałem podczas ekspedycji terenowej w 1998 r. przygotowującej materiały do serii Katalog Zabytków Tatarskich; wcześniej był on zupełnie nieznanymi (zob. Drozd, Dziekan i Majda, s. 37, il. 65–70).

⁴ Gutowski, s. 67–68, kat. nr 89, 93.

⁵ Na zabytek ten również natknąłem się podczas ekspedycji w 1998 r. Weześniej odnotował go Stanisław Kryczyński (Kryczyński 1938, s. 144). Obecnie jest on przechowywany w Muzeum Wojskowym im. Witolda Wielkiego (Vytauto Didžiojo karo muziejus) w Kownie.

zagęszczenie sieci świątyń chrześcijańskich⁶ – ilość meczetów w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej szacujemy na kilkadziesiąt⁷. Spośród nich właściwie tylko o jednym można powiedzieć, że z bardzo wysokim prawdopodobieństwem znany jest jego wygląd z tej epoki – mianowicie o meczecie w Dowbuciszkach. Co do kilku innych, których wygląd także znamy (gdyż mają ikonografię lub przetrwały do dziś), możemy jedynie w oparciu o przesłanki pośrednie przypuszczać, że wzniesiono je przed XIX stuleciem lub raczej – że ich znany nam wygląd powtarzał starsze, przedrozbiorowe formy. Chodzi o Kruszyniany, Bohoniki, Łowczyce, Studziankę, Winksznupie (wg ryciny z 1868 r.), Mińsk (wg fotografii z 1899 r.), Sorok Tatory, być może Osmołowo (wg fotografii z 1917 r.). Dochodzi do tego meczet w podwileńskich Łukiszkach, uwieczniony na rycinie z 1841 r., o którym mowa dalej. Pozostałe meczety, które przetrwały do dziś lub których podobizny są nam znane⁸, pochodzą z wieku XIX lub początkowych dekad XX i jedynie częściowo – albowiem nierzadko oddziaływały urzędowe zalecenia architektoniczne, które carska administracja nałożyła na budownictwo sakralne w Imperium – mogą dostarczać pośrednich wskazówek na temat architektury meczetów tatarskich w dawnej Rzeczypospolitej⁹.

Jeśli chodzi o ikonografię historyczną z okresu do przełomu XVIII/XIX w., to trzeba skonstatować, iż miejscowi Tatarzy z tego okresu w zasadzie nie pozostawili swego wizerunku, co uderza na tle zwyczajów społeczeństwa Rzeczypospolitej. O ile konterfekty osób należących do warstwy średniej szlachty (do której ekonomicznie, społecznie i edukacyjnie zbliżonych było przynajmniej kilkadziesiąt rodów tatarskich w Wielkim Księstwie Litewskim, zajmujących stanowiska oficerskie) przestały być od 2 poł. XVII w. rzadkością, to próżno szukać wśród tatarskiej elity śladów funkcjonowania portretów jeszcze w XIX w. – nie spotkałem się z portretami członków tatarskich rodzin ziemiańskich starszymi niż z przełomu XIX/XX w. Na nieobecności tego zwyczaju w tej warstwie najwyraźniej musiał zaważyć czynnik kulturowy: wynikający z mużułmańskiego ikonoklazmu brak rozwiniętej tradycji malarstwa figuralnego i funkcji przedstawieniowych w sferze kultury wizualnej. Jej miejsce zajmowało pismo i wyobrażenia emblematycz-

⁶ W XVI w. „na kresach litewszczyzny kościoły stanowiły rzadkość”, Ochmański, s. 115.

⁷ Lista ponad trzydziestu meczetów o ustalonej lokalizacji na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony, którą stworzyłem w 1999 r., ulegać będzie na pewno zmianom w miarę pogłębiania badań archiwalnych – np. ostatnio wykryta przez Alionę Liubają wzmianka z 1628 r. o meczecie we wsi Rudomino pod Wilnem (Liubaja, s. 36, a także wzmianka o meczecie w Hoduciszkach (*hoduńskim*) w pow. brasławskim w XVIII w., na którą natknąłem się w wypisie z ksiąg szlacheckich *Wýwodu Familii Urodzonych Tatarów Gembickich* (rkps BUW 1673, k. 17–18) – a być może także badań terenowych (np. meczet na terenie mizaru w Studziance, którego ślady w postaci anomalii geofizycznych ujawniły się podczas prac konserwatorskich w 2017 r., lub ślad struktury budynku na mizarze w pobliskim Lebedziewie dostrzeżony na mapie LIDAR przez dr. Andrzeja Buczyło).

⁸ Dynamiczny rozwój narzędzi gromadzenia informacji i ich rozprzestrzenianie w internecie, a także digitalizacja archiwalnych zasobów ikonograficznych, posunęła naprzód inwentaryzację tatarskiej architektury meczetowej. Obecnie znany jest wygląd 27 meczetów drewnianych, 2 meczetów murowanych i 2 domów modlitwy sprzed 1939 r. – a więc 5 meczetów drewnianych i 1 dom modlitwy więcej w stosunku do zasobu, który udało mi się zgromadzić w 1998 r. do katalogu *Meczety i cmentarze Tatarów polsko-litewskich* (Drozd, Dziekan i Majda). Do tego doszło kilka odnalezienie w archiwach kilku zrealizowanych projektów architektonicznych z XIX–XX w. oraz szeregu nieznanymi wcześniej archiwalnych fotografii meczetów.

⁹ Podobne ograniczenia dotyczą źródeł wiedzy o historycznej architekturze meczetowej Tatarstanu, Powołża, a nawet Krymu, która nie ma licznej ikonografii historycznej, a dziś reprezentuje ją znikomą ilość zabytków zachowanych sprzed wieku XIX, później bowiem podlegała wpływom zaleceń urzędowych w Rosji carskiej.

ne. Znamienne, że również po stronie twórców malarstwa i grafiki – aż do przypadku Franciszka Smuglewicza, o którym będzie tu mowa – Tatarzy polsko-litewscy (oraz ich świątynie) nie wzbudzali szczególnego zainteresowania. Stanisław Kryczyński zwrócił uwagę na dwa dzieła malarskie, obydwa z XVIII w., które być może prezentowały przedstawicieli tej społeczności. Pierwsze to obraz jeźdźca ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie uchodzący za przedstawienie oficera jazdy tatarskiej („ułana”) z czasów saskich – ta identyfikacja tematu jest jednak niepewna, a jej źródło niejasne¹⁰. Prawdopodobnie był on luźną inspiracją dla wcześniejszego rysunku Bronisława Gembarzewskiego z ok. 1912 r.¹¹ przedstawiającego wymyślone wyobrażenie tatarskiego rotmistrza (dziś bardzo chętnie wykorzystywanego w ikonografii poświęconej Tatarom). Drugim jest obraz Johanna Samuela Mocka, „Kampament wojsk polskich i saskich pod Wilanowem w 1732 r.”, o tyle ważny, że malowany zapewne w znacznym stopniu z natury, w tym samym roku, w którym odbyły się rzeczony wilanowskie manewry¹². I w tym wypadku identyfikowanie przedstawionej na nim grupy postaci – umieszczonej w roli sztafażu z boku pierwszego planu – jako Tatarów jest jedynie domniemaniem, wszakoż mającym tu nieco większe cechy prawdopodobieństwa, biorąc pod uwagę rodzaje formacji w armii polsko-saskiej i ich wyposażenie.

Z kolei tatarskie świątynie odnotowywane były jedynie w pracach kartograficznych przedstawiających stolice wielkksiążęce. Na panoramie Trok autorstwa Tomasza Makowskiego (ok. 1600 r.) zaznaczona została obecność meczetu napisem *Synagoga Tartarorum*, pod którym widnieje m.in. strzelista wieża, choć trudno ocenić, w jakim stopniu ma ona związek z rzeczywistym wyglądem meczetu. Meczet na Łukiszkach był kilkakrotnie odnotowywany na kolejnych planach tego podwileńskiego przedmieścia, poczynając od ok. połowy XVII w.¹³. Na odręcznym planie Łukiszek z 1646 r., tatarska część tej osady zaznaczona jest informacją, że „Tatarowie mieszkają w Łukiszkach”. Napis ten znajduje się przy słoczony grupie przedstawionych schematycznie domków, ustawionych zgodnie z realiami wzdłuż ulicy niedaleko brzegu Wilii. Obok widnieje (również schematycznie narysowany) budynek opisany w legendzie mapy jako „Meczet tatarski w Łukiszkach Tatarskich”¹⁴. Choć tego rodzaju dzieła kartograficzne (plany i panoramy miast) należy traktować z wielką rezerwą jako źródło informacji o wyglądzie miast i budynków (skoro sztycharz bazował na szkicu, który nawet nie zawsze był tworzony z natury), w tym wypadku plan z 1646 r. powstał niejako z pierwszej ręki, na podstawie znajomości terenu miejscowego autora, mógł zatem odzwierciedlać ogólny charakter budynków. Z miniaturowego przedstawienia meczetu dałyby się wobec tego odczytać

¹⁰ Kryczyński 1938, il. po s. 34. Obraz pochodzi z kolekcji Stanisława Ursyn-Rusieckiego, подарowany do MNK 4 kwietnia 1937 r. (MNK XII-A-757). Jedyne znany mi dokument proveniencyjny, tj. spis ofiarowanych wtedy obrazów Rusieckiego (maszynopis z archiwum MNK) określa przedstawioną postać tylko jako „jeźdźca w ubiorze z XVII w., na białym koniu”, bez żadnego nawiązania do tematyki tatarskiej.

¹¹ Korzon, s. 21, rys. 31. W podpisie umieszczono informację, jakoby rysunek powstał na podstawie „malowidła z 1660 r.”, jednak informacja ta zdaje się nieprawdziwą, bowiem powyższy obraz z kolekcji Rusieckiego nie jest datowany.)

¹² Kryczyński 1938, il. po s. 138. Obecnie w zbiorach Zamku Królewskiego w Warszawie.

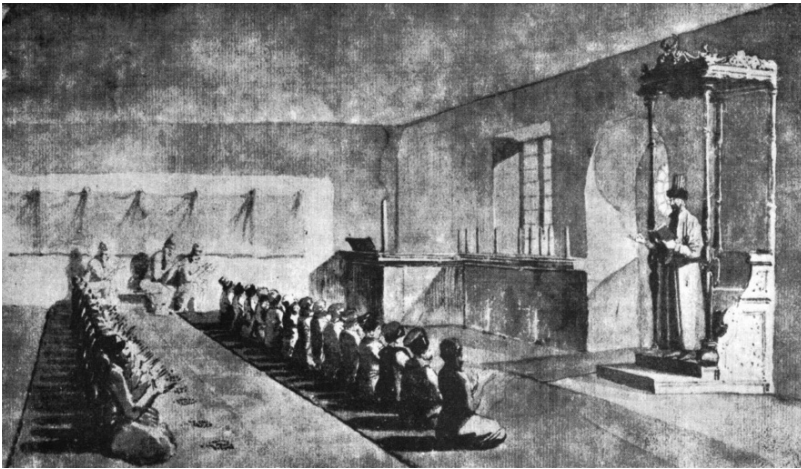
¹³ Katalog planów miasta i przedmieść Wilna opublikowały niedawno Birutė Rūta Vitkauskienė i Ingrida Tamošiūnienė (Vitkauskienė i Tamošiūnienė), które także zwracają uwagę na meczet łukiski (s. 82).

¹⁴ Plan ten reprodukowany jest w Vitkauskienė i Tamošiūnienė, s. 138–141.

niektóre jego cechy: spadzisty czteropłociowy dach, przypuszczalnie w typie brogowym, być może z wieżyczką na szczycie, a także ogólne proporcje budynku, zbliżone rozmiarami do małych domostw tatarskich, lecz wyraźnie przewyższającego je wysokością ścian. Odpowiadałoby to formie, jaką reprezentował łukiski meczet na litografii Józefa Oziębłowskiego z 1841 r.¹⁵.

2.

Na tak zarysowanym tle uwidacznia się wyjątkowość pierwszego dzieła sztuki poświęconego Tatarom, mianowicie rysunku ukazującego wnętrze meczetu tatarskiego w podwileńskiej wsi Łukiszki autorstwa popularnego twórcy polskiego malarstwa historycznego i religijnego doby stanisławowskiej, profesora malarstwa na wileńskim uniwersytecie, Franciszka Smuglewicza (1745–1807).

F. Smuglewicz, Meczet Tatarów i ich nabożeństwo

Blizsze zestawienie tego dzieła z innymi rysunkami Smuglewicza, z którymi razem stanowił on cykl widoków zabytków Wilna i okolic, pokazuje jego wyjątkowość pod względem tematu (co rozciąga się zresztą także na całą twórczość artysty). Ta tematyczna oryginalność nakazuje zwrócić uwagę również na społeczny i historyczny kontekst, w którym powstał rysunek – okazuje się on bowiem ważnym przyczynkiem dla kształtowania się wśród ówczesnej elity intelektualnej zainteresowań miejscowymi Tatarami, nie tylko jako żyjącymi w sąsiedztwie „gospodarzami i żołnierzami”, ale też ich religijnymi zwyczajami i odmienną kulturą.

Artykuł niniejszy służyć ma ukazaniu tych właśnie aspektów dzieła Smuglewicza, a także uporządkowaniu i podsumowaniu dotychczasowej wiedzy o okolicznościach powstania i dalszych jego losach. Szczegółowa analiza samej zawartości (przedstawienia) rysunku Smuglewicza, uwzględniająca m.in. tło liturgiczne oraz aspekt porównawczy z architekturą meczetową w Rzeczypospolitej i na Wschodzie muzułmańskim, ze względu na rozmiary i rozległość wątków zasługujących na uwzględnienia, wymaga odrębnej publikacji. W tym miejscu należy ją jednak wstępnie zasygnalizować.

¹⁵ Umieszczonej w Kraszewski, po s. 156.

Omawiana praca Smuglewicza (we wcześniejszej literaturze określana niekiedy jako akwarela), wykonana jest techniką lawowania tuszem na szkicu ołówkowym. Przedstawiając scenę nabożeństwa w meczecie na Łukiszkach, ma właściwie aż trzy tematy: architekturę i wystrój wnętrza meczetowego, uczestników modlitwy (ubiór i typy ludzkie) i obraz samego nabożeństwa (układ modlących się, ich postawy i gesty modlitewne). Pomimo niewielkiego, niemal miniaturowego formatu, rysunek ten ukazuje z niezwykłą precyzją wnętrze meczetu na Łukiszkach z rozgrywającą się w nim sceną i modlącymi się Tatarami. Jest to – pomimo potknięć warsztatowych – wysokiej klasy dokument ikonograficzny. Utrwała on z dużą wiarygodnością wiele detali, jak np. ubiór imama oraz modlących się Tatarów, ich poprawnie uchwycone postawy i gesty modlitewne, przedmioty wykorzystywane w trakcie modlitwy, jak tespichy (czyli odpowiednik katolickich różańców) i modlitewnik w ręku imama, układ przestrzenny sali modlitw ze wzdłużnym podziałem (tak jak np. w Sorok Tatarach i Rejżach) na sale męską i kobiecą oddzielone ścianką z prześwitem przysłoniętym kotarą, wystrój i wyposażenie wnętrza z rozpostartymi na podłodze pasami sukna służącymi zamiast dywanów modlitewnych, oświetleniem ze świec oraz charakterystycznymi dla meczetów Tatarów polsko-litewskich i stosowanymi po dziś dzień ławkami do modlitwy dla niepełnosprawnych, a także dekoracyjny minbar o rokokowych formach wzorowanych na meblach kościelnych.

Rysunek Smuglewicza po raz pierwszy – i jedyny aż do pojawienia się dokumentacji fotograficznej w XIX/XX w. – dawał widzowi nie mającemu bezpośredniej styczności z Tatarami możliwość zetknięcia się z ich praktykami religijnymi i wnętrzem świątyni. Praca ta pozostawała jednak niedostępna dla szerszej publiczności aż do 1912 r., gdy wydana została wraz z całym albumem (należącym wówczas do zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie) podobnych rysunków Smuglewicza dokumentujących wileńskie zabytki, nakładem wileńskiej księgarni Józefa Zawadzkiego¹⁶. Wydawnictwo to zaopatrzone komentarzami z artykułu Michała Homolickiego z 1843 r. (Homolicki), uzupełnionymi przez Wacława Gizberta-Studnickiego oraz notą biograficzną Smuglewicza autorstwa Stanisława Peszki. Miało charakter bibliofilski i wyszło w nakładzie 500 numerowanych egzemplarzy. Możliwe stało się dzięki udostępnieniu całego zbioru rysunków przez Muzeum Narodowe w Krakowie. W tym samym roku rysunek przedstawiający nabożeństwo w meczecie wykorzystał jako ilustrację do swego artykułu *O innowiercach w Polsce i na Litwie* Jan Obst (Obst). Jednak pomimo tych publikacji, praca Smuglewicza jeszcze przez długi czas nie weszła jako źródło do obiegu naukowego w pracach nad Tatarami polsko-litewskimi. Z pewnością można wiązać to z faktem, że zagadnienia kultury materialnej i obrzędowości religijnej Tatarów pozostawały przez długi czas poza głównym nurtem zainteresowań i badań nad tą społecznością, nawet wśród niej samej. Wprawdzie uwzględnił ją w swojej *Bibliografii do historii Tatarów polskich* Leon Kryczyński (Kryczyński 1935, s. 58), który także wspomniął o niej w swej małej monografii o meczecie w Wilnie z 1937 r. (Kryczyński 1937, s. 18), jednak dopiero Ryszard Brykowski w swoim pionierskim artykule w 1988 r. poświęconym tatarskiej architekturze meczetowej potraktował ją jako źródło informacji zamieszczając także jej reprodukcję¹⁷. Pierwszą pogłębioną interpretację rysunku Smuglewicza zawarłem w katalogu *Meczety i cmentarze Tatarów polsko-litewskich* w 1999 r.¹⁸. Dziś, dzięki bazie

¹⁶ *Wilno z przed stu lat w akwrelach Franciszka Smuglewicza*, Wilno 1912.

¹⁷ Brykowski, s. 162, 169. Wkrótce zamieścił ją także Vlas Drëma (Drëma, s. 373).

¹⁸ Drozd, Dziekan i Majda, s. 31–32.

źródłowej poszerzonej o nowe materiały oraz lepszemu kontekstowi porównawczemu, można interpretację tę przedstawić na nowo¹⁹. Zarazem, częściowo naświetlić możemy mało znane dotąd losy samego dzieła Smuglewicza, interesujące zwłaszcza ze względu na genezę jego pracy, będącej jak wspomniano pierwszym przedsięwzięciem ikonograficznym dokumentującym Tatarów polsko-litewskich i ich kulturę religijną, a zarazem wpisującym się w początek zainteresowań intelektualnych tą społecznością wśród elit intelektualnych Rzeczypospolitej.

3.

Franciszek Smuglewicz to jeden z najważniejszych polskich malarzy okresu klasycyzmu, działający między Rzymem, Warszawą i Wilnem. Urodzony w Warszawie, związany był rodzinnie także z Litwą, a to przez pochodzącego ze Żmudzi swego ojca, Łukasza, nadwornego malarza króla Augusta III. Z Litwą związał także swoje ostatnie lata życia, gdy w 1798 r. otrzymał posadę profesora Katedry Rysunków i Malarstwa na uniwersytecie w Wilnie (noszącym wówczas nazwę Szkoły Głównej Wileńskiej); w Wilnie też zmarł (1807) i został pochowany (na Rossie). Znany był z dzieł malarstwa sztalugowego i ściennego o tematyce historycznej, mitologicznej, religijnej, pejzażowej, tworzył portrety i dekoracje malarskie rezydencji i świątyń²⁰. W młodości (od 1763 do 1783 lub 1784) spędził około dwudziestu lat w Italii, gdzie przy wsparciu m.in. biskupa żmudzkiego Jana Stefana Giedroycia (1730–1803), a także stypendium Stanisława Augusta Poniatowskiego, mógł doskonalić rzemiosło malarskie. W tym czasie oprócz utworów o tematyce religijnej i historycznej spod jego ręki wyszły wybitne dzieła dokumentujące zabytki architektury rzymskiej, wykonywane w ramach prac archeologicznych, przy których Smuglewicz był zaangażowany jako rysownik-dokumentalista (Getka-Kenig). Warto o tym wspomnieć, gdyż nabyte wówczas doświadczenia mógł spożytkować w cyklu rysunków dokumentujących zabytki wileńskie.

Przedstawienie nabożeństwa w meczecie łukiskim było – najprawdopodobniej – właśnie częścią szerszego przedsięwzięcia dokumentacyjnego, którego rezultatem jest wspomniany album 21 rysunków ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie. Choć zespół ten jest od ponad stu lat stosunkowo dobrze znany historykom sztuki (dzięki reprodukcjom A. Zawadzkiego z 1912 r.), to jego powstanie jest wciąż słabo rozpoznane źródłowo. W dotychczasowej literaturze przedmiotu – na podstawie przypuszczeń sformułowanych przez M. Homolickiego (Homolicki, s. 271) – przyjęło się jego datowanie na lata 1785–1786, tj. w okresie pierwszego dłuższego pobytu zawodowego Smuglewicza w Wilnie. W tym okresie został on zaangażowany przez biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego (1727–1794) do wykonania dekoracji malarskich w przebudowywanej w tym czasie katedrze wileńskiej. Podczas pobytu w Wilnie w 1785–1786 r. Smuglewicz poza pracą przy katedrze wileńskiej przyjmował także inne zlecenia. Mógł wówczas podjąć się stworzenia omawianego cyklu ukazującego starą architekturę Wilna i okolic. Wpraw-

¹⁹ Co, jak wspomniałem, będzie przedmiotem odrębnej publikacji.

²⁰ Aktualny stan wiedzy o biografii Smuglewicza zob. np.: Getka-Kenig, Załęski – tam też obszerna nota katalogowa (aut. Anny Rudzińskiej) omawiająca cały album Smuglewicza z widokami Wilna (s. 383–399); także: Ryszkiewicz. Za cenne wskazówki o aktualnym stanie publikacji dziękuję prof. Aleksandrze Bernatowicz z Instytutu Sztuki PAN.

dzie brak jednoznacznych dowodów wykazujących, że album z rysunkami z Muzeum Narodowego w Krakowie powstał właśnie w tym czasie. Wiadomo jednak, że jakieś – inne – widoki Wilna, stworzone wówczas przez Smuglewicza, w 1787 r. należały do zbiorów J. Chreptowicza (Homolicki, s. 270). Domniemywane przez M. Homolickiego datowanie albumu na rok 1785, choć oparte na uzasadnionych przesłankach, wymaga dziś pogłębionych badań²¹.

Okoliczności i geneza tego przedsięwzięcia także nie są dostatecznie rozpoznane. Na tle znanej dziś twórczości Smuglewicza było ono raczej nietypowe. Jeżeli przyjąć, że rysunki z widokami wileńskimi powstały ok 1785–1786 r., to należy zauważyć, iż w okresie tym potrzeba utrwalenia wyglądu starych murów miejskich z bramami oraz pozostałości Zamku Dolnego (którym Smuglewicz poświęcił istotną część swojego cyklu) raczej nie była jeszcze motywowana planami rozbiórki tych obiektów, którą przeprowadzono kilkanaście lat później, po III rozbiorze. Zamysł rysunków Smuglewicza odpowiadał oświeceniowej postawie poznawczej, a zwłaszcza rozwijającym się wówczas naukowym zainteresowaniom dziejami ojczystymi, gromadzeniem i dokumentowaniem ich źródeł oraz pielęgnowaniem pamiątek przeszłości (np. teki Adama Naruszewicza lub dzieła Tadeusza Czackiego, czy wkrótce też zbiory Czartoryskich). W tle tych inicjatyw, prócz samego króla, pojawia się postać księcia Adama Kazimierza Czartoryskiego, wyróżniającego się na tle ówczesnych elit politycznych Rzeczypospolitej imponującą erudycją, rozległymi i wnikliwymi zainteresowaniami, nie tylko historią, ale też kulturą i językami, gorliwie inspirującego i wspierającego rozmaite przedsięwzięcia edukacyjne i naukowe. W tym kontekście istotna dla nas jest informacja – oparta najpewniej na przekazie osób współczesnych Smuglewiczowi – która została zamieszczona przez Michała Homolickiego w 1843 r.: „Podług dochodzącej nas wieści, pierwotnie były one przedsięwzięte na żądanie księcia A[dama] C[Czartoryskiego] generała ziem podolskich, marszałka trybunału głównego W. Ks. L.”²². Osoba Adama Kazimierza Czartoryskiego jako inicjatora przedsięwzięcia jest tu znamienna, m.in. wyjaśniając być może wybór tematu interesującego nas rysunku. Trzeba zaznaczyć, że biografia Smuglewicza nie wskazuje, aby miał on wcześniej bliższą, albo jakąkolwiek, styczność z Tatarami polsko-litewskimi, czy w ogóle z wyznawcami islamu, a w swojej twórczości nie wykazywał zainteresowania światem muzułmańskim. Magnat ten mógł potencjalnie wystąpić jako ogniwo łączące Smuglewicza z Tatarami podwileńskimi. Był on znany z zainteresowań Orientem muzułmańskim i językami wschodnimi (zresztą także

²¹ Niedawno datowanie to, po analizie przedstawień zamku i katedry, a także biorąc pod uwagę brak w pełni kompletnych i precyzyjnych informacji na temat okresów pobytu Smuglewicza w Wilnie po 1786 r., zakwestionowała Rūta Janonienė, która zaproponowała przesunięcie datowania rysunków z albumu Jaszczolda na okres przed 1798 r. – zob. Janonienė.

²² Homolicki, s. 270. Nieco dalej Homolicki (s. 271) powtarza tę informację, przy czym jej sens jest już nieco mniej jasny: „dla księcia A[dama] C[Czartoryskiego] generała ziem podolskich, widoki częstkowe naszego miasta, jak z wystawionych przedmiotów domyślać się można, zdjęte być również musiały, jeżeli nie wszystkie, to celniejsze zapewne, podczas pierwszego jeszcze pobytu w Wilnie Smuglewicza”. Pojawia się ona w kontekście informacji o kilku innych widokach wileńskich zabytków narysowanych przez Smuglewicza, znanych tylko z drugiej ręki, a wg przypuszczeń Homolickiego wchodzących w skład tego samego cyklu, który został mu udostępniony. Fakt, że kilka pojedynczych widoków wileńskich Smuglewicza odnotowanych zostało w rękach także innych ówczesnych zbieraczy, Joachima Litawora Chreptowicza i Konstantego Tyszkiewicza (zob. przypis 32), nie zmienia oceny roli, jaką wg informacji Homolickiego odegrał A.K. Czartoryski w utrwaleniu zabytków Wilna. Warto pamiętać o jego szczególnej aktywności w inspirowaniu ludzi nauki i kultury do podejmowania rozmaitych, precyzyjnie kierunkowanych działań.

Karaimami i ich studiami hebrajskimi). Wokoło niego przewijali się także przedstawiciele społeczności tatarskiej, których sprawy nie były mu obce (m.in. z racji ich służby wojskowej na pograniczu tureckim na Podolu, gdzie działał Pułk IV Straży Przedniej komendy gen. Józefa Bielaka)²³. Zastanawiając się nad źródłem inspiracji, która przywiodła Smuglewicza do meczetu na Łukiszkach, a co więcej – umożliwiła mu wykonanie dzieła opartego na osobistej obserwacji i wymagającego sporządzenia zapewne jakichś szkiców lub studiów z natury bezpośrednio w trakcie nabożeństwa w meczecie, a zapewne nawet pozowania jego niektórych uczestników – należy więc brać pod uwagę A.K. Czartoryskiego jako osobę, która zarówno zaleciła utrwalenie tatarskiego nabożeństwa w meczecie, jak i ułatwiła wykonanie tego zlecenia.

W tym kontekście trzeba podkreślić, że przedstawienie nabożeństwa w meczecie łukiskim odbiega tematycznie od pozostałych rysunków wchodzących w skład cyklu Smuglewicza. Składają się nań niemal wyłącznie widoki obiektów architektury Wilna i okolic, panoramy i krajobrazy z budowlami – kościołów (w tym św. Anny), murów i bram miejskich (Ostrej, Rudnickiej, Subocz, Wileńskiej), pałacu Zamku Dolnego (z kilku stron) i góry zamkowej z ruinami Zamku Górnego (kilka ujęć), kilka panoram miasta, widoki Antokolu z jego kościołami, widok Pohulanki, młyna w Werkach z kościołem dominikanów, a do tego widok ruin zamku w Trokach jako jedyne przedstawienie miejsca oddalonego od Wilna. Widoki architektury i krajobrazu cechuje różny poziom dokładności – niektóre są dopracowane i ukazują detal, inne mają charakter prawie szkicowy. Na niektórych znajduje się sztafaż z postaciami ludzi i zwierząt, potraktowanymi w sposób uproszczony (jedynie w jednym przypadku, przy Bramie Rudnickiej, pojawia się scena targu z większym zagęszczeniem postaci). Poza rysunkiem z nabożeństwem w meczecie jest tylko jeszcze jedno przedstawienie wnętrza świątynnego, mianowicie wielkiej synagogi (murowanej) w Wilnie podczas nabożeństwa. Jednak w odróżnieniu od sceny z Tatarami, uwaga malarza skupiła się tu na architekturze wnętrza (monumentalnej i znacznie bogatszej niż w meczecie), zaś uczestnicy nabożeństwa zostali przedstawieni w sposób schematyczny, jako zbiorowość, bez indywidualizujących detali ubioru i gestów modlitewnych – czym z kolei wyróżnia się scena z meczetu.

Przedstawienie nabożeństwa tatarskiego w Łukiszkach jest jedyną w całym cyklu pracą, w której uwaga skupiona jest na scenie rodzajowej i jej uczestnikach, w mniejszym zaś stopniu na architekturze.

Wszystkie prace należące do cyklu – jest ich łącznie dwadzieścia jeden – są jednorodnie pod względem techniki i materiału. Wykonane są techniką lawowania tuszem (niekiedy też sepią) na szkicu ołówkowym, na papierze żeberkowym w formacie ok. 31,5 × 21,5 cm²⁴.

²³ Śladem osobistych relacji A.K. Czartoryskiego z Tatarami jest osmański rękopis Koranu z XVIII w. подарowany przez niego porucznikowi pułku gen. J. Bielaka, Jakubowi Jozefowiczowi z Małaszewicz Wielkich (parafia studziańska; zm. w 1828 r.?). Rękopis ten należał do zbioru Muftiatu RP w Wilnie, obecnie znajduje się w Litewskim Muzeum Narodowym w Wilnie (sygn. R 13023). Z tej samej parafii studziańskiej (z której rekrutowała się większość kadry pułku Bielaka) przypuszczalnie pochodził przedstawiciel rodziny Montuszów, którego A.K. Czartoryski w roku 1767 wysłał, by kształcił się w Turcji na mołę (Reychman, s. 14). W późniejszym czasie, tj. w latach 1809 oraz 1816, wileński typograf i księgarz, Józef Zawadzki, gdy rozważał wydanie dla miejscowych Tatarów elementarza arabskiego i książek do nabożeństwa pismem arabskim, zyskał aprobatę A.K. Czartoryskiego; zob. Turkowski, s. 23, 106, 109. O zainteresowaniach orientalistycznych A.K. Czartoryskiego zob. Reychman, s. 117–130.

²⁴ Por. Charazińska i Bobrow, s. 383–399 (noty katalogowe A. Rudzińskiej).

4.

Niewyjaśnioną kwestią pozostaje, dlaczego widoki Smuglewicza, skoro zostały stworzone na zlecenie Adama Kazimierza Czartoryskiego, nie trafiły do jego rąk²⁵.

Historię tego zespołu przedstawił Michał Homolicki we wspomnianym już opisie z 1843 r. Autor ten (1791–1861, związany z Wilnem profesor medycyny, a później miłośnik dziejów swego miasta i badacz jego zabytków²⁶) wyjaśnił, że cały zespół został mu udostępniony przez „Jana Jaszczolda, porucznika w drugim okręgu wileńskim Korpusu Inżynierów Osad Wojskowych, który je po ojcu odziedziczył”, dalej zaś: „Pan Jaszczold, przeszłej dopiero wiosny [czyli 1842 r. – A.D.] otrzymawszy posadę w Wilnie, bardzo jeszcze niedawno sprowadził od familii, w Królestwie Polskiem zamieszkałej, rysunki Smuglewicza” (Homolicki, s. 270, 272). Homolicki dodaje, że Jaszczold „zamyśla podjąć przysługę, przez umiejętne, starowne i najwierniejsze wydanie, za pośrednictwem zagranicznej jakiej litografii”.

Homolicki dostrzegł wielką wartość dokumentacyjną prac Smuglewicza. W swoim artykule nie mógł zamieścić ich reprodukcji (co wymagałoby znacznych nakładów), lecz podał mniej lub bardziej szczegółowy opis widoków i budynków przedstawionych na poszczególnych rysunkach (przygotowany przy udziale wileńskiego malarza Wincentego Dmochowskiego, 1807–1862). Co znamienne, przedstawienia z meczetu i synagogi nie zostały w żaden sposób skomentowane ani objaśnione. Nadano im jedynie tytuły opisowe („Wnętrze meczetu Tatarskiego na Łukiszkach, z modlącymi się Tatarami pod przewodnictwem Mułły”). Przed komentowaniem sceny z meczetu, oprócz wizualnej „lakoniczności” wnętrza łukiskiej świątyni, zapewne powstrzymywał brak bliższej wiedzy ówczesnych autorów na temat kultury miejscowych Tatarów (tak było i przy późniejszych publikacjach).

W swych dociekaniach Homolicki analizując numerację na poszczególnych rysunkach doszedł do wniosku, że udostępnione mu prace nie są kompletnym zespołem, brak bowiem trzech przedstawień, o niewiadomej tematyce: „Że niektóre widoki, z udzielonego nam zbioru, dawniej już zaginęły, dowodzi liczba 24 na ostatnim z nich położona: kiedy wszystkich tylko się 21 dochowało”. Zwrócił uwagę, że jakieś inne rysunki Smuglewicza z widokami wileńskich zabytków architektury znalazły się w rękach różnych osób. Powołuje się na okolicznościowy druk autorstwa księdza Filipa Neriusza Golańskiego²⁷, z którego wynika, że widoki architektury Wilna autorstwa Smuglewicza do 1787 r. zaistniały w świadomości ówczesnych elit umysłowych, m.in. w Warszawie,

²⁵ Gdyby tak się stało, to miałyby szansę przetrwać do dziś w zbiorach Biblioteki czy Muzeum XX Czartoryskich, które A.K. Czartoryski wraz żoną, z Izabelą z Flemingów Czartoryską, zaczęli gromadzić.

²⁶ Biogram Homolickiego zob. *Encyklopedia Powszechna*, T. XII, 1863, s. 103–105; inskrypcja nagrobna na Rossie: <http://rossa.lt/index.php/trasy?view=point&id=55>.

²⁷ *Pamiętka Tomasza Husarzewskiego profesora historii powszechnej i krytyki i Franciszka Smuglewicza pierwszego profesora rysunków i malarstwa w Imperatorskim Uniwersytecie Wileńskim: na publicznym posiedzeniu Imp. Uniwersytetu w publicznej Bibliotece Akademickiej 15. wrzesnia 1808 / v głosie Golańskiego na publicznym posiedzeniu Imp. Uniwersytetu w publicznej Bibliotece Akademickiej 15. wrzesnia, 1808*. Wilno: J. Zawadzki, [1808]. Zob. też *Wiadomość o życiu i dziełach Franciszka Smuglewicza, pierwszego Profesora rysunków i malarstwa w Uniwersytecie Imperatorskim Wileńskim*. „Pamiętnik Warszawski, t. 2, nr 5, 1809, s. 194–204. O zainteresowaniu widokami wileńskimi Smuglewicza świadczy też relacja Wincentego Smokowskiego: *Do wspomnień o szkole*

dokąd Smuglewicz wrócił z Wilna. Miały być „osobliwie zbierane przez podkanclerzego litewskiego hrabię Joachima Litawora Chreptowicza, które dotychczas w bibliotece szczorsowskiej powinnyby się znajdować”²⁸. Homolicki wskazał rycinę warszawskiego malarza i dokumentalisty zabytków architektury, Zygmunta Vogla, który w 1807 r. wykonał akwafortę z widokiem wileńskiego kościoła św. Anny opierając się na rysunku Franciszka Smuglewicza, mającym pochodzić ze zbiorów Chreptowicza²⁹. Przedstawienie to jednak znacząco różni się od rysunku, który znajduje się wśród prac z 1785/1786 r. należących do zbioru udostępnionego Homolickiemu przez Jaszczołda, i pochodzi z późniejszego czasu (tj. po przebudowie fasady kościoła) – z czego wynika, że spod ręki Smuglewicza mogły wyjść różne warianty tych samych widoków Wilna³⁰. Niewykluczone też, że cały zbiór Jaszczołda został stworzony z myślą o wydaniu tych prac – w tym meczetu na Łukiszkach – w formie rycin (tak jak to Smuglewicz planował po 1786 r. z serią stu scen z historii Polski, z których jedynie kilka doczekało się opublikowania w formie graficznej).

Homolicki nie wyjaśnił też, w jaki sposób zbiór ten zamiast do A.K. Czartoryskiego trafił do wojskowego inżyniera, Jana Jaszczołda, który dopiero co osiedlił się w Wilnie.

Źródłem, które pomaga rzucić światło na losy wileńskich widoków jest inskrypcja nagrobna Jana Jaszczołda na Rossie: „D. O. M. / Jan Woyciecha syn / JASZCZOŁD /

malarskiej wileńskiej Adama Szemesza (umieszczonych w N. VI od IV Athenaeum) wiadomość dodatkowa Wincentego Smokowskiego, „Athenaeum”, z. 1, 1847, s. 152–203.

²⁸ Homolicki, s. 270, 284. O jeszcze dwóch innych pracach Smuglewicza z widokami wileńskimi (?) w zbiorach Konstantego Tyszkiewicza w Łohojsku wspomina Edward Rastawiecki (Rastawiecki, s. 190). O tym, że również album Jaszczołda nie był wyłączony z obiegu artystycznego, świadczy m.in. znana dziś replika jednej z należącej do niego prac, przedstawiającej widok wileńskiego zamku górnego i dolnego od strony południowej, wykonana w 1833 r. przez Seweryna Smolikowskiego (późniejszego pułkownika inżynierii i kierownika budowy warszawskiego mostu Kierbedzia), który w sporządzonej własnoręcznie, retrospektywnej notatce na odwrocie swego rysunku wyjaśniał: „W roku 1833m skopio-wałem ze szkicu Smuglewicza rysowanego z natury. Wiele jego szkiców posiadał kolega mój inżynier Jaszczołd. [...]” Za notą katalogową A. Rudzińskiej w: Charazińska i Bobrow, s. 420.

²⁹ Por. *Wiadomość o życiu i dziełach Franciszka Smuglewicza...*, s. 199–200. Informację o Smuglewiczu jako autorze przedstawienia potwierdza podpis na akwafortcie Vogla: *Fran. Smuglewicz rysował. Zygmunt Vogel sztychował 1807.*

³⁰ Na tym samym rysunku z albumu Jaszczołda widnieje zresztą inny intrygujący element – na który zwróciła uwagę Rūta Janonienė – fikcyjne wyobrażenie elewacji frontowej kościoła bernardy-nów, przedstawione z klasycystycznym tympanonem (Janonienė, s. 32).

Na tle historii widoków wileńskich Smuglewicza przewija się intrygująca informacja przekazana w 1847 r. przez wileńskiego malarza, Wincentego Smokowskiego, który wśród swoich wspomnień o wileńskiej szkole malarskiej i związanych z nią postaciach (cechujących się otwartością i bezkompromisowym krytycyzmem, a być może też skwapliwością do powtarzania niedokładnych wieści z drugiej ręki), przytacza pogłoski, jakoby rzeczywistym autorem widoków wileńskich miał być „synowiec”, czyli bratanek Smuglewicza. Choć według postronnych opinii nie dorównywał innym uczniom swego stryja, to „w rodzaju widoków najwięcej miał się trudnić, i jak się zdaje imię Wileńskiego Profesora [tj. Franciszka Smuglewicza – A.D.] wiele mu posłużyło do zjednania wzię-tości w swoim czasie. Jest domniemanie, i to nie bez zasady, że widoki okolic Wilna, które dziś są własnością jakiegoś urzędnika wojskowego [chodzi o Jana Jaszczołda – A.D.], nie są rzeczywiście robotą Profesora malarstwa, ale jego synowca.” (*Do wspomnień o szkole malarskiej wileńskiej...*, s. 161). Jeżeli cień prawdy miałby tkwić w tej pogłosce, to biorąc pod uwagę z reguły dobrą jakość warsztatową, a nierzadko też wysoką klasę artystyczną, widoków z albumu Jaszczołda, dotyczyć musiałaby ona raczej innych przedstawień architektury i okolic Wilna (wśród których rzeczywiście zdarzają się prace rażące nieudolnością).

Pułkownik Inżynierów / i Kawaler Ord. / rodem z W-twa Lubelskiego / pogrzebiony tu 13 Paźdz. 1858 r. / Żył lat 58³¹. Pozwala ona jednoznacznie identyfikować Jana Jaszczolda z pochodzącą z Jaszczoltów na południowym Podlasiu rodziną h. Trąby odm³².

Kluczową dla sprawy okazuje się osoba ojca, Wojciecha Jaszczolda (1763–1821). Był on rzeźbiarzem, rysownikiem i malarzem; zapisał się w historii polskiej sztuki projektami wnętrz w znanych rezydencjach oraz założeniach parkowych (m.in. w Arkadii). Do jego zleceńodawców należał Stanisław Kostka Potocki, dla którego w 1813 r. stworzył Gabinet Chiński w pałacu w Wilanowie oraz uporządkował tamtejszą pałacową galerię malarstwa. Projektował również m.in. dekoracje i kostiumy na uroczystości w puławskiej Świątyni Sybilli, stworzonej przez Izabelę Czartoryską, żonę A.K. Czartoryskiego. Co najważniejsze, należał do grona uczniów Franciszka Smuglewicza (a także M. Bacciarello)³³.

To pozwala nam domyślać się, że pobieranie nauk u Smuglewicza przez Wojciecha Jaszczolda mogło mieć związek z losami zbioru wileńskich rysunków. Bliższe wyjaśnienie okoliczności ich przejścia przez ucznia, a zwłaszcza to, czy Smuglewicz stworzył tylko jeden egzemplarz (jedną wersję) widoków, czy też istniały inne ich warianty, pozostaje sprawą otwartą³⁴.

Rysunki udostępnione Homolickiemu przez Jana Jaszczolda w 1843 r. były „w jedną księgę albo atlas, nie dość szykownie oprawione. [...] Na okładce tej książki przyklejona kartka z napisem: Smuglewicz. Na pierwszym zaś półarkuszu później już umieszczono portret samego mistrza, w Wilnie litografowany” (Homolicki, s. 283).

W drugiej połowie XIX w. album Jaszczoldów trafił do kolekcji Emeryka Hutten-Czapskiego, a wraz z nią w 1903 r. znalazł się w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie. Tam, w 1911 r., odkrył go Stanisław Peszko, wykonał fotografie i przekazał Władysławowi Zahorskiemu (1858–1927), miłośnikowi i badaczowi dziejów Wilna, twórcy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, który w 1912 r. ogłosił informacje o rysunkach Smuglewicza, zamieszczając reprodukcje kilku z nich (jednak nie meczetu na Łukiszkach) w czasopiśmie „Litwa i Ruś” (Zahorski, s. 73–78). Autor ten podał wówczas błędną datę powstania całego cyklu (1781 r.), którą później powtórzył Leon Kryczyński – utrzymywała się ona także w następnych pracach dotyczących Tatarów (Zahorski, s. 74; Kryczyński, s. 18). W 1912 r. rysunki przedstawiające nabożeństwo w meczecie i synagodze opublikował J. Obst we wspomnianym wyżej artykule, wszystkie zaś – wydał w opisanym wcześniej wydawnictwie Józef Zawadzki.

Na koniec krętej historii cyklu wileńskich widoków Smuglewicza warto wspomnieć, że przedstawienie meczetu na Łukiszkach nie zamknęło tatarskiego wątku w jego twórczości. Wkrótce po powrocie z Wilna do Warszawy w sierpniu 1786 r. wykonał w podobnej technice, co widoki wileńskie, rysunek ilustrujący kluczowe dla dziejów osadnictwa Tatarów w Rzeczypospolitej wydarzenie. Wyjaśnia je podpis (autograf Smuglewicza?), który jako cenny przyczynek dla historiografii polsko-litewskiej Tatarszczyzny przytaczam *in extenso*:

³¹ <http://cmentarznarossie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=10487>. Projekt UKSW: Cmentarz na Rossie w Wilnie – badania inwentaryzacyjne.

³² Informacje o tej rodzinie: <https://polishgenealogy2.blogspot.com/2020/04/jaszczod.html>. Jana Jaszczolda prawidłowo identyfikuje z Wojciechem Jaszczoldem, uczniem Smuglewicza, autorka noty katalogowej, Anna Rudzińska, w: Charazińska i Bobrow, s. 383.

³³ *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*, Kraków, 1930, t. 7, s. 55. Syn Wojciecha, a młodszy brat Jana, Franciszek Jaszczold (1808–1873) był wziętym architektem rezydencji magnackich.

³⁴ Chociaż wedle Homolickiego „ile wiadomo, nie były dotąd jeszcze ani przerysowane, ani na blasze lub kamieniu ryte” (Homolicki, s. 284).

Roku 1396. Witold W X Litt[ewski] trzy ordy tatarskie zwyciężywszy nad rzeką Wołgą dzieli je na trzy części, jedną poseła Władysławowi królowi, drugą panom polskim, trzecią odseła do Litwy, przepisując im prawa nadaje gruntów dostatek nad rzeką Wakką o mil dwie od Wilna płynącą. Witold poufałym swoim osobom Olgierdowi hetmanowi i Melsztyńskiemu Polakowi opowiada przypadki swego życia chwając dobroć Władysława i przywodzi, co to jest rezolucja i jak z roztropnością powinna być używana, wesóły umysł i cierpliwość jakim są szczęściem dla człowieka, a refleksja nad samym sobą najlepiej go poprawia. Układ tej osnowy zrobiony przez Ludwikę z Gintowtów Dziewałtowskich Byszewską, odrysowany przez Fran[ciszka] Smuglewicza. Dnia 15 sierpnia roku 1786 (Charazińska, Bobrow, s. 246³⁵).

Wątek tatarski jest jedynie historycznym pretekstem dla rozgrywającej przed namiotem pierwszoplanowej sceny rozmowy Witolda ze swoimi wodzami. Jedynie widniejące na dalszym planie, stojące lub siedzące między licznymi namiotami, grupy postaci zdają się być ową „trzecią ordą”, oczekującą na osiedlenie nad Wakką. Jak wynika z powyższego podpisu, pomysłodawczynią przedstawienia tej sceny była szambelanova Ludwika Byszewska (zm. po 1799), znana – jak to celnie ujęła A. Grochala – z „wymyślenia i zadawania różnym autorom tematów do opracowania” (Charazińska, Bobrow, s. 254). Pokazuje to, że obecność Tatarów z dawna zamieszkałych wokół Wilna, zaczęła w epoce oświecenia wywoływać wśród elit intelektualnych zainteresowanie i historyczną refleksję.

BIBLIOGRAFIA

- Brykowski, Ryszard. *Tatarskie meczety w Rzeczypospolitej*, „Ochrona Zabytków”, t. 41, nr 3 (162), 1988, s. 153–172.
- Charazińska, Elżbieta, Ryszard Bobrow, red. *W kręgu wileńskiego klasycyzmu*. Muzeum Narodowe w Warszawie, 2000.
- Drėma, Vladas. *Dingės Vilnius*, Vilnius, Versus, 1991.
- Drozd, Andrzej, Marek M. Dziekan, Tadeusz Majda. *Meczety i cmentarze Tatarów polsko-litewskich*. Res Publica Multiethnica, 1999.
- Encyklopedia Powszechna*, Warszawa, S. Orgelbrandt, 1863.
- Getka-Kenig, Mikołaj. *Franciszek Smuglewicz*, <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/smuglewicz-szmuglewicz-franciszek> [16.06.2022].
- Gutowski, Jacek. *Broń i uzbrojenie Tatarów*. Res Publica Multiethnica, 1997.
- Homolicki, Michał. *Wiadomość o widokach cząstkowych miasta Wilna z okolicami robionych przez Smuglewicza*. „Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet Nowy Drugi”, 1843, t. 24, s. 269–284.
- Jankowski, Henryk. *Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar Documents*, „Materialia Turcica” 24, 2003, s. 113–144.
- Janonienė, Rūta. „XVI–XIX a. Vilniaus Žemutinės pilies iko-nografiniai šaltiniai”. *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje. 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos, sudarytoja Raimonda Ragauskienė*, Lietuvos pilys, 2006, s. 11–43.
- Korzon, Tadeusz. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. 3. Kraków, Akademia Umiejętności, 1912.
- Kraszewski, Józef Ignacy. *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 3. Wilno, Nakł. Adam Zawadzki, 1841.
- Kryczyński, Leon. *Historia meczetu w Wilnie (próba monografii)*. Warszawa, Nakł. Przegląd Islamski, 1937.

³⁵ Tam reprodukcja i obszerna nota katalogowa aut. A. Grochali.

- Kryczyński, Leon. Najman Mirza. *Bibliografia do historii Tatarów polskich*. Zamość, Nakł. autora, 1935.
- Kryczyński, Stanisław. *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*. „Rocznik Tatarski”, t. III, 1938.
- Любая, Алёна Аляксандраўна. „Інстытуты татарскага самакіравання ў Вялікім Княстве Літоўскім XV–XVIII ст”. *Сацыяльныя інстытуты ў Вялікім Княстве Літоўскім у ранні Новы час. Матэрыялы міжнароднага навуковага круглага стала 2 снежня 2020 г.*, red. А.У. Любы. Мінск, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. Гістарычны факультэт, 2020.
- Obst, Jan. *O innowiercach w Polsce i na Litwie*. „Litwa i Ruś”, t. 1, z. 3, 1912, s. 177–185.
- Ochmański, Jerzy. *Dawna Litwa. Studia historyczne*. Pojezierze, 1986.
- Rastawiecki, Edward. *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających*, t. 2. Warszawa, Nakł. autora, 1851.
- Reychman, Jan. *Znajomość i nauczanie języków orientalnych w Polsce XVIII w.*, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, 1950.
- Ryszkiewicz, Andrzej. „Franciszek Smuglewicz”, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 39, PAN-PAU, 1999–2000, s. 374–378.
- Turkowski, Tadeusz, red. *Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie z lat 1805–1865*, t. 1. Wilno, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1935.
- Vitkauskienė, Birutė Rūta, Ingrida Tamošiūnienė. *Vilniaus miesto planai*. Lietuvos nacionalinis muziejus, 2016.
- Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*, Wydawnictwo Gutenberga, 1930.
- Wilno z przed stu lat w akwarelach Franciszka Smuglewicza*, Wilno, Józef Zawadzki, 1912.
- Zahorski, Władysław. *Stare Wilno w rysunkach Fr. Smuglewicza*. „Litwa i Ruś”, t. 1, z. 2, Józef Zawadzki, 1912, s. 73–78.
- Załęski, Krzysztof. „Franciszek Smuglewicz”. *W kręgu wileńskiego klasycyzmu. Katalog wystawy*, red. E. Charazińska, R. Bobrow, Muzeum Narodowe w Warszawie 2000, s. 559–561.

STRONY INTERNETOWE

<http://cmentarznarossie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=10487> [16.06.2022].

<https://polishgenealogy2.blogspot.com/2020/04/jaszczod.html> [16.06.2022].

JAKIE SZANSE PRZETRWANIA MA PÓŁNOCNOZACHODNI DIALEKT JĘZYKA KARAIMSKIEGO?¹

ABSTRACT: The aim of the article is to present the efforts made over the last hundred years to maintain the knowledge of the native tongue among Karaims in Poland and Lithuania. After World War I, the awareness of the importance of the vernacular language for the preservation of cultural heritage increased, but the knowledge of the Karaim has been systematically declining. In the last 30 years, attempts to revitalize the mother tongue have intensified. Nevertheless, with the rapidly declining Karaim populations in Poland and Lithuania, the level of language proficiency is dropping even faster. The North-Western dialect is the only one still spoken today. In recent years, field recordings are being made to preserve the sound of the Karaim, which is listed on the UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger. Currently, out of about 300 people living in Poland and Lithuania, only ten percent can speak their ancestors' tongue.

KEYWORDS: Karaims, Karaim language, North-Western Karaim, endangered languages

Wraz ze znaczącym spadkiem liczebności populacji Karaimów polsko-litewskich niewspółmiernie szybko spada odsetek osób posługujących się językiem karaimskim. Świadomość tego faktu mieli działacze społeczni i naukowcy na przestrzeni wielu dziesięcioleci i już od ponad stu lat czynione są próby spowolnienia tego procesu. W ostatnich zaś latach prowadzone są również nagrania terenowe ostatnich użytkowników, mające na celu utrwalenie brzmienia języka karaimskiego i stworzenie bazy do przyszłych badań językoznawczych.

Język narodowy Karaimów, którym przez wieki posługiwali się w życiu codziennym, należy do kipczackiej gałęzi rodziny języków tureckich (turkijskich). W odróżnieniu od mowy Tatarów osiadłych w Rzeczypospolitej, przetrwał do czasów nam współczesnych. Przyczyn tej żywotności należy upatrywać w zamieszkiwaniu w zwartych, hermetycznych skupiskach oraz obecności języka narodowego w liturgii. Ten ostatni fakt już w końcu XVII wieku zauważył szwedzki orientalista, Gustaw Peringer w swej relacji z podróży, w której odwiedził m.in. Karaimów w Trokach i Birzach, interesując się ich konfesją² (Zajączkowski 1939; Şişman 1952; Németh 2020a). Znaczącym czynnikiem wpływającym na zachowanie języka była też restrykcyjnie przestrzegana endogamia powodowana względami wyznaniowymi, a po II wojnie światowej także kulturowymi.

¹ Badania, na których opiera się niniejsza publikacja, zostały sfinansowane przez Europejską Radę ds. Badań Naukowych (European Research Council – ERC) w ramach programu Unii Europejskiej w zakresie badań naukowych i innowacji Horyzont 2020 (umowa o dotację nr 802645).

² Zajączkowski (1939, s. 93, przypis 10) cytuje również Johanna Jacoba Schudta, który przytacza zapis Johannesa Buxtorfa (zm. 1629). Ten ostatni już na początku XVII wieku podał podobną informację o Karaimach z Teodozji na Krymie, którzy „czytają Pismo Mojżesza po turecku”.

Karaimski nie wykształcił jednego wspólnego języka literackiego, lecz dzielił się na trzy dialekty. Na Krymie i w południowej Rosji posługiwano się wschodnim, czyli krymskokaraimskim, którego pozycja jako osobnego dialektu ze względu na podobieństwo do krymskotatarskiego, jest przedmiotem dyskusji w świecie nauki (Jankowski 2003a; Shapira 2003; Jankowski 2008; Németh 2012, 2015b, 2015d). Używany w skupiskach na terenie Litwy i Polski dialekt zachodni dzielił się z kolei na dwa poddialekty: południowozachodni, tradycyjnie nazywany łucko-halickim oraz północnozachodni, czyli trocko-wileński, którym posługiwano się również na północy Litwy np. w Poniewieżu (więcej o języku karaimskim, jego periodyzacji i dialektach, zob. Dubiński 1982, 1993; Jankowski 2003b; Németh 2012, 2015a, 2015b, 2015c, 2018; Sulimowicz 2001).

W drugiej połowie XIX wieku język karaimski stał się obiektem zainteresowania nauki. Powstała nowoczesna szkoła turkologiczna, podwaliny której położyły badania terenowe i publikacje Wilhelma Radloffa (1837–1918). Uczony włączając do swych fundamentalnych dzieł karaimski materiał leksykalny i próbki krymskokaraimskiej literatury ludowej, wprowadził Karaimów w orbitę zainteresowań turkologii (Radlov 1893–1896, 1893). Badania prowadzili naukowcy rosyjscy i austriaccy, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości język karaimski stał się przedmiotem zainteresowania przedstawicieli rodzimej orientalistyki i turkologii. Kierunek ten zapoczątkował już wcześniej polski orientalista, Jan Grzegorzewski (1849–1922), który odwiedzał Halic i publikował materiały na temat języka mieszkańców tej jedynej położonej w zaborze austriackim gminy karaimskiej (Dubiński 1959, 1969; Sulimowicz 2001; Jankowski 2003b; Németh 2012; Kizilov 2013).

Niewątpliwie ogromny wpływ na dbałość o język narodowy, jako ważny element spuścizny kulturowej, miały badania prowadzone wśród Karaimów przez wybitnego polskiego orientalistę, prof. Tadeusza Kowalskiego (więcej o T. Kowalskim zob. np. Zaborowski 2000). Poprzez bliskie relacje z Karaimami uczony zdołał rozbudzić w nich troskę o zachowanie i czystość mowy przodków. Szło to w parze ze wzrastającym poczuciem więzi opartej już nie tylko na czynniku wyznaniowym, ale także na poczuciu przynależności do wspólnoty etnicznej o tureckich korzeniach. Owocem wycieczki naukowej Kowalskiego do skupisk w Trokach i Wilnie była pierwsza nowoczesna monografia języka Karaimów pt. *Teksty karaimskie w narzeczu trockim* (Kowalski 1929). Kontakty z profesorem, a później z jego dziełem, osiągalnym nie tylko dla świata nauki, ale dostępnym także dla samych Karaimów, stanowiły inspirację do zainteresowania rodzimym językiem, dążenia do pogłębiania jego znajomości i poszerzania zakresu użytkowania (zob. np. Sulimowicz 1999b).

Cechą charakterystyczną sytuacji językowej Karaimów we wszystkich skupiskach na terenie Polski i Litwy była wielojęzyczność. Językami liturgii były hebrajski i karaimski. Tym ostatnim posługiwano się także na co dzień, a oprócz niego mówiono także językami nie-karaimskiego otoczenia, służącymi również w kontaktach zewnętrznych: w Trokach i na Wileńszczyźnie był to język polski, a wśród starszego pokolenia dodatkowo rosyjski, na Litwie kowieńskiej litewski. Obok południowo-zachodniego dialektu karaimskiego oraz języka polskiego w Haliczu używany był też ukraiński, a w Łucku – rosyjski.

W okresie do II wojny światowej karaimski pozostawał nieprzerwanie środkiem komunikacji werbalnej wewnątrz społeczności, niemniej zaczęły się pojawiać oznaki tracenia przez poszczególne osoby pełnej kompetencji w tym języku. Jak relacjonuje już w roku 1925 Tadeusz Kowalski,

Karaimi trocący mówią między sobą wyłącznie po karaïmsku, chociaż wszyscy władają także językiem polskim. Pośród inteligencji spotyka się jednostki, które po karaïmsku już nie mówią, ale przeważnie język ten jeszcze rozumieją (Kowalski 1926b, s. 24).

Tendencja ta z czasem przybierała na sile, z czego zdawali sobie sprawę zarówno naukowcy, jak i działacze społeczni i religijni. W trudnych warunkach ekonomicznych po I wojnie światowej jedną z głównych trosk stało się zorganizowanie życia religijnego i oświatowego. W Trokach w latach 1918–1923 działała państwowa szkoła powszechna z polskim językiem wykładowym, do której uczęszczało około 50 dzieci karaïmskich, przyswajając m.in. wiedzę z religii oraz język karaïmski. Lekcje odbywały się po polsku (4 godziny) i po karaïmsku (1 godzina). W 1924 roku szkoła ta została wchłonięta przez 7-klasową szkołę ćwiczeń przy Państwowym Liceum Pedagogicznym w Trokach, gdzie nauka języka i religii była kontynuowana. Równolegle w 1927 roku powstała szkółka parafialna, gdzie nauczano religii karaïmskiej oraz języków hebrajskiego i karaïmskiego (Dubieński 1987; Wróblewska 2015a, 2015b).

Od schyłku XIX wieku do II wojny światowej znacznie zwiększył się zakres użytkowania języka karaïmskiego, który – jak pisał w 1926 roku Ananiasz Zajęczkowski –

zatacza przez ostatnie dziesięciolecia co raz to szersze koło, [stając się] groźnym rywalem do niedawna jeszcze dominującego w liturgii języka hebrajskiego (Zajęczkowski 1926, s. 7).

Obok od dawna stosowanej praktyki czytania cotygodniowych ustępów z Biblii metodą *peszataba*, czyli recytowania z pamięci przekładu na język karaïmski, patrząc na tekst oryginału hebrajskiego, język narodowy poszerzał swój zakres użycia podczas nabożeństw, wypierając hebrajski także z modlitw i pieśni. Podobnie rzecz się miała w piśmiennictwie, tak religijnym, jak i świeckim. Hebrajski jako język świętych tekstów, pozostawał językiem nauki i oficjalnej korespondencji, a osoby z jego dobrą znajomością cieszyły się estymą i zajmowały wyższe miejsca w hierarchii społecznej. Także w dokumentach i korespondencji w języku karaïmskim niektóre fragmenty hebrajskie miały podwyższać rangę wypowiedzi i nadawać jej ton oficjalności, podobnie jak zwroty grzecznościowe (Németh 2012, s. 58). Niemniej jednak, w dwudziestoleciu międzywojennym hebrajszczyzna również w korespondencji ustępuje miejsca karaïmskiemu, a piśmiennictwo religijne – twórczości o charakterze świeckim. Powstaje literatura piękna w języku narodowym: utwory sceniczne, opowiadania, poezje, piosenki, przekłady z literatury polskiej i obcej, wydawane są periodyki (Dubieński 1987, 1992; Sulimowicz 1999a; Hopeavuori 2003).

Zdawać by się mogło, że taki rozkwit języka narodowego mógłby satysfakcjonować ówczesnych działaczy społecznych i religijnych, w rzeczywistości jednak dostrzegano stopniowe odchodzenie od karaïmskiego na rzecz języka polskiego, a także zwracano uwagę na jakość języka używanego zarówno w mowie, jak i w piśmie. Niestrudzonymi orędownikami puryzmu językowego i oczyszczenia go z obcych naleciałości byli m.in. Aleksander Mardkowicz (1875–1944) z Łucka i Szymon Firkowicz (1897–1982) z Trok. Obaj zostawili po sobie wiele tekstów w języku karaïmskim – ten pierwszy w dialekcie południowozachodnim, drugi zaś w północnozachodnim. Mardkowicz, z zawodu notariusz, pisał i własnym sumptem wydawał broszury z opowiadaniem i poezjami, redagował czasopismo w języku narodowym „Karaj Awazy” (Głos Karaima), był autorem słownika karaïmsko-niemiecko-polskiego i niezwykle aktywnym popularyzatorem języka,

kultury i historii Karaimów (Dubiniski 1988; Sulimowicz 2013). Pozostawał w kontakcie z profesorem T. Kowalskim, traktując uczzonego jako autorytet w sprawach językowych. Kowalski udzielał mu porad i sugestii związanych z rewitalizacją języka, jak np. w liście z 15 marca 1930 roku, gdy pisał, by nie tworzyć pochopnie neologizmów karaimskich, a

jak najwięcej wydobywać z niepamięci przez odszukiwanie w tekstach i odpytywanie starych ludzi (Sulimowicz 1999b, s. 56–57).

Co ciekawe, Aleksander Mardkowicz stał się z kolei autorytetem językowym dla Karaimów z Litwy kowieńskiej. Zamieszkujący w Poniewieżu i okolicach, w przeciwieństwie do swych rodaków z Trok i Wilna, nie podlegali wpływowi języka polskiego i w dużo większym stopniu zachowali znajomość karaimskiego, którym płynnie posługiwali się w życiu codziennym. Niemniej nie była to, jak się wydaje, pełna kompetencja językowa satysfakcjonująca osoby wykształcone. Z ostatnio opublikowanych listów z Poniewieża do Aleksandra Mardkowicza (Sulimowicz 2021), nadesłanych przez członków stowarzyszenia młodzieżowego „Onarmach” (Powodzenie), wydających w języku karaimskim pismo pod tym samym tytułem, wynika, że inteligenci karaimscy szukali akceptacji swych działań, tekstów, a także porad językowych u niestrudzonego krzewiciela spuścizny karaimskiej z Łucka. Inny z poniewieskich korespondentów, Jakub Malecki (Jokūbas Maleckas, 1889–1952), tłumacz na karaimski utworów Kryłowa, Puszkina i Lermontowa, prosząc w liście z 5 lutego 1936 roku o ocenę jednego ze swych dzieł, tak scharakteryzował poziom znajomości języka:

w tutejszej społeczności karaimskiej wśród współwyznawców nie ma kompetentnych osób nie tylko w dziedzinie narodowej literatury karaimskiej, lecz ogólnie mniej więcej znających język, potrafiących ze zrozumieniem przeczytać karaimskie czasopismo, jeśli oczywiście nie liczyć domowych rozmów (Sulimowicz-Keruth 2021, s. 99–100).

Narzeka przy tym jednak, że i jemu wiele słów z pamięci ulatuje, a brak odpowiedniego słownika utrudnia pisanie. Jak widać, Malecki, dążąc do perfekcji na poziomie literackim, surowo ocenił znajomość języka wśród pobratymców, uważając biegłość w mowie potocznej za niewystarczającą.

Innym orędownikiem zachowania rodzimego języka i kultury przodków był Sergiusz Rudkowski (1873–1944), również członek łuckiej gminy, wydawca podań historycznych, autor wspomnień, wierszy i utworów scenicznych w języku karaimskim. On także korespondował z prof. Kowalskim (Németh 2020b).

Wspomniany wyżej Szymon Firkowicz (1897–1982), trocki duchowny sprawujący posługę od roku 1920, nauczyciel i wychowawca młodzieży, prowadził lekcje religii i języka karaimskiego. Na tych ostatnich stosował nowatorskie na owe czasy metody nauki dzieci i młodzieży przez gry i zabawy sportowe. Był autorem dziesiątków wierszy, opowiadań, sztuk teatralnych i przekładów, które stanowiły kanwę do animacji w latach międzywojennych karaimskiego życia kulturalnego w Trokach oraz w Wilnie. Zainspirowany kontaktami z prof. Kowalskim, a współpracując z Serają Szapszałem (1873–1961), karaimskim zwierzchnikiem duchowym i jednocześnie orientalistą z wykształcenia, Szymon Firkowicz zwracał baczna uwagę na czystość języka karaimskiego. Nawoływał do rugowania zapożyczeń obcych, przede wszystkim sławizmów, a także hebraizmów, zalecając powrót do rodzimego słownictwa (Firkowicz 1936). Nie bez pewnego ideologicznego

wpływu na jego poczynania w tym zakresie pozostawały działania prowadzone od lat trzydziestych XX wieku w Turcji, gdzie w celu wyeliminowania perskich i arabskich zapożyczeń niekiedy sięgano także do leksyki innych języków turkijskich, w tym karaimskiego (Firkowicz 1936, s. 69; Dubiński 1994, s. 144). Szymon Firkowicz sugerował, aby dziełem oczyszczania języka narodowego zajęło się powstałe w 1932 roku Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej (Firkowicz 1936, s. 72). Sam był jednym ze współzałożycieli Towarzystwa, obok inicjatora jego powstania, propagatora powrotu do karaimskich korzeni językowych, Seraji Szapszała (więcej o powołaniu TMHiLK zob. Gąsiorowski 2004, s. 71–72).

Druga wojna światowa przyniosła katastrofalne skutki dla społeczności Karaimów w Rzeczypospolitej. Zmiany polityczne i wytyczenie nowego przebiegu granic spowodowały, że gminy karaimskie w Haliczu, Łucku, Wilnie i Trokach, i tak niezbyt liczne, zostały zmuszone do podziału na tych, którzy zostają i tych, którzy wyjeżdżają. Nauka języka karaimskiego nie mogła odbywać się oficjalnie w Związku Radzieckim, gdzie z przyczyn ideologiczno-politycznych maksymalnie ograniczano edukację w językach narodowych. Z kolei na terenie Polski w jej nowych granicach Karaimi, którzy przybyli tu w ramach tzw. repatriacji, nie zamieszkiwali już w zwartych skupiskach, a w rozproszeniu. Nowe, obce środowisko, w którym się znaleźli, również nie sprzyjało posługiwaniu się na co dzień rodzimym językiem i przekazywaniu go następnej generacji. Po obu stronach granicy wyrosło pokolenie osób, dla których karaimski nie był już pierwszym językiem używanym na co dzień w domu.

Wielu Karaimów miało świadomość zanikania znajomości języka i podejmowało próby wzmocnienia jego pozycji przede wszystkim przez nauczanie dzieci i młodzieży. Z braku odpowiednich pomocy dydaktycznych w tym zakresie Ananiasz Bezekowicz (1925–1989) przygotował w powielanym maszynopisie podręcznik *Karaj Til' Bitigi* (Podręcznik języka karaimskiego, Bezekavičius 1980). Działania zmierzające do zachowania ojczystej mowy i zwiększenia kompetencji językowych członków społeczności zintensyfikowały się po przemianach politycznych, które dokonały się na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku: upadku ZSRR, odzyskaniu przez Litwę niepodległości, reformach ustrojowych. Od lat osiemdziesiątych podejmowane były inicjatywy zajęć językowych dla dzieci i młodzieży w kilkuosobowych grupach prowadzone przez Michała Firkowicza (1924–2000), Marka Ławrynowicza (1938–2011), a wcześniej jeszcze przez Lidię Firkowicz (1931–2003). Powstały kolejne podręczniki: powielany w niskim nakładzie *Karaj Tili – otuz segiz' sahat ašyra* Marka Ławrynowicza (Karaimski w 38 godzin, Lavrinovič 1991), a także *Mieñ karajče ūrianiam* (Uczę się karaimskiego) autorstwa niestrudzonego działacza społecznego i religijnego Michała Firkowicza (Firkovič 1991), wydany w Wilnie pierwotnie jako odbity na powielaczu i oprawiony introligatorsko rękopis, a następnie już w formie drukowanej książki (Firkovičius 1996). Później ukazała się też angielskojęzyczna wersja przygotowana przez Timura Kocaoğlu przy współpracy M. Firkowicza pt. *Karay. The Trakai Dialect* (2006).

Na fali tego ożywienia wielu członków społeczności chwyciło za pióro, by podzielić się z rodakami swą wiedzą i znajomością języka. Powstały w ten sposób publikacje tworzone z myślą o najmłodszym pokoleniu. W roku 2002 Marek Ławrynowicz wydał własnym sumptem niskonakładowe książki, powielane na indywidualne zamówienia: *Aziž Jazyšnyn Jomachlary* (Opowieści Pisma Świętego), zawierająca wybór biblijnych przypowieści (Lavrinovič 2002a), zbiór karaimskich podań, bajek i opowieści zatytuło-

wany *Bir Bar Edi* (Pewnego razu, Lavrinovič 2002b) oraz bajki innych ludów tureckich w przekładzie na karaïmski pt. *Karyndašlarymyznyn Chaznasy* (Skarby naszych braci, Lavrinovič 2002c). Aleksander Jutkiewicz (1931–2017) opublikował karaïmski elementarz dla dzieci *Karaj Aliefbiet'* (Jutkevičius 2009), zaś Michał Zajączkowski (1922–2014) *Bajki dla prawnuków* (Zajączkowski 2012), w którym to wydawnictwie zamieścił dykteryjki, opowiadanka, wiersze różnych autorów, w tym także własne, i podał je w czterech wersjach językowych (karaïmskiej, polskiej, rosyjskiej i litewskiej).

Osobny typ publikacji mających umacniać i upowszechniać znajomość języka stanowią słowniki układane przez rodzimych użytkowników języka (native speakerów). Ukazało się ich kilka. Wspomniany wyżej M. Ławrynowicz wydał *Russko-karaïmskij slovar'* (Lavrinovič 2007, 2012), G. Józefowicz (1935–2022) *Słownik polsko-karaïmski w dialekcie trockim* (Józefowicz 2008), a S. Juchniewicz (ur. 1927) *Podręczny słownik polsko-karaïmski* (Juchniewicz 2008). Najnowszym wydawnictwem tego rodzaju jest słownik litewsko-karaïmski *Lietuvių-karaïmų kalbų žodynas* autorstwa Anny Szpakowskiej (1936–2019), wydany już po śmierci autorki (Špakovska 2020).

W roku 2011 ukazały się *Rozmówki polsko-karaïmsko-litewskie* autorstwa Haliny Kobeckaitė, mogące służyć tak samym Karaïmom, jak i wszystkim zainteresowanym tym językiem. Warto przy tym wspomnieć, że *Rozmówki*, podobnie jak *Podręczny słownik polsko-karaïmski* S. Juchniewicza, opublikowano w Polsce, nakładem działającej przy Związku Karaïmów Polskich Karaïmskiej Oficyny Wydawniczej *Bitik*.

W ciągu ostatnich trzech dekad na Litwie karaïmskojęzyczna bibliografia powiększyła się o wiele pozycji. Michał Firkowicz zredagował zbiór poezji i wierszy dla dzieci autorów karaïmskich pt. *Karaj Jyrlary* (Wiersze karaïmskie, Firkovič 1989). W późniejszym okresie, dla ułatwienia odbioru treści, podobne zestawienia utworów w języku karaïmskim, były publikowane z przekładem na litewski: *Čypčychlej učma Trochka. Lietuva karajlarnyn jyrlary* (Niczym ptak pofrunąć do Trok. Poezje Karaïmów litewskich, Firkavičiūtė 1997), a także antologia dorobku własnego i przekładów Szymona Firkowicza pt. *Bir kiun' edi... Buvo tokia diena...* (Był taki dzień..., Firkovičius 2015). Wiele lat wcześniej ukazał się zbiór tego autora w wersji powielaczowej pt. *Jazyšlar* (Utwory, Firkovič 1971). Warto odnotowania jest studium folkloru muzycznego Karaïmów autorstwa Kariny Firkavičiūtė pt. *Žycie w pieśni karaïmskiej* z tekstami w oryginale oraz w przekładzie na języki polski i angielski (Firkavičiūtė 2016).

Na szczególną uwagę zasługuje współczesna twórczość Szymona Juchniewicza, który nie tylko ułożył wyżej wspomniany słownik, lecz także jest autorem utworu scenicznego *Tirlik Trochta, tirlik jolda* (Życie w Trokach, życie w drodze), wystawionego w 1997 roku podczas obchodów sześćsetlecia osadnictwa karaïmskiego w Trokach. Przełożył również na język karaïmski sceniczną wersję krymskiej legendy pt. *Aga dumpa*, którą w latach 2006 i 2007 publiczności w Wilnie i w Trokach zaprezentował w tej właśnie wersji językowej karaïmski zespół młodzieżowy „Dostlar” z Warszawy.

Osobny dział stanowią wydawnictwa o tematyce religijnej. Po odzyskaniu przez Litwę niepodległości społeczność stanęła przed koniecznością odbudowywania tej sfery życia niemal od podstaw. Wydany przez Michała Firkowicza dwutomowy modlitewnik w języku karaïmskim alfabetem łacińskim *Karaj diñlilarniñ jalbarmach jergialiari* (Zbiór modlitw karaïmskich, Firkovičius 1998, 1999), poprzedzony zbiorem *Karaj koltchalary* z roku 1993 (Modlitwy karaïmskie, Firkovičius 1993), umożliwił społeczności nieznającej już grafii hebrajskiej sprawowanie liturgii i czynne uczestniczenie w życiu religijnym.

W ten sam sposób przygotowano też przekłady ksiąg biblijnych: *Psalmów* (Firkovičius 1994), *Przypowieści Salomonowych* (Firkovičius 2000), *Księgi Hioba* (Kobeckaitė 2019).

Trzeba też zaznaczyć, że wydawany od ponad trzech dekad przez Związek Karaimów Polskich kwartalnik „Awazymyz” (Nasz Głos) regularnie zamieszcza teksty w języku karaimskim (artykuły z karaimskojęzycznej prasy międzywojennej, utwory literatury ludowej i poezje, w tym przekłady z literatury polskiej i rosyjskiej) wraz z tłumaczeniem na język polski, co pozwala czytelnikom zapoznać się z rodzimym piśmiennictwem i językiem. W kwartalniku opublikowano też poezje Aleksandry Romanovskytė, współcześnie tworzącej w języku karaimskim przedstawicielki średniego pokolenia.

Niezwykle ważnym przedsięwzięciem pod względem utrwalania świadomości językowej są organizowane corocznie w Trokach spotkania Letniej Szkoły Języka Karaimskiego. Wydarzenie to, zainicjowane przez miejscowych społeczników przy wydatnym udziale prof. Évy Ágnes Csató z Uniwersytetu w Uppsali, którą środowisku Karaimów przedstawił turkolog i karaimoznawca rodem z Trok, dr Aleksander Dubiński (1924–2002), od blisko dwóch dekad gromadzi Karaimów z różnych stron i w różnym wieku. W trakcie dwutygodniowych na ogół spotkań odbywają się lekcje języka na różnych poziomach oraz różnorakie aktywności integracyjne o charakterze artystycznym i sportowym. Zwieńczeniem każdej edycji jest przygotowane przez młodzież przedstawienie w rodzimym języku. Miarą sukcesu tej cyklicznej imprezy może być fakt, że w ostatnich latach zajęcia językowe w podstawowym zakresie dla grup początkujących zaczęły prowadzić osoby, które same były uczniami pierwszych edycji Szkoły (więcej na ten temat zob. Dubiński 2016, 2017, 2019). W latach 2020–2021 Letnia Szkoła w Trokach nie odbyła się ze względu na pandemię. Prowadzone są natomiast mini-kursy języka karaimskiego online dla mniejszych grup słuchaczy.

Równoległe z aktywnościami zmierzającymi do wzmacniania i poszerzania znajomości języka wśród członków społeczności prowadzone są działania dokumentujące stan faktyczny, z zamiarem utrwalenia brzmienia języka i zebrania materiału dźwiękowego, który będzie mógł służyć do przyszłych badań. Pierwsze tego typu nagrania powstały w latach 70.–90. XX wieku. Zarejestrowano wówczas fragmenty liturgii karaimskiej w wykonaniu wspominanych wyżej Szymona Firkowicza i Michała Firkowicza. W roku 2003 ukazała się płyta CD pod nazwą *Spoken Karaim* (Csató 2003), będąca plonem nagrań terenowych zrealizowanych w Trokach przez Évę Csató i Davida Nathana przy współpracy Kariny Firkavičiūtė. Wydawnictwo to zawiera informacje o Karaimach, ich kulturze i języku, podstawy gramatyki, a przede wszystkim materiał językowy w postaci zbioru nagrań trockich Karaimów w wypowiedziach swobodnych oraz interpretacji tekstów świeckich i religijnych.

W roku 2018 Fundacja Karaimskie Dziedzictwo z udziałem turkologów, dr. Anny Sulimowicz-Keruth i dr. hab. Michała Németha przy współpracy Litewskiego Karaimskiego Stowarzyszenia Kulturalnego (Lietuvos Karaimų Kultūros Bendrija) zrealizowała w ramach umowy z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych i Administracji projekt pn. *Sporządzenie dokumentacji dźwiękowej ostatnich użytkowników mówionego języka karaimskiego*. Pogłębione wywiady przygotowawcze w środowisku litewskich i polskich Karaimów wykazały, że liczba osób posiadających znajomość języka nie przekracza trzydziestu. Dokonano nagrań dwudziestu osób na Litwie i jednej w Polsce, w tym trzynastu kobiet i ośmiu mężczyzn. Najmłodszym informatorem była osoba w pięćdziesiątym roku życia, najstarszym – 96-letnia. Podczas trzech wyjazdów terenowych członkowie zespołu

odwiedzili informatorów w Trokach, Wilnie, Nowym Mieście i Poniewieżu. Z jedną osobą wywiad i nagrania przeprowadzono w Warszawie.

Stopień znajomości języka okazał się zróżnicowany, przy czym jedynie w wypadku kilku osób ich kompetencję językową można było ocenić jako pełną lub niemal pełną. Uwagę zwracał fakt, że u Karaimów będących potomkami osób mieszkających w dwudziestoleciu międzywojennym na terenach Litwy kowieńskiej, gdzie nie było dominującego wpływu języka polskiego, stopień znajomości rodzimej mowy był ogólnie wyższy, choć nie u wszystkich równie wysoki. Niemal wszyscy uczestnicy badania podkreślali doskwierający im brak codziennej praktyki językowej spowodowany malejącą liczbą potencjalnych rozmówców oraz ich rozproszeniem i w tym upatrywali przyczyn trudności w zachowaniu płynności mowy.

W ramach projektu dokonano nagrań wypowiedzi swobodnych, dotyczących głównie historii rodzinnych, ale nie zabrakło też recytacji poezji, w tym także utworów w języku karaimskim autorstwa informatorów. Zarejestrowano też wykonania tradycyjnych piosenek karaimskich (więcej o projekcie i jego wynikach zob. Dubiński 2018). Próbkę nagrań terenowych dokonanych w 2018 roku są dostępne w formie plików dźwiękowych na stronie Fundacji Karaimskie Dziedzictwo³. Zbieranie materiału językowego na Litwie jest kontynuowane jako część działań w projekcie badawczym „KaraimBible”⁴, sfinansowanym przez Europejską Radę ds. Badań (ERC), a realizowanym w Ośrodku Dokumentacji Językowej Instytutu Językoznawstwa, Przekładoznawstwa i Hungarystyki Uniwersytetu Jagiellońskiego we współpracy z Uniwersytetem w Uppsali. W jego ramach powstanie zapisane w transkrypcji naukowej opartej na łacińskiej grafii cyfrowe wydanie Pisma Świętego w trzech dialektach języka karaimskiego. Podstawę ku temu stanowią nieedytowane teksty z okresu od XVII do XX wieku, w tym najstarsze źródła pisane języka karaimskiego. Efektem będzie więc nie tylko złożone narzędzie badawcze dla świata nauki, ale także udostępnienie społeczności Karaimów pełnego tekstu Biblii (Tanachu) w grafii łacińskiej.

Wprawdzie sytuacja związana z pandemią mocno utrudnia kontakty transgraniczne, niemniej jednak w roku 2021 udało się w ramach powyższego projektu dokonać kolejnych nagrań litewskich Karaimów posługujących się rodzimym językiem na różnych poziomach kompetencji. Jest to zadanie niezwykle pilne z tego względu, że większość potencjalnych informatorów to osoby niemłode lub wręcz w bardzo zaawansowanym wieku.

Sytuacja demograficzna Karaimów polsko-litewskich jest bardzo trudna. Utrzymywana do czasów nam współczesnych środowiskowa presja na zachowania endogamiczne, choć już nie tak radykalna jak do okresu II wojny światowej, nie pozostała bez wpływu na liczbę zawieranych związków w ostatnich dekadach. To z kolei przyspiesza od dawna obserwowaną tendencję skrajnie ujemnego przyrostu naturalnego, którego nie poprawiają nawet małżeństwa egzogamiczne. Zawieranie małżeństw mieszanych nie implikuje jednak automatycznie braku więzi następnych pokoleń ze spuścizną przodków, można bowiem zaobserwować wiele przykładów pełnej identyfikacji osób z takich małżeństw z karaimskim dziedzictwem kulturowym. Niemniej, jak wspomniano wyżej, po II wojnie światowej wyrosło pokolenie, dla którego język karaimski nie był już pierwszym, używanym w domu. Dziś rośnie już trzecia taka generacja. Mimo wielu opisanych wyżej wysiłków

³ <https://fundacja.karaimi.eu/pl/projekty/nagrania-jezyka-karaimskiego-podsumowania>

⁴ Pełna nazwa projektu: (Re)constructing a Bible. A new approach to unedited Biblical manuscripts as sources for the early history of the Karaim language.

zmierzających do rewitalizacji języka, naturalne jego przekazywanie potomkom, nawet w związkach niemieszanych, jest już bardzo ograniczone i sprowadza się najwyżej do jednej, dwóch rodzin.

Sytuacja języka karańskiego jest więc krytyczna i pogarsza się w szybkim tempie. Na podstawie danych z 2001 roku *Atlas języków zagrożonych* UNESCO⁵ określił status karańskiego w sposób następujący: na Krymie – wymarły, w zachodniej Ukrainie – krytycznie zagrożony (6 użytkowników w Haliczu), a na Litwie – poważnie zagrożony. Wtedy, tzn. na początku XXI wieku, według badań opublikowanych w roku 2003 na łączną liczbę około 400 Karaimów mieszkających na Litwie i w Polsce, 125 osób zadeklarowało znajomość języka przodków (Adamczuk 2003, s. 65). Dziś liczba ta zmalała czterokrotnie do ok. 30 osób, a z 21 informatorów nagrywanych w 2018 roku, sześciorga nie ma już wśród żywych. W Haliczu obecnie mieszka tylko jeden Karaim, podobnie jest w Łucku, przy czym nie posiadają oni znajomości języka, a dialekt południowozachodni należy uznać za całkowicie wymarły od co najmniej 2015 roku.

Konkludując, trzeba stwierdzić, że mimo wielu działań prowadzonych zarówno na Litwie, jak i w Polsce w zakresie zachowania karańskiego dziedzictwa kulturowego, w tym językowego, odpowiedź na postawione w tytule pytanie nie jest optymistyczna. Wszystko wskazuje na to, że procesu wymierania języka nie da się odwrócić, ale podejmowane od wielu dziesięcioleci wewnątrz społeczności działania pozwalają go spowolnić. Ważną rolę odegrały w tym kursy językowe i karańskojęzyczne publikacje, a wydanie zachodniokarańskiej Biblii w grafii łacińskiej poszerzy zakres kontaktu z językiem podczas praktyk religijnych. Niemniej, wyjątkowo pilnym zadaniem pozostaje kontynuacja dokumentacji dźwiękowej ostatnich użytkowników dialektu północnozachodniego – ostatniego żywego dialektu języka karańskiego.

BIBLIOGRAFIA

- Adamczuk, Lucjan, Halina Kobeckaitė, Szymon Pilecki. *Karaimi na Litwie i w Polsce*. Główny Urząd Statystyczny – Department statystyki Litwy, Warszawa–Wilno, 2003.
- Aqtay, Gulayhan, Henryk Jankowski. *A Crimean Karaim–English Dictionary* (= „Prace Karaimoznawcze”, nr 2). Katedra Studiów Azjatyckich, Wydział Neofilologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2015.
- Bezekavičius, Ananijas. *Karaj til' bitigi – Karaimų kalbos vadovėlis*. Nakładem autora, powielany maszynopis, Vilnius, 1980.
- Csató, Éva Á., Nathan David, Karina Firkavičiūtė. *Spoken Karaim* (CD, Ver. So.1). ILCAA, Tokyo University of Foreign Studies, HLREP, SOAS, University of London, 2003.
- Dubiński, Adam, J. *Mień karajcze ūrianiam, czyli Letnia Szkoła Języka Karańskiego inaczej*. „Awazymyz. Pismo Historyczno-Społeczno-Kulturalne Karaimów”, t. 27, nr 3(52), 2016, s. 28–31.
- Dubiński, Adam, J. *Szkłany jubileusz Letniej Szkoły*. „Awazymyz. Pismo Historyczno-Społeczno-Kulturalne Karaimów”, t. 28, nr 3(56), 2017, s. 20–23.
- Dubiński, Adam, J. *Aby mowa ojców nie poszła w zapomnienie*. „Awazymyz. Pismo Historyczno-Społeczno-Kulturalne Karaimów”, t. 29, 3(60), 2018, s. 22–23.
- Dubiński, Adam, J. *Na drodze do pełnoletności*. „Awazymyz. Pismo Historyczno-Społeczno-Kulturalne Karaimów”, t. 30, nr 3–4(64–65), 2019, s. 44–48.
- Dubiński, Aleksander. *Początki zainteresowań językiem i kulturą karańską w nauce europejskiej do końca XIX w.* „Przegląd Orientalistyczny”, nr 2(30), 1959, s. 135–144.

⁵ UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger, <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php> [15.01.2022].

- Dubiński, Aleksander. *Z dziejów badań nad językiem i literaturą karaimską (od końca XIX wieku)*. „Przegląd Orientalistyczny”, nr 2(34), 1960, s. 145–156.
- Dubiński, Aleksander. „Z życia Karaimów trockich w okresie międzywojennym”. *Karaimi (materiały z sesji naukowej)*, III Pieniężnińskie Spotkania z Religiami, red. Aleksander Dubiński, Eugeniusz Śliwka SVD, Muzeum Misyjno-Etnograficzne Seminarium Duchownego Księży Werbistów, 1987, s. 30–40.
- Dubiński, Aleksander. *Fragmety korespondencji prof. Tadeusza Kowalskiego z Aleksandrem Mardkowiczem (z okazji 40 rocznicy śmierci Profesora)*. „Przegląd Orientalistyczny”, nr 1(145), 1988, s. 62–67.
- Dubinski, Aleksander. *Die Karaimen. Eine turkische Minderheit des alttestamentischen Glaubens*. „Acta Orientalia Belgica”, nr 6, 1991, s. 213–225.
- Dubiński, Aleksander. „Życie społeczne i kulturalne Karaimów na Wileńszczyźnie lat międzywojennych”. *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur (Materiały I Międzynarodowej Konferencji, Białystok 21–24 IX 1989 w czterech tomach)*, (= „Biblioteka pamięci i myśli”, nr 3), red. Elżbieta Feliksiak, t. 1, Tow. Literackie im. Adama Mickiewicza, Oddz. Białostocki: Filia Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, Wydział Humanistyczny, 1992, s. 329–342.
- Dubiński, Aleksander. *Lokalizacja języka karaimskiego w świetle jego rozwoju historycznego*. „Przegląd Orientalistyczny”, nr 1–2(165–166), 1993, s. 37–42.
- Dubiński, Aleksander. „Polonya Karayların Türkiye Türkçesiyle ilişkileri”. *IV. Milletler Arası Türkoloji İstanbul 20–25 Eylül 1982*, 1983, [przedruk w:] A. Dubiński, *Karaimca. Prace karaimoznawcze*, red. T. Majda, Dialog, 1994, s. 141–144.
- Firkavičiūtė, Karina, red. *Čypčychlej učma Trochka. Lietuva karajlarnyn jyrлары*. Danielius, 1997.
- Firkavičiūtė, Karina. *Życie w pieśni karaimskiej*. Bitik & LMiTA, 2016.
- Firkowicz, Szymon. *Przyczynek do zagadnienia wpływów obcych na język karaimski*. „Myśl Karaimska”, z. 11, 1936, s. 69–72.
- Firkovič, M.[ihail] I[osifovič]. *Karaj Jyrлары*. Lietuvos kultūros fondas, Karaimų kultūros bendrija = Litovskij Fond Kul'tury, Obšestvo Karaimskoj Kul'tury, Vil'nius, 1989.
- Firkovič, Mihail, *Men' karajčë ūrânâm*. Nakładem autora, pismo ręczne, druk powielaczowy, oprawa introligatorska, Vil'nius, 1991.
- Firkovič, S.[emën] A.[dol'fovič], *Jazyšlar*. Nakładem autora, maszynopis, druk powielaczowy, oprawa introligatorska, Troch, 1971.
- Firkovičius, Mykolas, red. *Karaj koltchalary*. Tautybių departamentas prie Lietuvos, Respublikos Vyriausybės, Lietuvos kultūros fondas, Lietuvos karaimų kultūros bendrija, Vilnius, 1993.
- Firkovičius, Mykolas, red. *David' Bijniñ Machtav Čozmachlary. Psalmės*. Danielius, 1994.
- Firkovičius, Mykolas. *Mieñ karajče ūrianiam*. Danielius, 1996.
- Firkovičius, Mykolas. *Karaj diñlilarniñ jalbarmach jergialiari. 1 bitik: Ochumach ūčiuñ kieniesada*. Baltos Lankos, 1998.
- Firkovičius, Mykolas. *Karaj diñlilarniñ jalbarmach jergialiari. 2 bitik. Ochumach ūčiuñ adiet' vahdalarynda*. Baltos Lankos, 1999.
- Firkovičius, Mykolas, red. *Šelomonun mašallary* (= „Türk Dil Kurumu Yayınları”, nr 771). Ankara, 2000.
- Firkovičius, Simonas. *Bir kiun' ēdi... Buvo tokia diena...* red. Halina Kobeckaitė, Karina Firkavičiūtė. Lietuvos karaimų kultūros bendrija, Tautiniu bendriju namai, 2015.
- Gašiorowski, Stefan. „Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej w Wilnie i jego członkowie w latach 1932–1939”. *Karaj kiun'łari. Dziedzictwo Narodu Karaimskiego we Współczesnej Europie*, red. M. Abkowicz, H. Jankowski, Bitik, 2004, s. 71–83.
- Hopeavuori, Keijo. *Karaim Periodicals in the Karaim Language*. „Studia Orientalia Electronica”, t. 95(2003), May 2014, s. 169–176, <https://journal.fi/store/article/view/41661> [15.01.2022].
- Jankowski, Henryk. *On the Language Varieties of Karaims in the Crimea*. „Studia Orientalia”, nr 95, 2003a, s. 109–130.
- Jankowski, Henryk. *Position of Karaim Among the Turkic Languages*. „Studia Orientalia”, nr 95, 2003b, s. 131–154.

- Jankowski, Henryk. „The Question of the Existence of the Crimean Karaim and Its Relation to Western Karaim”. *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai (Straipsnių rinkinys, parengtas pranešimų, skaitytų tarptautinėje mokslo konferencijoje „610 osios totorių ir karaimų įsikūrimo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje metinės“ 2007 m. rugsėjo 13–15 d. Vilniaus universitete, pagrindu)*, red. T. Bairašauskaitė, H. Kobeckaitė, G. Miškinienė, Vilniaus Universiteto Leidykla, 2008, s. 162–168.
- Józefowicz, Gabriel. *Słownik polsko-karaimski w dialekcie trockim*. Trakai, Vilnius, Warszawa, Wrocław, Gdańsk, Nashville, 2008.
- Juchniewicz, Szymon. *Podręczny słownik polsko-karaimski*. Bitik, 2008.
- Juchniewicz, Szymon. *Tirlik Trochta, tirlik jolda* (nieopublikowany utwór sceniczny).
- Jutkevicius, Aleksandras. *Karaj Aliėbiet' (Karaimų Abėcėlė)*. Nakładem autora, Troch, 2009.
- Kizilov, Mikhail. *Jan Grzegorzewski's Karaite Materials in the Archive of the Polish Academy of Sciences in Kraków*. „Karaite Archives”, t. 1, 2013, s. 59–84.
- Kobeckaitė, Halina. *Rozmówki polsko-karaimsko-litewskie*. Bitik, Wrocław, 2011.
- Kobeckaitė, Halina, red. *Ijov – Jobo Knyga – Kniga Iova*. Lietuvos karaimų religinė bendruomenė, Trakai, 2019.
- Kocaoğlu, Timur, Mykolas Firkovičius. *Karay. The Trakai Dialect* (= „Languages of the World/ Materials“, No. 458). Lincom Europa, Muenchen, 2006.
- Kowalski, Tadeusz. *Język karaimski*. „Myśl Karaimska”, t. 1, z. 3, 1926a, s. 4–5.
- [Kowalski, Tadeusz – materiał redakcyjny]. *Wycieczka naukowa prof. U.J. dr. T. Kowalskiego do Karaimów w Wilnie i Trokach*. „Myśl Karaimska”, t. 1, z. 3, 1926b, s. 23–24.
- Kowalski, Tadeusz. *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. „Prace Komisji Orientalistycznej Polskiej Akademii Umiejętności”, nr 11, Kraków, 1929.
- Lavrinovič, M. M. *Karaj Tili – otuz segiz' sahat ašyra*. Nakładem autora, 1991.
- Lavrinovič, Mark. *Aziž Jazyšny Jomachlary*. Troch, Nakładem autora, 2002a.
- Lavrinovič, Mark. *Bir Bar Edi*. Nakładem autora, Troch, 2002b.
- Lavrinovič, Mark. *Karyndašlarymžny Chaznasy*. Nakładem autora, Troch, 2002c.
- Lavrinovič, Mark. *Russko-karaimskij slovar'*. Trakai (druk powielaczowy), 2007.
- Lavrinovičius, Markas. *Russko-karaimskij slovar'. Urus-karaj siožliugiū*. Nakładem autora, Trakai, 2012.
- Lavrinovičius, Markas, Diana Lavrinovič. *100 karaj tiliniū ūriatiuviū. Troch karaj sioziū (100 urokov karaimskogo āzyka. Trakajskij dialekt)*. Nakładem autora, Troch, 2021.
- Németh, Michał. „Przeszość, teraźniejszość i przyszłość karaimskiej działalności kulturalnojęzykowej”. *Karaimi*, red. Beata Machul-Telus, Wydawnictwo Sejmowe, 2012, s. 53–72.
- Németh, Michał. *O języku karaimskim i dziejach jego rozwoju*. „Awazymyz. Pismo Historyczno-Społeczno-Kulturalne Karaimów”, t. 26, nr 2 (47), 2015a, s. 8–11.
- Németh, Michał. *O języku karaimskim i jego dziejach*. „Awazymyz. Pismo Historyczno-Społeczno-Kulturalne Karaimów”, t. 26 nr 3 (48), 2015b, s. 20–23.
- Németh, Michał. *A Historical Phonology of Western Karaim. The Process of Its Diversification Into Dialects*. „Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis”, nr 132(3), 2015c, s. 167–185.
- Németh, Michał. *Nowy słownik języka krymskokaraimskiego Gulayhan Aqtay i Henryka Jankowskiego (2015) z dyskusją nad odrębnością tego języka w klasyfikacji języków w tle*. „Almanach Karaimski” t. 4, 2015d, s. 7–17.
- Németh, Michał. *A Historical Phonology of Western Karaim. The Process of Its Diversification Into Dialects. Part 2. Supplementary Data on the Absolute and Relative Chronology of Sound Changes*. „Rocznik Orientalistyczny”, nr 71(2), 2018, s. 146–161.
- Németh, Michał. „Gustaf Peringer's Karaim Biblical material revisited. A linguistic commentary on a text sample from 1691”. *Languages in Contact and Contrast. A Festschrift for Professor Elżbieta Mańczak-Wohlfeld on the Occasion of Her 70th Birthday*, red. Magdalena Szczyrbak, Anna Tereszkiwicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2020a, Kraków, s. 295–309.
- Németh, Michał. *Listy Sergiusza Rudkowskiego do Profesora Tadeusza Kowalskiego*. „Almanach Karaimski”, t. 9, 2020b, s. 59–113.

- Radlov, Vassilij. *Opyt slovarâ tûrkskih narečij. / Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, t. 1–4, Imperatorskaâ Akademiâ Nauk, Sanktpeterburg, 1893–1911.
- Radlov, Vassilij. *Obrazcy narodnoj literatury severnyh tûrkskih plemen / Proben der Volkslitteratur der nordlichen türkischen Stämme*. t. 7: *Narečičâ Krymskago poluostrova / Die Mundarten der Krim*. Imperatorskaâ Akademiâ Nauk, St. Peterburg, 1896.
- Shapira, Dan. „The Turkic Languages and Literatures of the East European Karaites”. *Karaite Judaism*, Brill, 2003, s. 657–707.
- Sulimowicz, Anna. *Karaimskie czasopisma*. „Awazymyz”, nr 2(3), 1999a, s. 13–14.
- Sulimowicz, Anna. „Wpływ Tadeusza Kowalskiego na rozwój życia kulturalnego i społecznego w Łucku i Haliczu”. *Tadeusz Kowalski, 1889–1948*, Materiały z Posiedzenia Naukowego PAU w dniu 19 czerwca 1998, red. Rita Majkowska (= „W służbie nauki”, nr 4), 1999b, s. 55–62.
- Sulimowicz, Anna. *Język karaimski. Starania o jego zachowanie*. „Języki Obce w Szkole”, r. 55, nr 6(228), 2001, s. 37–44.
- Sulimowicz, Anna. *Listy do Łucka. Aleksander Mardkowicz jako adresat korespondencji Ananiasza Zajączkowskiego*. „Almanach Karaimski”, t. 2, 2013, s. 37–60.
- Sulimowicz-Keruth, Anna. *Z prywatnego archiwum Aleksandra Mardkowicza: listy z Poniewieża*. „Almanach Karaimski”, t. 10, 2021, s. 89–205.
- Şişman, Simon. *Gustaf Peringers Mission bei den Karäern*. „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft”, t. 102, 1952, s. 215–228.
- Špakovska, Ana. *Lietuvių-karaimų kalbų žodynas*. Lietuvos Respublikos Vyriausybės kanceliarija, 2020.
- Wróblewska, Urszula. *Karaimi wileńscy w okresie międzywojennym. Protokoły z posiedzeń organizacji karaimskich. Edycja źródeł*. Trans Humana, 2015a.
- Wróblewska, Urszula. *Działalność kulturalno-oświatowa Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej*. Trans Humana, 2015b.
- Zaborski, Andrzej. „Tadeusz Kowalski (1889–1948)”. *Uniwersytet Jagielloński. Złota księga wydziału filologicznego*, red. Jan Michalik, Waclaw Walecki, Księgarnia Akademicka, 2000, s. 409–417.
- Zajączkowski, Ananiasz. *Literatura karaimska (Szkic bibliograficzny)*. „Myśl Karaimska”, t. 1, z. 3, 1926, s. 7–17.
- Zajączkowski, Ananiasz. *Najstarsza wiadomość o języku tureckim Karaimów w Polsce (z XVII w.)*. „Myśl Karaimska”, z. 12 (1937–1938), 1939, s. 90–99.
- Zajączkowski, Michael. *Jomachlar pratorunlarha*. Nakładem autora, Trakai, 2012.

MULTILATERAL ECONOMIC TIES OF MONGOLIA WITH ITS ASIAN TRADING PARTNERS IN THE PERIOD OF 2011–2021

ABSTRACT: This article gives an insight into the main aspects of Mongolian's economy related to its Asian Trading Partners namely China, India, South Korea, and Japan in the period of 2011–2021. To give more clarity about the main trading partners of Mongolia there are two countries: China and Russia, but the author focuses only on the Asian trading partners to try to evaluate if the policy of “the third neighbour” works. The main goal is to popularise the still not well-known economy of Mongolia and to see how it was developed in the analysed period of 2011–2022. As the methodology of the research, the author used empirical analysis based mainly on Macrobond data which also has access to Mongolian Statistics Office data and also to available world reports such as OECD, and UNCTAD. Besides that, the article was consulted with the Mongolian Ambassador in Poland and it was enriched this way with his best knowledge regarding the economy and Mongolia's international trade and investment policy. The interesting aspect which was raised by the author in this article was the future state of the economy of Mongolia after the pandemic SARS-CoV-2 and the impact of the restrictions imposed on Russia due to the war on Ukraine.

KEYWORDS: Mongolia trade, CMREC, BRI, Eurasian Economic Union (EAEU), the third neighbour policy, APTA, CAREC

INTRODUCTION

Mongolia a parliamentary republic is a country that borders only China and Russia and is the object of close attention not only from its geographic neighbours but also from non-regional states referred to as “the third neighbour” according to the policy known as Mongolia's National Security Concept adopted by Mongolia's parliament on June 30, 1994. The main goal of this concept was to stabilize and protect Mongolia from too much economic dependency on its two neighbours: Russia and China (Densmaa et al.). These geographical and geoeconomic aspects determine Mongolia's economy, investment, and trading. In June 2016 Mongolia together with China and Russia established The China-Mongolia-Russia Economic Corridor (CMREC) as the part of Chinese Belt and Road Initiative (BRI) intending to improve its economic development in the Eurasian region. Almost half of the population of Mongolia lives in the capital Ulaanbaatar which also affects the economic development regarding access to human capital which is mainly concentrated there. Besides China and Russia Mongolia has trade and investment relations with other countries like India, South Korea, and Japan. The comparison of basic data for Mongolia and its Asian Trading Partners were presented in Table 1 below.

Table 1. Mongolia and Trading Partners – selected indicators 2019, 2020, and 2021

	Mongolia	India	China	South Korea	Japan
Population in millions and trend	3.3	1 335	1 412	51.8	125.6
Real GDP growth in %	-5.3	-8.0	2.3	-1.0	-4.5
GDP per capita in USD	4060	1927	10434	31631	40193
CPI inflation change in %	3.7	4.6	0.6	1.3	0.8
Public debt per capita in USD	3029	1731	5809	13454	32300
The unemployment rate in % (U)	4.33	7.1	4.2	3.9	2.9
Government budget to GDP ratio in % (G)	15.8	12.4	16.7	18.0	21.0
Current account to GDP ratio in % (CA)	-5.0	1.2	1.8	3.5	2.9
Average monthly wage in USD	440	437	1225	3496	5785
Nuclear energy share of total energy production in %	0	3.1	13.5	6	1.7
Global Competitiveness Index (GCI) 4.0 – position in ranking (2019) for 139 countries	102	68	28	13	6
Digital Transformation Index score (DTI) by Dell (2021) (0-100)	N/A	64	58	N/A	38
World Digital Competitiveness score (0–100) in 2021	40.69	55.13	84.43	89.72	73.01
SDG Index Rank 2021 (165 countries)	106	120	57	28	18

Source: Macrobond database 2022, <https://www.worlddata.info/asia/mongolia/energy-consumption.php>, <https://economictimes.indiatimes.com/industry/energy/power/indias-nuclear-power-capacity-of-6780-mw-planned-to-be-hiked-to-22480-mw-by-2031-govt/articleshow/88322043.cms?from=mdr>, <https://www.visualcapitalist.com/ranked-nuclear-power-production-by-country/>, https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2020.pdf, govdata360.worldbank.org, <https://www.statista.com/statistics/1042743/worldwide-digital-competitiveness-rankings-by-country/>, <https://www.dell.com/en-us/dt/perspectives/digital-transformation-index.htm#scroll=off&pdf-overlay=//www.delltechnologies.com/asset/en-us/solutions/business-solutions/briefs-summaries/dt-index-2020-full-findings-report.pdf>, <https://dashboards.sdindex.org/rankings>, N/A = not available.

Analysing data from Table 1 it can be concluded that Mongolia as a small Asian country has a lot of areas in economic development to catch up compared to its Asian Trading Partners. Mongolia has strong points one of them is access to the mineral resources such as coal, copper, natural gas, iron, aluminum, and gold. Mongolia was also quite successful in fighting with COVID-19 pandemic implementing the tests and health measures recommended by The World Health Organization (WHO) (Krusekopf and Jargalsaikhan). Mongolia even though that is a landlocked country by Russia and China plays a vital role in the transit between those two big economies although the freight transport infrastructure of Mongolia is underdeveloped and the transit charges

in Russia and China are unreasonably very high (Boldbaatar and Yoon). Mongolia has problems that need to be solved urgently. One of the big weaknesses of the Mongolian economy has been increasing government debt since 2011 presented below in Figure 1a reaching 7.5 billion USD in 2021 while total debt exceeded 33 billion USD presented in Figure 1b.

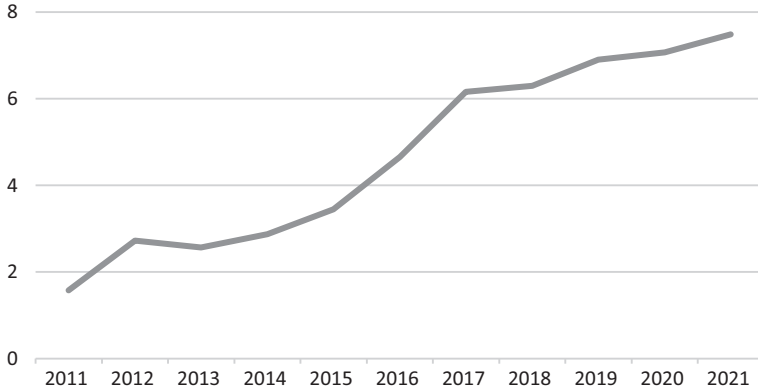

Figure 1a. Mongolia’s government debt, 2011–2021 (Billion USD)

Source: Macrobond data 2022.

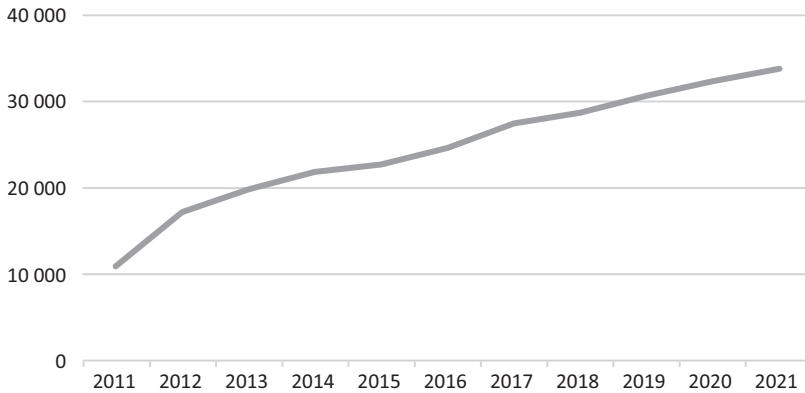

Figure 1b. Mongolia’s total debt, 2011–2021 (Billion USD)

Source: Central Bank of Mongolia, 2022, <https://stat.mongolbank.mn/>

Taking into consideration the relatively low population of Mongolia (3.3 million people) it brings a real problem to the Mongolian economy to be solved. In that sense, the cost of debt increases and Mongolia’s government goes into a spiral of debt to pay the interest rate. As the remedy Mongolian government established a special 5.5 billion USD financial bailout agreement with IMF, World Bank, and its trading partners namely South Korea, Japan, and China to reduce the debt The reason for the growing debt from 2011 was due to the model of fossil economy and too much optimism of Mongolia’s government related to the received potential revenues from the mineral sector, especially from the coal mining industry. Figure 2 below shows the coal production of Mongolia in the period 2011–2020.

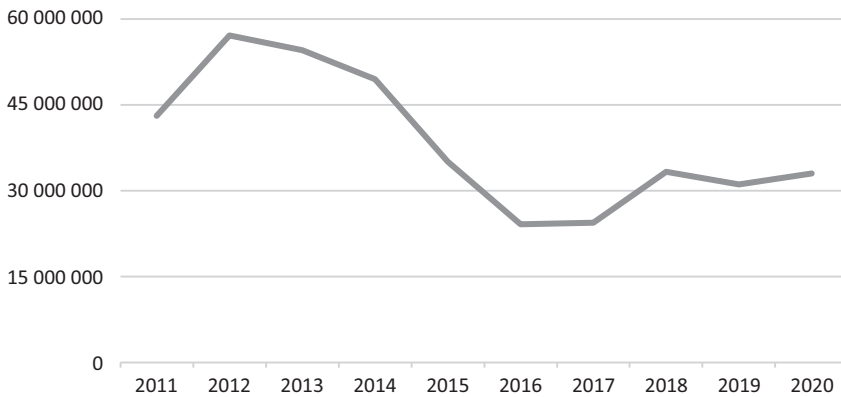

Figure 2. Mongolia coal production, 2011–2020 (Tonnes)

Source: Macrobond data 2022, BP Statistical Review of World Energy.

Since 2019 as can be seen in Figure 2 coal production has had a decreasing trend. Mongolia's debt interest rates are one of the highest which is paid by any government in the world and by the value, it exceeds Mongolia's healthcare and education systems budgets (Bauer et al.). Another cause of the decreasing trend of coal production in Mongolia can be the global economy's target to build a carbon-free economy. It is still rather a concept than a real option as the war in Ukraine in 2022 showed a lot of dependency on the Russian oil and gas of such countries as Germany and France. In the opinion of some authors, Mongolia can be the major exporter of coal in the future (Sokolov et al.). Even though Mongolia has 29 national parks it is one of the most polluted countries in the world due to the burning of coal and other biomass, such as wood or crop residue, in stoves. According to Macrobond data CO₂ emission per capita in Mongolia in 2020 was higher than in China, India, and Japan. South Korea in 2020 had almost the same level of CO₂ emissions as Mongolia (12 Metric Tones of CO₂ per capita), while India had six times less (2 Metric Tones of CO₂ per capita). Besides this Mongolia's economic development is still very much dependent on China. One of the aims of international trade policy of Mongolia is to be less dependent on China. Mongolia's total foreign trade volume in 2021 reached 13.2 billion USD. According to the Indian Council of Foreign Affairs, the total Mongolian export share in 2021 was 85% and the total import share from China was 32% (Kumar). Mongolia also lags in reaching the Sustainable Development Goals (SDG) of Agenda 2030 and digital transformation. Despite the debt problems, Mongolia is a country of growing interest among Asian Trading Partners and at the same time Mongolia wants to be more open to other partners from the region of Eurasia. Mongolia's GDP growth since 2020 has an increasing trend and it is between 4.0–4.5% (see Figure 3 below) which is also an incentive for potential foreign investors.

This research analyses Mongolia's multilateral economic ties and perspectives with China, India, South Korea, and Japan during 2011–2020 including the impact of the pandemic COVID-19 demanding time. The paper is structured into several parts including an introduction, literature review, research method overview, discussion, and conclusion. The paper can be a starting point for further research regarding the evaluation of Mongolia's economic position in the region of Eurasia.

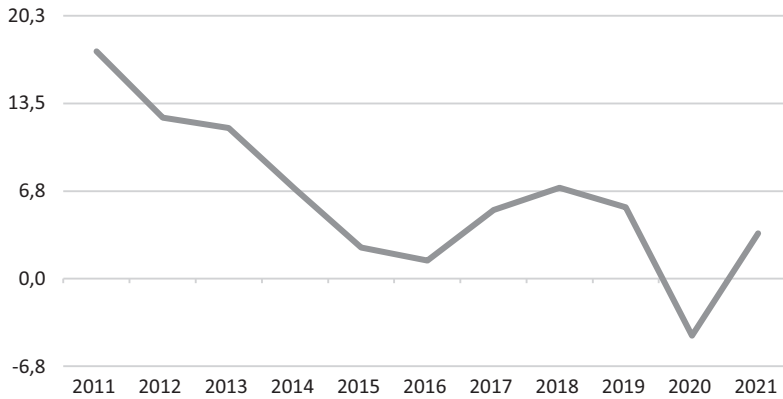

Figure 3. Mongolia's GDP growth change Y/Y, 2011–2021

Source: Macrobond data 2022, World Bank data.

RESEARCH METHOD

The Mendeley research tool was used to analyse the existing literature on the subject. The author searched for the items using the keyword *Mongolia trade* and as the result, 671 positions were classified as “the most relevant.” The author has chosen from the list of 671 books and articles only those which corresponded very closely to the analysed subject and period of this article. Due to the war in Ukraine, it was not possible to access the articles stored on the Russian database servers of *elibrary.ru*. That is why only accessible literature items from other countries were taken into the analysis.

In this article, Macrobond data was used regarding the subject of study. The most important is the input of a review of existing literature on the subject presented further in this article. Besides that, the author uses existing research and also input from Mongolia's Ambassador in Poland to build his conclusions upon the economic ties of Mongolia with its Asian Trading Partners. Most of the research studies conducted to date have evaluated the bilateral economic ties of Mongolia with its Asian Trading Partners in the period of 2011–2021. Very few specific studies have been conducted to understand the bilateral economic ties of Mongolia with its Asian Trading Partners such as China, India, South Korea, and Japan in the period of 2011–2021. Hence, there is scope for research to understand these relations and their further development. Macrobond's data and international reports are the main recent data that helped to build up the conclusions and projections for this subject. There is no specific econometric or statistical model (e.g. multidimensional panel data analysis) which will show in the big picture the current situation of bilateral economic ties of Mongolia with its Asian Trading Partners in the period of 2011–2020.

LITERATURE REVIEW ON MONGOLIA'S ECONOMIC RELATIONS WITH ITS ASIAN TRADING PARTNERS

The interest in Mongolia's economy is raising as more articles and research studies were done from 2011 through 2021. The majority of researchers who were devoted to Mongolia's economy came from Mongolia, China, Russia, South Korea, and India and

as well. The natural interest among Chinese authors still is a bilateral trade between China and Mongolia. Some of them were very interested in trade tariffs and how they impact bilateral trade overall. One of the findings was that if China imposed 1% tariffs on Mongolian export it would decrease the Mongolian export by 24% (Qinghui et al.), and other was that China-Mongolia trade turnover increased 250 times in 28 years and China-Mongolia agricultural trade growth was faster than the overall development of China's agricultural product trade (Zagdaakhuu et al.). Besides that, also multilateral trade relations and openness policy among Mongolia and other countries were analysed by the authors more naturally with Russia and China and they proved that neighbouring countries had a significant and positive impact on Mongolia's trade and economic growth (Qiang et al.). Moreover, Mongolia developed its trade relations with China since ancient times which shows very strong ties between those two countries (Baasandulam 2020). Some authors indicated using the Kehoe and Ruhl New Goods Margin methodology that since China joined The World Trade Organization (WTO) Mongolia opened more for trade with other countries including European Union (Amarsanaa and Kurokawa). Some authors point out one of the prospects for Mongolia's trade strategy on the Eurasian Economic Union (EAEU) as the recommended way for regional integration. It is also supported by the trade theory where Free Trade Agreements (FTAs) are effective when they are signed by countries that have a similar level of economic development (Altanchulun). It is worth mentioning that for Mongolia's ties with EAEU there was a Computable General Equilibrium model (CGE) developed where the effects of free trade agreements on Mongolia and EAEU members were analysed. The main focus of the researchers in this CGE model was to analyse multilateral economic ties of Mongolia with EAEU members (Russia, Kazakhstan, Belarus, Armenia, Kyrgyzstan) from regional and sectoral perspectives. The GTAP database was used from 2011 and there was also the assumption that non-tariff barriers of trade did not exist. The results of that research were quite surprising. The impact of FTAs on Mongolia's and EAEU members' real GDP growth was not significant, with less than a 1% change in case there was free trade between Mongolia and EAEU. Besides that Mongolia's export volume under full liberalization decreased while import volume increased. There was a recommendation that Mongolia should accelerate its value-added exports to the EAEU and neutralize the negative effect of export volumes (Ulzii-Ochir and Voroshilov).

Other researchers focused on India-Mongolia bilateral trade relations which were mainly based on the mineral trade (Shah and Rashid; Shahnawaz) and the link of Mongolia to India's Connect Central Asia Policy (Kumar and Chatterjee) or Mongolia's trade with South Korea as of both countries agreed to sign Economic Partnership Agreement in the future (Yoon; Pea and Pak; Sup). Due to the attempt of Mongolia's policy of open trade, there is a chance to establish trade relations with other countries in Asia such as Japan, South Korea, and India. Also, Mongolia's connections to Central Asia are attracting other countries like India to develop its international trade (Stobdan). Some authors analysed Mongolia's ties with Japan as the result of the "third neighbour" policy of Mongolia and there was a positive result of cooperation for both countries (Ignatov). There are also researches that try to evaluate the impact of foreign direct investment inflow on Mongolia's economic development. M. Baasandulam (2021) using the linear regression model proved that FDI and domestic capital investment have a positive effect on Mongolia's economic growth, and the expansion and diversification of a country's

trade and potential markets create more economic competitiveness. Other research proved that 21 provinces of Mongolia have different types of FDI but only some of them have favourable conditions for investment (김보라 Bora Kim). In general, the literature admits the strong link between FDI and economic growth but it is unidirectional (Muthusamy and Negi).

TRENDS IN BILATERAL TRADE BETWEEN MONGOLIA AND ITS ASIAN TRADING PARTNERS

Even though Mongolia is landlocked by the China and Russia the need for an international trade increase is strong. Table 2–7 below shows the foreign trade of Mongolia in the period 2011–2021 also giving a structure of main imported and exported products. The overall trade balance of Mongolia is negative (see Table 3) while dynamics of the trade with Asian Trading Partners increased in the analysed period. As the economy of Mongolia is fossil-based the main commodities exported are natural resources and minerals (see Table 4 and Table 5). Products such as cars and machines are imported mainly from South Korea and Japan (see Table 6).

Table 2. Trade between Mongolia and its Asian Trading Partners, 2011–2021 (EUR millions)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Import	2088	2259	2115	1883	1749	1456	1715	2437	2637	2264	2820
Dynamics (%) 2011=100	100	8.2	1.3	-9.8	-16.2	-30.3	-17.8	16.7	26.3	8.5	35.1
Export	3221	3172	2801	3837	3539	3537	4686	5563	6092	4840	6681
Dynamics (%) 2011=100	100	-1,5	-13	19.1	11.4	9.8	45.5	72.7	89.1	50.3	107.4
Balance	1133	913	686	1954	1790	2081	2971	3126	3455	2576	3861

Source: based on the data from CEIC database 2022, <https://insights.ceicdata.com/>

Mongolia's export share in 2011–2022 with China is on average 85% in total export and import 32% on average. The increase in imports of Mongolia with its trading partners is 35% while export 107% in the last decade of 2011–2021. The overall value of imports of Mongolia increased by 22% while overall export increased by 125% (calculation based on the data in Tables 2 and 3).

Table 3. Foreign Trade of Mongolia in 2011–2021 (EUR millions)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Import	4746	5245	4789	3984	3424	3037	3848	4979	5474	4648	5793
Export	3465	3413	3216	4354	4210	4446	5501	5943	6807	6646	7821
Balance	-1281	-1832	-1573	405	786	1409	1653	963	1333	1998	2029

Source: Macrobond database 2022, Mongolia National Statistical Office data.

Table 4. The main commodities exported by Mongolia in the period 2011–2021

	Coal Tons (Metric)	Copper Concentrate Tons (Metric)	Crude Petroleum Oils, Barrels	Gold, Unwrought or in Semi- Manufactured Forms Tons (Metric)	Iron Ores Tons (Metric)	Zinc Concentrate Tons (Metric)
2021	16137640	1282520	4348920	17250	7106210	112620
2020	28677100	1395100	4070500	30500	8202300	134100
2019	36604100	1403600	6545200	9100	8448800	134800
2018	36264800	1436700	6189800	3400	7449000	123900
2017	33400100	1447200	7514200	14600	6257800	118200
2016	25809300	1562000	8015900	19200	6084800	126000
2015	14472700	1477800	8135200	11300	5065100	84100
2014	19499000	1379000	6885100	10000	6324700	99400
2013	18367500	649800	5243800	7600	6724500	130900
2012	20915470	574300	3567960	2800	6415940	140890
2011	21296000	575900	2553700	2600	5802000	121200

Source: Macrobond database, Mongolia National Statistical Office 2022.

Table 5. Other commodities exported by Mongolia in the period 2011–2021, million EUR

	Mineral Products	Raw & Processed Hides, Skins, Fur	Textiles & Textile Articles
2021	6634	6	327
2020	4294	6	228
2019	5712	13	389
2018	5322	15	359
2017	4148	20	282
2016	3332	29	288
2015	3370	31	277
2014	3937	29	278
2013	2537	26	205
2012	2957	23	177
2011	3312	39	186

Source: Macrobond database, Mongolia National Statistical Office 2022.

Table 6. The main commodities imported by Mongolia in the period 2011–2021

	Cars (number)	Energy (Tons Metric)	Petrol (Tons Metric)
2021	55237	1823080	572750
2020	53087	1684900	586100
2019	69472	1722700	541500
2018	64039	1665700	435500
2017	48871	1574300	410900
2016	37738	1420200	385300
2015	37088	1384800	433500
2014	41246	1349200	416000
2013	44679	1195500	380100
2012	46403	366020	389120
2011	57580	275510	325420

Source: Macrobond database, Mongolia National Statistical Office 2022.

Table 7. Other commodities imported by Mongolia in the period 2011–2021 in millions of EUR

	Food Products	Mineral Products	Base Metals & Articles Thereof	Auto, Air & Water Transport Vehicles & Their Spare Parts
2021	536	1181	501	1084
2020	355	823	438	694
2019	398	1229	485	1042
2018	383	1162	474	786
2017	318	830	281	523
2016	315	693	202	417
2015	302	858	341	337
2014	314	1203	443	506
2013	299	1262	400	726
2012	301	1196	445	962
2011	256	982	458	1165

Source: Macrobond database, Mongolia National Statistical Office 2022.

DISCUSSION ON THE PROJECTION OF FURTHER ECONOMIC TIES OF MONGOLIA WITH ITS ASIAN TRADING PARTNERS

In June 2021 there were presidential elections in Mongolia won by Ukhnaagiin Khürelsükh. It was a very important event as the president is responsible for shaping the foreign policy of the country. The former president Khaltmaagiin Battulga was not successful in opening Mongolia for international trade and investment (Rodionov and Ayushieva).

Mongolia is one of the few countries, which is not participating widely in regional integration and is deeply dependent on foreign markets and imports. Mongolia managed to sign the Economic Partnership Agreement (EPA) with Japan in 2016 and The Asia Pacific Trade Agreement (APTA) in 2021. Mongolia also was actively involved in the Asia-Europe Meeting platform (ASEM) from 2008–2016 and the agreement with The Council of European Union was signed in Ulaanbaatar by Mongolia's government and came into force in 2017. This agreement between the EU and Mongolia concerned trade, economic and development assistance, agriculture, local development, energy, transport, environment and climate change. As the consequence in 2017, more than 800 EU companies invested 3.8 billion EUR in Mongolia's market (13% of FDI inflow to Mongolia), and the trade value in 2018 was 500 million EUR (8% of Mongolia's international trade) (Tsend and Baatar).

After the pandemic COVID-19 Mongolia focused more on regional cooperation with China, India, Japan and South Korea. Due to the war in Ukraine and the restrictions put on Russia the investment and trade relations between Mongolia and Russia are getting weaker which may harm Mongolia's economy if there is no further integration of Mongolia with Asian Trading Partners and such organizations like APEC or ASEAN to offset the outcome of sanctions on Russia Mongolia is not ready yet to join APEC due to the internal problems to fulfil the APEC's standards and requirements of structural reform, good governance, improve effectiveness (Tsend and Baatar). Mongolia should increase its involvement in Central Asia Regional Economic Cooperation Program (CAREC) financed by Asian Development Bank (ADB) especially in transport and trade infrastructure to be better connected with its Asian Trading Partners (China, India, South Korea and Japan). Some other multilateral organizations such as Eurasian Economic Union (EEU) formed by Russia, Belarus and Kazakhstan due to the war in Ukraine and economic sanctions on Russia will not be beneficial to the further development of Mongolia. That is why Mongolia needs to find the best way of cooperating with its neighbours countries and Asian Trading Partners.

Multilateral trade among China-Mongolia-Russia is being expanded with each year. Mongolian trade and openness policy significantly impacted the exports and imports of China and Russia. China is the main partner of exports in mining, wool, and cashmere market, while Russia is the main partner in imports of petroleum and food products with Mongolia. There is a strong link between Mongolia, China and Russia through the investment corridors as the outcome of the Chinese Belt and Road Initiative (BRI) where one of the six investment corridors should pass through Mongolia (a gas transit project from Russia to China). The future of this project is unknown as there is a war in Ukraine which may put this project on hold. That is why the reasonable alternative for Mongolia can be multilateral relations with India, Japan and South Korea. Mongolia and India hold a historical legacy and have a strong social linkage. Mongolia holds a key

position in India's Act East and Connect Central Policy to counter China's expansionist policies in North-East Asia. India is likewise in talks with Mongolia to have more prominent collaboration in the hydrocarbons and steel sector. During a virtual meeting, Indian Minister Pradhan praised leadership for their speedy approvals on the pending green field Mongol Refinery Project, built under a Line of Credit from the Government of India which is expected to complete by 2022 (The Hindu Business Line). However, the achievement or failure of India's Connect Asia Policy will depend upon India's political as well as diplomatic will to transform India's interest in regional integration into reality (Kumar and Chatterjee). Mongolia's relations with South Korea have also a long tradition starting from 1990 but the trade volume between those two countries is still low. The economic treaty between Mongolia and South Korea was signed in 2016. Mongolia is in a constant trade deficit with South Korea, and the deficit amount was growing since 2018 also due to the pandemic COVID-19. South Korea had a surplus of 250 million USD in trade with Mongolia in 2021 (Yoon). Until October 2020 Mongolia imported from South Korea mainly tobacco and cigarettes (10% of the total export of South Korea), motor vehicles for the transport of goods, petroleum oil and oils obtained bituminous minerals, beauty or make-up preparations, and pharmaceuticals. South Korea imported from Mongolia mainly mineral resources and wool and will further expand its investment and mineral resource development in Mongolia. South Korea is currently promoting the New Northbound Policy, which aims at expanding the economic zone that connects to the Eurasian Continent, so it may be a potential opportunity for Mongolia to develop its economy and position in the region. It is also in line with the new policy of Mongolia to become less dependent on China and Russia trade and to have more economic relations with Asian Trading Partners such as South Korea, India, and Japan. To attract more interest in South Korean investment in the Mongolian market Mongolia's government started to fight also by corruption making Corruption Perceptions Index (CPI) lower but it is still much lower in the ranking than South Korea. Mongolia should lower its trade tariffs with South Korea based on the APTA agreement to utilise the opportunity for its economic growth. Under the deal, South Korea should have reduced tariffs by an average of 33.4 percent on 2,797 items, while Mongolia should cut tariffs by an average of 24.2 percent on 366 items.¹

FOREIGN DIRECT INVESTMENT

Mongolia on the one side has a strict investment law securing the investment of one country should not exceed 1/3 of the total foreign direct investment. Looking at the perspective of reality it is a dead law that has no reference to China – the main investor in Mongolia (before 2009, more than 60% of total foreign investment came from China alone). China and Russia are the only two neighbour countries of Mongolia and it was also revealed that the partner countries located too far away from Mongolia pay little attention to and play a small investment role in Mongolian FDI (Mungunzul and Chang). Mongolia's FDI inflow had a downward trend in the period 2010–2018 and the FDI outflow was increasing, but the country had problems with high foreign debt, budget deficit, unemployment, and exchange rates. The main focus

¹ See: Yonhap News, 30 October 2020, <https://en.yna.co.kr/view/AEN20201030003700320?section=news>.

of FDI inflow to Mongolia was the mining sector which had the highest GDP share of nearly 27% in 2018 (Baasandulam 2021). The *Oyu Tolgoi* project worth 6.2 billion USD started in 2011 was the core of mining industry investment in Mongolia made by the Netherlands and the British Virgin Islands. It is in the South Gobi region known as one of the biggest deposits of copper and gold in the world. Oyu Tolgoi is jointly owned by the government of Mongolia, which has 34% ownership, and Turquoise Hill Resources, which owns 66%. Rio Tinto owns 50.8% of Turquoise Hill Resources and manages the operation on behalf of the owners. The underground production process is going to be started in the first half of 2023. Such a strong dependence of Mongolia's economic development on just one sector (mining) can cause a problem of its instability. Besides unitary Mongolia's economic structure, the main dominant contributor (investor) is China. Table 8 shows the Foreign Direct Investment inflows from chosen Asian Trading Partners (India, China, Japan, and South Korea) to Mongolia between 2011 and 2020, where China had a share of 83% of the FDI inflow considering FDI Trading Partners' inflow to Mongolia.

Table 8. Foreign direct investment inflows from chosen Asian Trading Partners (India, China, Japan, South Korea) to Mongolia between 2011 and 2020 (EUR billions)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
FDI inflow stock, Mongolia–Trading Partners	10.36	13.38	14.50	16.17	21.45	23.18	23.55	24.01	26.12	27.13
FDI – position*	-8.92	-12.70	-13.96	-16.29	-18.56	-15.13	-14.73	-17.26	-19.43	-19.22

* Equity and reinvested earnings and other capital (Net).

Source: Macrobond database, Mongolian National Statistical Office 2022.

Empirical results suggest that higher world income, higher prices for Mongolian exports and increased FDI inflows have led to improved export performance in Mongolia. There is no statistical evidence to suggest that trade liberalisation and improved provision of basic infrastructure have had any impact on Mongolia's export expansion (Davaakhuu et al.). Besides the mining sector, the next FDI focus of Asian Trading Partners was the banking (mainly with Japan and China) and tourism sectors (mainly with South Korea). The FDI inflow impacted also the local development of the business in Mongolia. Table 9 shows the number of registered and active companies in Mongolia in the period 2014–2021.

The results regarding the active companies operating in Mongolia could be much worse if FDI inflow would be stopped. It is still a good result for such a small country to have 96336 businesses active in 2021, but the innovation level is still low measured by the number of submitted patents to the Filing Office in the period of 2013–2020 (please see Figure 4).

Table 9. Number of registered companies and active ones in Mongolia in the period of 2014–2021

	Registered	Active	Active%
2021	228411	96336	42%
2020	200451	95950	48%
2019	187783	94425	50%
2018	170178	85761	50%
2017	155077	78597	51%
2016	141514	72194	51%
2015	126568	64309	51%
2014	113610	59851	53%

Source: Macrobond database, Mongolia National Statistical Office 2022.

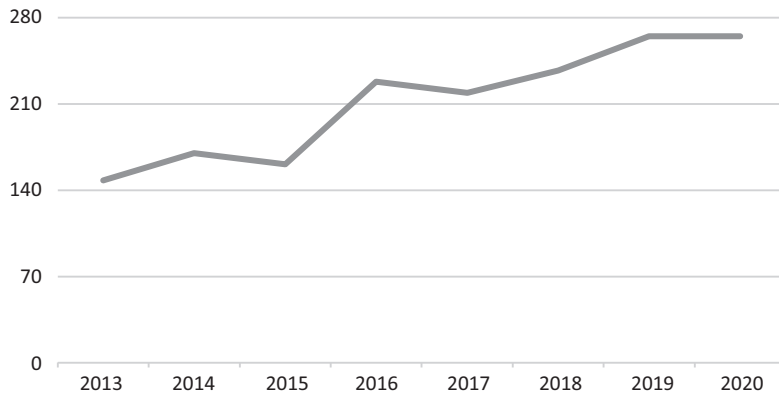

Figure 4. Patent applications by Filing out Office

Source: based on Macrobond data 2022, World Intellectual Property Organization.

CONCLUSION

The main conclusion is that Mongolia has a chance to be an important economy player in the world if implements the policies and reforms suggested by the APTA and other international trade organizations to solve the problem of the increased debt and pollution. Mongolia can be a leading exporter of mineral resources and gold in the region. As the war on Ukraine continues it does not help Mongolia due to its economic dependence on Russia and China. “The Third Neighbour” policy is critical to be implemented and develop trade relations with Mongolia’s Asian Trading Partners (India, Japan, and South Korea). Mongolia due to the war in Ukraine and imposed economic and political sanctions has the opportunity to focus on “the third neighbour” policy implementation. It can be

done with more tightness on the economy and diplomatic levels with counterpart countries to China and Russia such as Japan, South Korea and India. Mongolia should pay more attention to the multilateral agreements with Russia and China in the area of full symmetry of the trade terms and conditions regarding the investment corridor and fuel transit between China Russia and Mongolia (CMREC). The financial gain on transit could be directed to the repayment of the public government and foreign debt which is the main challenge for Mongolia today.

REFERENCES

- Altanchulun, D. “Eurasian Economic Union as the Most Promising Direction in Foreign Trade Strategy of Mongolia in Regional Integration.” *RSUH/RGGU Bulletin. Series Economics. Management. Law*, vol. 1, 2021, pp. 110–118, <https://doi.org/10.28995/2073-6304-2021-1-110-118> [19.04.2022].
- Amarsanaa, C., Kurokawa, Y. “The Extensive Margin of International Trade in a Transition Economy: The Case of Mongolia.” *Comparative Economic Studies*, vol. 63, no. 4, 2021, pp. 648–673, DOI: <https://10.1057/s41294-021-00168-x> [14.04.2022].
- Baasandulam, M. *The impact of Foreign Direct Investment on the Economic Growth in Mongolia. Chronos*, vol. 6, no. 4(54), 2021, pp. 43–48. <https://doi.org/10.52013/2658-7556-54-4-12> [18.05.2022].
- Baasandulam, M. “Research on China Mongolia Economic and Trade Cooperation.” *International Journal of Innovative Technologies in Economy*, vol. 4, no. 31, 2020, DOI: https://10.31435/rsglobal_ijite/30092020/7157 [14.04.2022].
- Bauer, A., Galindev, R., Lkhagvajav, M.-O., Mihalyi, D., Tuvaan, N. *Executive Summary, Mongolia’s Debt Crisis and Impact of the IMF Program: Results from a Model of the Mongolian Economy*. Natural Resource Governance Institute, 2017, <https://resourcegovernance.org/sites/default/files/documents/mongolia-debt-crisis-and-impact-of-the-imf-program.pdf> [4.04.2022].
- Boldbaatar, T., Yon, D.-W. *A Study of Logistic Development in Mongolia. Journal of Navigation and Port Research*, 2012, DOI: <https://10.5394/kinpr.2012.36.4.313> [20.04.2022].
- Bora Kim. “Foreign Direct Investment (FDI) Environments of the 21 Provinces of Mongolia and Implications for FDI in the Provinces.” *The Journal of Eurasian Studies*, vol. 16, no. 1, 2019, 통권 52호, pp. 51–107, Asia-Europe Perspective Association, <https://10.31203/aepa.2019.16.1.004> [18.05.2022].
- Davaakhuu, O., Sharma, K., Oczkowski, E. “Has Foreign Investment Played a Role in Mongolia’s Export Success?” *Post-Communist Economies*, 2015, <https://10.1080/14631377.2015.1026707> [20.04.2022].
- Densmaa, O., Kaliinaa, G., Otgonbayar, T. “Mongolia’s Third Neighbour Policy.” *RS Global Sp. z o.o.*, 2021, https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25012021/7365 [22.04.2022].
- Ignatov, I.A. “Japanese-Mongolian Relations in the Post-bipolar Period within the Context of Mongolia’s ‘Third Neighbor’ Policy.” *Japanese Studies in Russia*, vol. 1, 2020, pp. 69–84, <https://www.mendeley.com/catalogue/d1a1ce4a-471e-3dc2-98d4-d97b588ea39c/> [20.04.2020].
- Krusekopf, Ch., Jargalsaikhan, M. *Mongolia: After Successful Containment, Challenges Remain*. Oxford University Press, 2021, pp. 411–424, DOI: <https://10.1093/oso/9780197553831.003.0028> [20.04.2022].
- Kumar, S. *China-Mongolia-Russia Economic Corridor: An Assessment*. Indian Council of Foreign Affairs, published 05 January 2022, https://www.icwa.in/show_content.php?lang=1&level=3&ls_id=6870&lid=4679 [4.04.2022].
- Kumar, S., Chatterjee, S. “Mongolia’s Assertive and Pragmatic Role in India’s Connect Central Asia Policy: Current Trajectory and Future Ahead.” *Journal of Political Issues*, 2021, DOI: <https://10.33019/jpi.v3i1.61> [20.04.2022].
- Mungunzul, E., and Chang, T. “The Effect of Foreign Direct Investment on the Economic Development of Mongolia.” *Journal of Electronic Commerce in Organizations (JECO)*, vol. 16, no. 3, 2018, pp. 12–21, DOI: <http://doi.org/10.4018/JECO.2018070102> [20.04.2022].

- Muthusamy, A., Negi, R. “Foreign Direct Investment and Economic Growth in Member Countries of Asia Pacific Trade Agreement.” *International Journal of Recent Technology and Engineering*, vol. 8, issue 2S10, September 2019, pp. 146–147, <https://10.35940/ijrte.B1024.0982S1019> [18.05.2022].
- Pea, S.-M., Pak, Y.-S. “On the Factors and Economic Situations about the Concluding of Free Trade Agreement between South Korea and Mongolia.” *Industry Promotion Research*, vol. 1, no. 2, 2016, pp. 129–136, DOI: <https://10.21186/ipr.2016.1.2.129> [20.04.2002].
- Qiang, F., Bayanjargal, S. “The Study on Trade Policy and Openness of Mongolia: Influences on Trade Flows Between China-Mongolia-Russia (Past and Future).” *Chinese Business Review*, vol. 15, no. 5, May 2016, pp. 249–264, DOI: <https://10.17265/1537-1506/2016.05.004> [14.04.2022].
- Qinghui L., Pimtong T., Dongzhi Ch. “How ‘Belt and Road’ Initiative Affects Tourism Demand in China: Evidence from China-Mongolia-Russia Economic Corridor.” *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, vol. 22, no. 5, 2021, pp. 614–624, DOI: <https://10.1080/1528008X.2020.1818666> [14.04.2022].
- Rodionov, V.A., Ayushieva, I.G. “Mongolia’s Foreign Policy Guidelines After the Presidential Election of 2017.” *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, vol. 451, 2020, pp. 152–157, DOI: <https://doi.org/10.17223/15617793/451/20> [20.04.2022].
- Shah, I.A., Rashid, N. “Economic Analysis of Bilateral Trade: A Case Study of India-Mongolia.” *Shanlax International Journal of Economics*, vol. 7, no. 3, 2019, pp. 1–6, DOI: <https://doi.org/10.34293/economics.v7i3.408> [14.04.2022].
- Shahnawaz, A. “A Macro Analysis of India and Nepal Bilateral Trade: Retrospect and Prospects.” *IOSR Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF)*, vol. 6, no. 6, 2015, pp. 25–34.
- Sokolov, A., Takaishvili, L., Punsalmaagiin, O. “Prospects for the Development of Mongolia’s Coal export.” *Energy System Research*, vol. 3 no 1, 2020, pp. 43–51, DOI: <https://10.38028/esr.2020.01.0004> [27.05.2022].
- Stobdan, P. *India and Mongolia: Modi on Ashoka’s Path*. Institute for Defence Studies and Analyses, 2015, https://idsa.in/idsacomments/IndiaandMongolia_pstobdan_130515, [20.04.2022].
- Sup, S.U. “Thinking about Korea-Mongolia Free Trade Agreement.” *Mongolian Journal of International Affairs*, no. 11, 2004, DOI: <https://doi.org/10.5564/mjia.v0i11.108>. [20.04.2022].
- The Hindu Business Line. *India, Mongolia Review Bilateral Cooperation in Hydrocarbons and Steel Sectors*, 2021, <https://www.thehindubusinessline.com/economy/policy/india-mongoliareview-bilateral-cooperation-in-hydrocarbons-and-steel-sectors/article33530455.ece> [27.05.2022].
- Tsend, B., Baatar, B. “Mongolia’s External Environment: Current Status and Future Trends of Regional and Multilateral Cooperation.” *Mongolian Journal of International Affairs*, vol. 21, 2020, pp. 79–90, DOI: <https://doi.org/10.5564/mjia.v21i0.1435> [27.05.2022].
- Ulzii-Ochir, N., Vorshilov, E. “Trade Agreement between Mongolia and the Eurasian Economic Union.” *The Northeast Asian Economic Review*, vol. 4, issue 2, 2016, pp. 37–51.
- Yoon, J-M. “Crafting Measures to Expand Trade and Cooperation Between South Korea and Mongolia.” *Asia-Pacific Journal of Convergent Research Interchange*, vol. 7, no. 11, 2021, pp. 67–79, <http://fucos.or.kr/journal/APJCRI/Articles/v7n11/6.html> [20.04.2022].
- Zagdaakhuu, T., Munachoonga, S.R., Hongsen, Ch., Li, G., Guiyu, Z. “Analysis of Factors That Influence Agricultural Trade between China and Mongolia.” *Journal of Economics, Finance and Management Studies*, vol. 4, issue 05, May 2021, DOI: <https://10.47191/jefms/v4-i5-29>, pp. 617–632 [14.04.2022].

MAGIA MIŁOSNA W CHAMAILE ALEKSANDROWICZA

ABSTRACT: In Muslim culture, “white magic” occupies a special place. Although prohibited by Islam as such, there are some areas of it that have been used for centuries and prove to be stronger than the official prohibitions. Love magic belongs to them. Its methods have been practiced in Muslim cultures “since forever” and included both pre- and extra-Muslim elements, as well as those related to Islam. These methods range from physical activities to magic formulas that incorporate Muslim elements, as well as texts that are only understood by a narrow group of magicians. These were therefore amulets, talismans, magic squares and special formulas and prayers, as well as strings of letters and secret signs known from classic Arabic magic books. All these elements can be found in the love magic of Polish-Lithuanian Tatars, and their examples are the methods of love magic included in the 19th-century Aleksandrowicz’s *khamail*. In this study, I will present 13 magical texts, transcribing them from the record in Arabic and providing an appropriate religious and anthropological commentary. I will also try to find sources and analogies to the methods and formulas used by the Tatars both in the old Arab-Muslim texts and in the people’s beliefs of the Grand Duchy of Lithuania.

KEYWORDS: Polish-Lithuanian Tatars, love magic, Islam, The Quran, manuscripts, *khamail*

ISLAM A MAGIA I CZARY

Problematyka stosunku islamu do czarów i magii była już przedmiotem wielu głębokich i obszernych analiz, nie widzę więc potrzeby szczególnego zagłębiania się w to zagadnienie (por. np. Fahd; Ullmann; Kriss i Kriss-Heinrich; Dziekan 1993, s. 123–144). Warto jednak podkreślić, że religia muzułmańska stanowczo sprzeciwia się magii (arab. *sihr*), a wiara w jej istnienie nie jest kwestią dawnych zabobonów, ani nawet tzw. islamu ludowego. Na ten temat wypowiadają się poważne współczesne autorytety religijne, jak np. Wielki Mufti Arabii Saudyjskiej ‘Abd al-‘Azīz Ibn Bāz (Ibn Bāz; klasyczna krytyka czarów por. np. Al-‘Askalānī). Innym dowodem mogą być dość często pojawiające się np. w prasie informacje agencyjne o aresztowaniu ludzi oskarżonych o czary traktowane całkiem poważnie. W informacji agencyjnej z „Arab Times” z 25–26 października 2001 roku znajdujemy informację, że w jednym z portów kuwejskich aresztowano kobietę mającą przy sobie wykonaną w Iranie nieznaną substancję, która wedle jej słów składała się m.in. z krwi menstruacyjnej i przeznaczona była do tego, żeby wzbudzić miłość męża.

W monografii poświęconej rozpowszechnionemu procederowi „leczenia koranicznego” Maḡdī aš-Šahāwī podkreśla jednak, że zakazane jest stosowanie na amuletach i talizmanach, nawet mających na celu dobro człowieka, zarówno tekstów koranicznych, jak i innych sakralnych formuł (Aš-Šahāwī, s. 148, 180 i nast.). Takie uwagi dowodzą, że praktyki magiczne z wykorzystaniem świętych tekstów islamu są normą w świecie muzułmańskim, co zresztą mogą potwierdzić na podstawie własnych badań terenowych poświęconych w pierwszym rzędzie magii ochronnej. Rzecz jasna zakazy te nie są nowo-

ścią, choć magią zajmowały się od początku istnienia cywilizacji arabsko-muzułmańskiej najjętsze umysły, jak choćby Awicenna, któremu przypisuje się autorstwo wielu talizmanów, w tym talizmanów związanych z magią miłosną (Ibn Sīnā).

Istnieją także obrządku religijne, które można uznać za zislamizowane praktyki magiczne. Jednym z nich, który w kontekście przedmuzułmańskiej Arabii uznać należy za magiczny, został na tyle zislamizowany, że istnieje oficjalna modlitwa, nosząca jako jedna z nielicznych nazwę *ṣalāt*; chodzi o *ṣalāt al-istisqā'* czyli „modlitwę o deszcz” (por. Dziekan 1993, s. 97–99), którą zresztą praktykowali także Tatarzy polsko-litewscy, a przyłączali się do nich również chrześcijanie (Borawski i Dubiński, s. 202).

Rzecz jasna z religioznawczego punktu widzenia praktyki magiczne, które niżej zostaną zanalizowane uznać można ze przejawy religijności ludowej, ale pamiętać należy, że w islamie w zasadzie nie istnieje ortodoksja, a zatem wiele w tym zakresie zależy od poszczególnych imamów czy muftich i ich opinii o tego typu praktykach.

UWAGI O PIŚMIENICTWIE TATARÓW POLSKO-LITEWSKICH

Rękopiśmienna twórczość Tatarów polsko-litewskich, znana od XVII wieku obejmuje kilka gatunków (por. Drozd 2000, s. 12–37; Kryczyński, s. 184–198)¹:

1. *tefsir* [od arab. *tafsīr* ‘komentarz’] – teksty koraniczne z przekładami na język polski lub białoruski opatrzone objaśnieniami i komentarzami;
2. *tedźwid* [od arab. *tağwīd* ‘recytacja’] – podręczniki recytacji *Koranu*;
3. *kitab* [od arab. *kitāb* ‘książka’] – zawierające teksty o różnorodnej tematyce: hadisy, modlitwy, przepisy rytualne, legendy itp.;
4. *chamail* [od arab. *ḥamā'il* ‘coś do noszenia’, także ‘osobisty amulet’] – praktyczne podręczniki mużułmańskie, modlitewniki o charakterze mniej oficjalnym od *kitabów*;
5. *dalawar* [od arab./tur. *dualar* ‘modlitwy’] – zwoje papierowe z modlitwami wkładane zmarłym pod całun;
6. *hramotka* [od brus. *gramota* ‘pismo’] – rodzaj talizmanu zabezpieczającego przed nieszczęściem;
7. *nuska* [od arab. *nusha* ‘egzemplarz’] – amulet w formie karteczki z modlitwą wypisaną np. z chamailu, czasem przeznaczony do spalenia, jeśli takiej procedury wymagał przepis z chamailu;
8. Rękopiśmienny *Koran*;
9. *sufra* [prawdopodobnie od od arab. *sifr* ‘księga’] – 1/30 *Koranu*;

Odrębną kategorię stanowią tzw. *muhiry* [od tur. *mühür* > arab. *muhr* ‘pieczęć’] – rodzaj tablic, czasem w formie kilimów, z formułami i/lub przedstawieniami świętych miejsc islamu.

Jak słusznie zauważa Andrzej Drozd, w piśmiennictwie tym, leżącym na styku kultur, współwystępują

[...] dwa nurty tradycji literacko-religijnej: pierwszy – mużułmański, bazujący na przekładach z piśmiennictwa wschodniego i ilościowo przeważający oraz drugi, oparty na źródłach chrześcijańskich i powstający pod wpływem piśmiennictwa polskiego (Drozd 1995, s. 165; por. także Drozd 1996).

¹ Fragmenty *kitabów* i *chamailów* były edytowane i szczegółowo omawiane w rozmaitych miesiącach m.in. przez Czesława Łapicza, Henryka Jankowskiego, Andrzeja Drozda, Marka M. Dziekana i Joannę Kulwicką-Kamińską.

Literatura religijna Tatarów Polskich powstawała głównie w językach miejscowych, choć zawierała także elementy arabskie, osmańsko-tureckie i tatarskie. Jednakże do zapisu służyły litery arabskie dostosowane do wymagań polskiego, białoruskiego lub dialektów kresowych, co włącza tę twórczość w szerszy nurt piśmiennictwa światowego zwany *alhamijado* czyli zapisywania rozmaitych języków świata za pomocą liter wywodzących się z alfabetu arabskiego (por. Hegyi).

W kontekście niniejszego artykułu warto jeszcze kilka zdań poświęcić chamaiłow jako gatunkowi piśmiennictwa religijnego. Chamaiły, których rozmaite egzemplarze znacznie różnią się pod względem treści, zawierają teksty modlitw, opisy obrzędów mużulmańskich, legendy o ważnych postaciach islamu, horoskopy i inne teksty prognostyczne, kwadraty magiczne, zaklęcia i formuły znachorskie, czasem także porady dotyczące na przykład prowadzenia gospodarstwa wiejskiego. Chamaiły służyły prostym mużulmanom, ale także wszystkim ludziom religii oraz tatarskim znachorom (*siufkacz*, z tur. *faldziej*). Próby wprowadzania podziału chamaiłów na osobiste, mollińskie (przeznaczone dla mułłów) i faldżeńskie okazały się nietrafione, ponieważ prawie wszystkie znane chamaiły zawierają jednocześnie teksty służące różnym odbiorcom, mają więc charakter mieszany. Na okładkach i marginesach chamaiłów zapisywane były także najważniejsze wydarzenia z życia rodziny, np. daty narodzin, ślubów czy śmierci. Chamaiły wskazują z jednej strony na trwałość tradycji mużulmańskiej wśród ludności tatarskiej, z drugiej zaś stanowią świadectwo głębokich wpływów tradycji i wierzeń staroturkijskich (z okresu przedmużulmańskiego) oraz elementów miejscowych, słowiańskich (Dziekan 1995, s. 32–33; Drozd 1993, s. 48–62; Drozd 2000, s. 13–14; Kryczyński, s. 192–193).

Dość znaczną część chamaiłów stanowią praktyczne wskazówki dotyczące rozmaitych czynności magicznych i pozostających na pograniczu magii i ziołolecznictwa, albo też tego, co nazywa się w islamie ‘medycyną prorocką’ – *aṭ-ṭibb an-nabawī* (por. Perho). Klasyčnym arabskim dziełem na ten temat jest wydawana bardzo często po dziś dzień praca Ibn Qayyima al-Ġawziyyi (zm. 1350) *Aṭ-Ṭibb an-nabawī*, gdzie miłość traktowana jest jako jedna z chorób (!; Ibn Qayyim al-Ġawziyya, s. 212–221). Praktyki te nazywane są także leczeniem koranicznym (*al-‘ilāġ al-qur‘ānī*), które w niektórych regionach praktykowane są po dziś dzień i traktowane na równi z medycyną konwencjonalną. Zagadnienia tatarskiej magii ludowej zostały niedawno omówione szerzej na podstawie istniejących opracowań w książce Michała Łyszczarza (Łyszczarz). Magię tatarską na podstawie oryginalnych rękopisów badali także Ała Kożinowa, Michał Tarełko i Irina Synkowa (Kożinowa i Tarełko; Synkowa i Tarełka), koncentrowali się jednak na magii leczniczej (znachorstwie). Zajmowanie się czarami było jednym z zarzutów wobec Tatarów w słynnym paszkwilu Piotra Czyżewskiego z 1617 roku, *Al Furkan tatarski* (Czyżewski, s. 134–137).

CHAMAİL ALEKSANDROWICZA

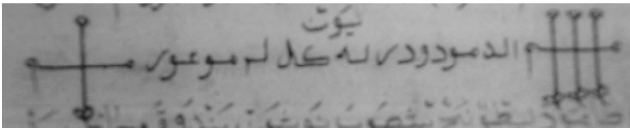
Tekstem wyjściowym dla analizy tematu będzie tzw. chamaił Aleksandrowicza, tekst niedostatecznie jeszcze opracowany, choć istnieje już kilka przyczynków na jego temat autorstwa Stanisława Szachno-Romanowicza (Szachno-Romanowicz) i Marka M. Dziekana (Dziekan 1998; Dziekan 2008; Dziekan 2013; Dziekan 2014; Dziekan 2016). W Uniwersytecie Warszawskim powstała także praca magisterska Mariusza Nowotczyńskiego na temat tego chamaiłu (Nowotczyński), zaś kwestie językoznawcze wybranych fragmentów analizowała niemiecka badaczka Insa Klemme (Klemme 2010; Klemme 2013).

Chamaif Aleksandrowicza powstał pod koniec XIX wieku, a zebrany i zapisany został przez Aleksandra Aleksandrowicza z Osmołowa koło Nieświeża. Właścicielami chamaifu byli prawdopodobnie kolejno: Dawid Jasiński i Stanisław Szachno-Romanowicz. Po II wojnie światowej chamaif przechowywała żona S. Szachny, która w 1957 roku przywiozła go do Anglii. Po śmierci właściciela w 1973 roku rękopis znajdował się u jego córki, Barbary Hirsz, zamieszkałej obecnie w Anglii. W 1997 roku pani Hirsz podarowała chamaif Zakładowi (obecnie Katedra) Arabistyki i Islamistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Obecnie jest przechowywany w bibliotece Wydziału Orientalistycznego UW.

TRANSKRYPCJA² TEKSTU Z RĘKOPISU³

[strona 102]

<zamawianie 1>⁴ Jeśli małżeństwo jedno drugiego nie kochali, to niech talsim⁵ w swym domu gdzie żyją pod progiem zakopią.

<zamawianie 2> A tę modlitwę niech przy sobie noszą będą kochać jedno drugiego:

Wa-inni imra'atun hāfat min ba'lihā nušūzan aw i'rādan fa-lā ġunāha 'alayhimā an yušlihā baynahumā šulhan wa-āš-šulhu hayrun wa-uḥdirat al-anfusu āš-šuḥha wa-in tuḥsinū wa-tattaqū fa-inna ʾallāhu kāna bi-mā ta'malūna ḥabīran [4,128]⁶. Ibnu⁷ qurrata a'yunin wa-āğ'alnā li-ʾal-muttaqīna imāman [25,74]. Bi-ismi falān bayna anfalān⁸ al-'ağili ʾal-'ağili.

<zamawianie 3> W rozłączeniu małżeństwa należy rano do wschodu słońca wstać, wziąć trzy kamienie i na kamieniach następny talsim na każdym osobno napisawszy w ogień wrzucić gdyby takowe napalili się do czerwoności i nalać wody do posudy

² W niniejszym artykule stosuję uproszczoną, spolszczoną transkrypcję tekstu, ponieważ przedmiotem analizy nie jest warstwa językowa zabytku, lecz jego treść.

³ Część chamaifu poświęcona magii miłosnej nie jest zatytułowana, nie została również w jakikolwiek sposób wyraźnie oddzielona od poprzedzających ją przepisów magicznych odnoszących się do rozmaitych dolegliwości kobiecych – być może zatem w kontekście chamaifu należałoby te tematy ujmować wspólnie, co jednak wobec metodologii badań kulturowych nie jest jednoznaczne. Część ta obejmuje strony 102–106, a koniec tekstu jest oddzielony kreską od następnego tematu.

⁴ Poszczególne metody magiczne obejmują zarówno teksty, jak i działania magiczne. Dla uproszczenia przyjąłem określenie „zamawianie” na poszczególne przepisy magiczne, ponieważ warstwa słowna jest w nich najważniejsza. Oprócz terminu „zamawianie” używa się także w etnografii równoznacznych terminów „zaklinanie” lub „zakłęcie”.

⁵ Od arab. *ṭilasm* ‘talizman’.

⁶ Tekst arabski mocno zepsuty – tym aspektem rękopisu nie zajmuję się w niniejszym opracowaniu. „Jeśli kobieta obawia się złego traktowania lub obojętności ze strony swojego męża, to nie będą mieli grzechu, jeśli dojdą między sobą do zgody, bo zgoda jest lepsza. W duszach zawsze mieszka chciwość. Ale jeśli czynicie dobro i jesteście bogobojni – to, zaprawdę, Bóg jest w pełni świadomy tego, co czynicie!” (tłum. J. Bielawski, *Koran*, Warszawa 1986; wszystkie kolejne przekłady koraniczne za tym wydaniem). Syn [?] „Ochłodę oczu i uczynj nas wzorem dla bogobojnych!”

⁷ Słowo spoza *Koranu*.

⁸ Tekst zepsuty. Być może: *Bi-ismi fulān ibn fulān / fulāna bint fulān* – czyli „W imię takiego a takiego syna takiego a takiego / takiej a takiej córki takiego a takiego”. Tego typu sformułowania są typowe dla arabskich instrukcji magicznych.

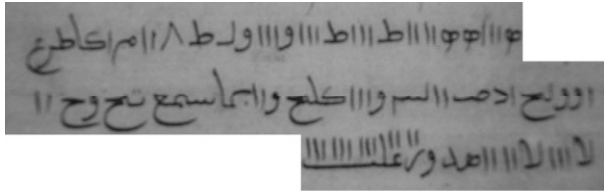
*ḥā mīm bi-ḥaqq huwa aḥabb¹⁴ allāh wa-āl-laḍīna amanū ḥašran ḥabba¹⁵ āllāh yā āllāh yā ḡalīl yā ḡabbār yā ‘azīz yā ḡaffār yā qahhār bi-ḥurma illā mā {نَسَقًا وَلَعَلَّمْ كَثْرَ شِفَاءِ وَالْوَقْمِ}*¹⁶ *mā lahum wa-lā ḥawla wa-lā quwwata illā bi-āllāhi al-‘alī al-‘azīm.*

<zamawianie 8> A tę modlitwę w wodzie namoczyć i tą wodą wrota czyli drzwi tej damy, którą kochasz połączyć do prawej ręki sobie przywiązać, to duszą i sercem kochać będzie¹⁷.

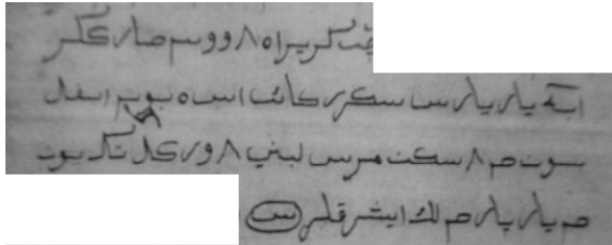
[strona 105]¹⁸

<zamawianie 9> [...] ¹⁹ To pieć i dmuchać: *allahumma iḡ‘alnī bi-mā {رَظْرُونَ}*²⁰ *lā ḥawla wa-lā quwwata illā bi-āllāhi al-‘alī al-‘azīm.*

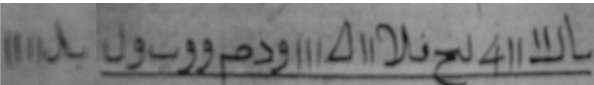
<zamawianie 10> Jeśli chcesz gdyby cię całego świata ludzie kochali i poważali ten talsim szafranem napisałszy przy sobie nosić:

<zamawianie 11> Także jeśli chcesz gdyby cię kto kochał, ten talsim spalić i tym popiołem na tego sypnąć:

<zamawianie 12> Jeśli damę kochasz a ona cię nie, ten talsim przy sobie nosić będzie kochać szalenie.

<zamawianie 13> A następnie damę nosić, jeśli kawaler nie kochał:

[1] *al-ḥamdu li-āllāhi āl-laḍī lahu mā fī as-samawāti wa-mā fī al-arḍi wa-lahu*

¹⁴ Zapis niejasny – znak (ب) z jedną kropką pod spodem i dwiema kropkami nad znakiem.

¹⁵ Zapis niejasny – j.w.

¹⁶ Tekst zepsuty, niezrozumiały i trudny do choćby częściowego odtworzenia.

¹⁷ Brak strony, być może od bardzo dawna, bo numeracja wprowadzona prawdopodobnie przez Romanowicza jest ciągła, ale na dole strony zaznaczono, że następna zaczyna się od słowa „nawet”.

¹⁸ Strona zaczyna się od końcowego fragmentu modlitwy/zamawiania z zaginionej karty: *wa-ḡafir lī mā ta lamūna yas‘ala allāhu al-‘azīmu an yašfika* (tekst zepsuty).

¹⁹ Pozbawiona kontekstu końcówka zaginionej strony pominięta.

²⁰ Tekst niezrozumiały.

²¹ Na marginesie niezrozumiały dopisek – nie wiadomo, czy jest częścią talsimu: {طو٨روم}.

[strona 106]

al-ḥamd fi ʾāl-āhira wa-huwa al-ḥakīm al-ḥabīr [2] *ya ʾlamu mā yaliḡu fi al-arḡi wa-mā yaḡruḡu minhā wa-mā yanzilu min ʾās-samāʾi wa-mā ya ʾruḡu fiḥā wa-huwa ʾr-rahīm ʾl-ḡafūr* [34,1–2]²².

KOMENTARZ

Magia w islamie, jak wspomniałem na wstępie, jest zagadnieniem dość kłopotliwym. Nie inaczej jest wśród Tatarów polsko-litewskich. Bez względu na to, w ich księgach religijnych to kwestia ważna (por. np. Sevruk). O ile czarnej magii muzułmanie zdecydowanie unikają, to rozmaite zagadnienia „białej” magii pojawiają się w różnych dziełach, odnosi się to także do magii miłosnej (por. Dziekan 1993, s. 83–90), traktowanej, można powiedzieć, „ulgowo” wraz z magią leczniczą i najbardziej chyba rozpowszechnioną, ochronną, w tekstach tatarskich zdecydowanie słabiej reprezentowaną niż np. w kulturze arabskiej.

Jak słusznie i zwięźle stwierdza Joanna Rybarczyk-Dyjewska za Andriejem L. Toporkowem,

na magię miłosną składa się cały szereg działań, których celem jest oddziaływanie na sferę stosunków międzyludzkich. Służy ona zarówno pozyskiwaniu miłości, jak i jej odpędzaniu; przejawia się tak na poziomie czysto akcyjnym, jak również werbalnym (Rybarczyk-Dyjewska, s. 71; por. także Kowalski, s. 298).

Charakterystyka ta także w moim przekonaniu stosuje się do wszystkich kultur.

Formuły zawierające symbole magiczne stosowane w omawianych tatarskich amuletach zostały skonfrontowane z tymi, które uwzględnił słynny arabski „czarownik” Aḡmad Būnī (zm. 122) w *Šams al-maʾārif* (Al-Būnī), najśłynniejszym arabskim dziele okultystycznym. Powtarzają się jednak tylko pojedyncze znaki albo krótkie ich sekwencje, ale nie znalazłem żadnego dłuższego fragmentu, który by się pokrywał z tymi, które zostały zapisane w chamaile. Wydaje się przy tym, że jeśli autor chamailu miał kontakt z jakimś bliskowschodnim dziełem magicznym, to istnieje największe prawdopodobieństwo, że było to właśnie *Šams al-maʾārif*, choć tego typu dzieł jest bardzo wiele i oczywiście takiej pewności mieć nie można.

W zamawianiu 1) mamy do czynienia z niezrozumiałym ciągiem liter arabskich, które częściowo można zestawić w słowa, które jednak nie dają jasnego sensu (arab. *lahu kull lam* ‘dla niego wszystko nie’ [?]). Z pewnością związane są one jednak z liczbową wartością arabskich liter. Formuła rymuje się. Zaczyna i kończy się ono znanymi z różnych ksiąg magicznych symbolami zwanymi „lunetowymi” (Canaan, s. 248–249; Doutté, s. 158; Al-Būnī, s. 266, 292–293). Ciekawa jest tu obecność progu, tak charakterystycznego dla rozmaitych wierzeń i obrzędów w świecie zachodnim, symbolicznie dzielącego to co „swoje” od tego co „obce” (por. Oesterreicher-Mollwo, s. 129; *Das Buch der Symbole*, s. 558; w kontekście słowiańsko-tatarskim: Kożinowa i Tarełko, s. 241). Według mojej wiedzy w kulturze arabsko-muzułmańskiej próg nie odgrywa tak istotnej roli, przejmując ją raczej granica.

²² Tekst zepsuty. „1. Chwała niech będzie Bogu, do którego należy wszystko, co jest w niebiosach i na ziemi! On jest Mądry, Świadomy! 2. On wie, co wchodzi w ziemię i co z niej wychodzi; co schodzi z nieba i co się ku niemu wznosi. On jest Litościwy, Przebaczający!”

Zamawianie 2) składa się w zasadzie wyłącznie z fragmentów koranicznych i kończy się w chamaile słowami *al-‘ağili al-‘ağili*. W rzeczywistości to formuła: *al-‘ağalu al-‘ağalu* ('szybko, szybko'). To część formuły typowej dla magii arabskiej. W swej pełnej formie obejmuje ona trzy słowa: *al-wahā al-‘ağal as-sā‘a*, uwzględniane albo pojedynczo albo powtarzane dwu- lub trzykrotnie. Pierwsze z tych słów jest charakterystyczne wyłącznie dla formuł magicznych, trzecie (dosł. 'godzina') ma takie samo znaczenie jak drugie – można je interpretować jako 'w tej chwili, teraz': *fī hađihi as-sā‘a*. Mają one na celu przyspieszenie działania zaklęcia – wykonujący magiczną czynność niejako pospiesza siłą nadprzyrodzoną (Canaan, s. 233). Są one wykorzystywane także i dzisiaj w mniej lub bardziej amatorsko pisanych amuletach (por. np. *Ṭalsim al-maḥabba as-sarī‘a*)²³.

Nieco dziwić może zamawianie 3), które dotyczy tego, żeby małżeństwo przestało się kochać. Jednakże tego typu magia znana jest w islamie i wiąże się bezpośrednio z fragmentem ajatu 102 sury *Krowa*:

I od tych dwóch aniołów uczyli się ludzie tego, co może rozdzielić męża od żony. Lecz oni nie szkodzą przez to nikomu, jedynie za zezwoleniem Boga.

Zjawisko to określane jest najczęściej jako *sihr at-tafrīq bayn az-zawğayn* (omawia to dokładniej Aš-Šahāwī, s. 195–202). Praktyki takie stosowane są po dziś dzień, o czym świadczy wiadomość agencyjna w „The Arab Times” z września 2001 (*Magician ‘arrested’*). Trudno jednak jednoznacznie stwierdzić, czy dowodzi to znajomości miłosnej magii muzułmańskiej, czy też wierzeń słowiańskich, gdzie znane są tzw. „ostuszki”, choć w tym ostatnim przypadku chodziło raczej o

odciążenie męża czy ukochanego od zagrożenia, jakie dla związku stwarza inna kobieta (Rybarczyk-Dyjewska, s. 80).

Talizman obejmuje niezwiązany znaczeniowo ciąg liter zakończony – najprawdopodobniej nieco zepsutą – formułą *tawakkalhu ‘alā Allāh* – powinno być prawdopodobnie *tawakkal ‘alā Allāh* – „zdaj się na Boga”.

W trzech zamawianiach: 4), 5) i 6) używane jest jabłko. W bliskowschodnich praktykach magicznych, jak i w ogóle w symbolice, jabłek się nie spotyka (owocem rajskim nie było jabłko, lecz figa lub granat, czasem kłos i są to przekazy komentatorów, a nie zapis koraniczny), za to owoc ten jest głęboko zakorzeniony w symbolice Zachodu, w tym w słowiańskiej, mając ścisłe związki z miłością (por. np. Rzepnikowska, s. 80–83; Bielowa, s. 608–611; *Seemanns Lexikon der Symbole...*, s. 40–41; *Das Buch der Symbole*, s. 168–171). Na Słowacji wymiana jabłka między chłopcem a dziewczyną to znak wzajemnej miłości, zaś na Białorusi po swatach od kobiety do mężczyzny było posyłane jabłko (Bielowa, s. 608). Jak pisze Zbigniew Kuchowicz w dawnej Polsce

w pewnych okolicach noszono jabłka pod lewą pachą, którymi następnie częstowano ukochanych (s. 370)²⁴.

²³ Istnieją także sygnety z tą formułą, por. <https://www.facebook.com/metaphysics/photos/a.103578814452838/189948905815828/?type=3&theater> [17.05.2021].

²⁴ Jak dalej pisze autor, „Pot, tak samo jak inne wydzieliny ciała, miał działać według ówczesnych wierzeń magicznie” (Kuchowicz). Wśród naszych Tatarów pot w magicznych praktykach magicznych

W tych zamawianiach i dodatkowo w zamawianiu 9) pojawia się dmuchanie – jedna z najstarszych metod magicznych, wspomniana w *Koranie* (sura 113), ale znana na terenie Półwyspu Arabskiego i nie tylko dużo wcześniej, przyjmując niekiedy formę plucia (pomagało to m.in. w rozwiązywaniu magicznych węzłów).

W zamawianiu 6) uwzględniony jest werset 30 sury 12 *Józef*. Dotyczy on znanego wątku Józefa i Zulejki. Nie jest to wyjątek. Ten werset znajdujemy w analogicznej funkcji również w „Chamaile Haliny Konopackiej” (s. 297)²⁵. Sura ta w kontekście miłości wspomniana jest także w innych źródłach (por. Bajić i Leprica; ‘Abd al-Qādir).

W zamawianiu 8 jest mowa o zmyciu wodą napisanego amuletu. To bardzo stara metoda magiczna, o której wspomina np. *Biblia* (Lb 5, 23–24). Zazwyczaj jednak należało potem wodę wypić, trzeba więc opisaną metodę uznać za swego rodzaju „modernizację” wersji znanej wcześniej.

W zamawianiu 10) należy talizman zapisać – prawdopodobnie na papierze – szafranem. Szafran był oczywiście znany w dawnej Polsce, o czym pisze choćby Jędrzej Kitowicz, ale wyłącznie jako przyprawa lub w rozmaitych wyrażeniach odnoszących się do jego charakterystycznej barwy. Symbolizował także bogactwo (Prorok, s. 356–351), ponieważ łączony był ze złotem (Oesterreicher-Mollwo, s. 73). Z kolei w kulturze arabsko-muzułmańskiej od najdawniejszych czasów specjalnym atramentem barwionym szafranem spisywano cenne egzemplarze *Koranu*, a także właśnie talizmany. Wydaje się zatem, że w tym przypadku można połączyć obie funkcje symboliczne, które tworzą pewną nową jakość kulturową – napis odznaczać ma się pięknem, bogactwem i zyskać swego rodzaju sacrum. Tekst jako taki jest niezrozumiały i składa się z ciągów liter, cyfr i symboli, wśród których dostrzec można dwa spośród tzw. *sab‘a ḥawātim Sulaymān* czyli „siedmiu pieczęci Salomona”. Pieczęci te to stały element mużułmańskich amuletów i odpowiadają one „siedmiu świętym literom”, tzw. *sawāqit Al-Fātiḥa* (Dziekan 1997, s. 60). Odpowiadają one dalej siedmiu z Najpiękniejszych Imion Boga, imionom siedmiu aniołów, siedmiu złych duchów, nazwom siedmiu dni tygodnia i siedmiu planet (Doutté, s. 154)²⁶. W amulecie pojawiają się cztery pionowe kreski, które jako „pieczęć” odpowiadają literze *šm*, imieniu Boga Śakūr, imieniu anioła Samsamāyil, złego ducha Aḥmar, wtorkowi i Marsowi. Trudno stwierdzić, jak potraktować grupy trzech pionowych kresek – czy jako błąd, czy też brak świadomości, że jedna z Salomonowych pieczęci ma wprawdzie trzy kreski, ale nad nimi jest jeszcze czwarta o kształcie zbliżonym do fali. Jednak analogiczny symbol znajdujemy także we wspomnianej wyżej pracy przypisywanej Awicennie (Ibn Sīnā, s. 15, 16, 19), a zatem jest to również znak typowy dla arabskiej magii. Poza tą pieczęcią pojawiają się jeszcze dwie – litera *hā‘* oraz *mīm*.

W przypadku zamawiania 11) należy napisany amulet spalić i popiołem sypnąć na osobę, która ma pokochać. Zwyczaj palenia kartek z „magicznymi” formułami jest bardzo szeroko rozprzestrzeniony, z reguły jednak popiół mieszano z wodą i tę mieszaninę wypijano, albo też okadzano kogoś dymem. Tekst zamawiania składa się z niepowiązanych znaczeniowo liter i cyfr. Niektóre można próbować odczytywać jako konkretne arabskie lub perskie słowa.

nie występuje, ale stosowany jest w celu przyciągnięcia miłości mężczyzny na innych obszarach islamu; por. Sarḥān, s. 73.

²⁵ Podobnym celom służyły także wersety 19–22 sury 98 nie uwzględnione przez Aleksandrowicza (możliwe, że znajdowały się na zaginionej karcie).

²⁶ Dodatkowo Al-Būnī (s. 111) wskazuje, które z symboli wiążą się z *Torq* (3), które z *Ewan-geliq* (2), a które z *Koranem*.

Podobnie jest w zamawianiu 12). Pojawiają się w nim „pieczęcie Salomona”, dodatkowo zaś trójkąt i znak przypominający naszą cyfrę „4”.

Poza opisanymi metodami w czterech zamawianiach należy po prostu talizman ze sobą nosić (2, 10, 12), w jednym przypadku mocno trzymać (7).

Charakterystyczny jest w niektórych zamawianiach wymóg siedmiokrotnego powtarzania zaklęcia. Siódemka jako liczba o szczególnym znaczeniu; należy do dziedzictwa wszystkich trzech religii Abrahamowych (Oesterreicher-Mollwo, s. 143–144; Dziekan 1997, s. 58–59).

Jak widać, magia miłosna Tatarów polsko-litewskich została wyraźnie zislamizowana. Czynnościom magicznym najczęściej towarzyszy zamawianie, które jednak często ma treść modlitewną i nazywane jest wprost modlitwą, a nie „zamawianiem” – *ruqyā*²⁷, choć często pojawia się pozareligijne określenie talsim. Zamawiania te obejmują najczęściej fragmenty *Koranu* lub inne formuły religijne. Wydaje się, że takie nazewnictwo – na talsimie ma być napisana modlitwa – ma wskazywać, że człowiek zwraca się o pomoc bezpośrednio do Boga, nie zaś do innych istot nadprzyrodzonych, co zgodnie z doktryną islamu byłoby już formą wielobóstwa. Być może w ten sposób (jeśli było to działanie świadome) Tatarzy obchodzili wspomniany wyżej zakaz używania tekstu koranicznego i innych tekstów świętych na talizmanach i amuletach.

W słowiańskiej magii miłosnej istotne były nie tylko zamawiania, ale także rozmaite „czarodziejskie” przedmioty, rośliny czy substancje (por. Federowski, opisy 542, 1049–50, 1078, 1248, 1734, 1838–1846), których w magii tatarskiej jest niewiele – w analizowanych tu przykładach właściwie tylko jabłko i kamień. Wykorzystanie kamieni w zamawianiu 3 pozostaje niejasne. W kulturze muzułmańskiej można mówić o symbolicznym wykorzystaniu kamieni, ale w tym przypadku wydaje się, że nie ma to zastosowania. W magii Słowian kamienie także nie grają wyraźnej roli. Nie ma w analizowanych tekstach tak charakterystycznych dla magii słowiańskiej zwierząt, jak choćby nietoperze, lub ich części (zazwyczaj kości). Ciekawym zjawiskiem jest także to, że opisane w chamaile praktyki magiczne nie wymagają obecności czy ingerencji fałdżeja czy siufkacza – przepisy są jasne i działać ma bezpośrednio osoba zainteresowana, podczas gdy w wierzeniach ludów słowiańskich bardzo ważną rolę odgrywały niejednokrotnie czarownice (Gołębiowski, s. 162), które zresztą być może przygotowywały procedury przeznaczone do pojedynczego wykorzystania (przekazy nie są w tym względzie jasne).

Interesujące, a może nawet bardziej zaskakujące jest to, że znaczna część tatarskich zamawiań dotyczy mężczyzn, którzy mają skłonić ku sobie kobiety, podczas gdy w kręgu słowiańskim magię miłosną praktykowały przede wszystkim kobiety (Rybarczyk-Dyjewska, s. 71). W tym kontekście nieprzekonywająco brzmi uzasadnienie tego faktu przez Juliana Talko-Hrynczewicza w odniesieniu do Słowian. Według niego powodem jest fakt, że w miłości wybór należy częściej do mężczyzny niż do kobiety (Rybarczyk-Dyjewska, s. 71). Przeciwnie w kulturze arabsko-muzułmańskiej jest dokładnie tak samo!

Porównanie wiedzy o magicznych czynnościach wśród Słowian i Tatarów polsko-litewskich, ale można się pokusić o hipotezę, że wszystkich ludów muzułmańskich, skłania do stwierdzenia, że w magii muzułmańskiej dużo większą rolę odgrywają teksty święte, a zatem jest to w pierwszym rzędzie magia słowa. Do analogicznych hipotez doszedłem już wcześniej w zakresie zwyczajów związanych z urokami (Dziekan 2017).

²⁷ Choć prawo muzułmańskie przewiduje zjawisko *ar-ruqyā aš-šar'īyya*, a zatem zamawiań zgodnych z doktryną, por. Al-Ansārī.

Niniejsza analiza tylko ten wniosek potwierdza. Słowianie nie wykorzystywali do magii miłosnej żadnej ze świętych ksiąg, rzadko też zwracali się w tych sprawach do swoich świętych (jak wiadomo, muzułmanie takich możliwości w ogóle nie mają). Taki stosunek ludów słowiańskich do świętych tekstów potwierdza np. Kazimierz Moszyński, który podkreśla, że takie stosowanie tekstów świętych, w tym modlitw, nie jest Słowianom obce, ale jednak rzadkie (s. 234–235, 238–242). Zdecydowanie zaś brak w słowiańskich wierzeniach pisanych amuletów, tak typowych dla świata islamu.

*

Magiczne procedury Tatarów polsko-litewskich składają się z czynności oraz tekstów. Teksty pozostają ściśle w kręgu muzułmańskim i w analizowanych przepisach są to wyłącznie teksty w języku arabskim, głównie koraniczne, choć z innych zabytków znane są także teksty turkijskie i perskie. Niektóre zamawiania obejmują zestawy symboli magicznych znanych z klasycznego arabsko-muzułmańskiego piśmiennictwa okultystycznego oraz niezrozumiałe słowa w alfabecie arabskim albo też następujące po sobie litery, czasem pozbawione pewnych elementów, co uniemożliwia ich identyfikację, jak np. w zamawianiu 7), gdzie jedna z liter jest trudna do identyfikacji. Tego typu zapisy można jednak znaleźć w bliskowschodnich pracach magicznych. W tym konkretnym przypadku nie jest jednak wykluczony błąd pisarski. Tak czy inaczej, omawiane procedury magiczne swoją najważniejszą wagę mają w słowie.

Czynności wykonywane przy procedurach magicznych nie są skomplikowane. Talsim należy nosić przy sobie (trzymać), częste jest dmuchanie, w jednym przypadku tekst talsimu należy zmyć. Są to działania szeroko znane tak w kulturze muzułmańskiej, jak i chrześcijańskiej. Z tą ostatnią wydaje się związany nakaz zakopania talsimu pod progiem, co było stosowane w wielu czynnościach magicznych w świecie zachodnim. Ewidentnie słowiańską proveniencję ma jabłko, pozbawione głębszej symboliki w islamie.

Magia miłosna Tatarów polsko-litewskich pozostaje kolejnym dowodem mieszania się tradycji duchowych dwóch kultur wywodzących się z różnych korzeni, ale przez skomplikowane dzieje zmuszonych do funkcjonowania obok siebie i tworzenia nowych wartości kulturowych.

BIBIOGRAFIA

- ‘Abd al-Qādir, ‘Adnān. *Nafaḥāt al-ḥubb min sūrat Yūsuf*. Dār Ḥāmil al-Misk, 2018.
- Al-Anṣārī, Abū Amīn. *Ar-Ruqya aš-šar‘iyya min al-Kitāb wa-as-sunna*. Dār at-Taysīr, [2013].
- Al-‘Askalānī, Aḥmad. *As-Siḥr wa-al-kihāna wa-al-ḥasad*, red. ‘Abd Allāh Ḥaḡḡāḡ, Maktabat at-Turāt al-Islāmī, 1990.
- Al-Būnī, Aḥmad. *Šams al-ma‘ārif al-kubrā*. Maktabat al-Manār, 1990.
- Bajić, Esad, Dženana Lepirica. *Zaljubljenost, ljubav i zabavljanje*. Džemat Oberhausen, <http://dzemat-oberhausen.de/?p=2322> [18.05.2021].
- Белова, О.В. “Яблоко”. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь* под общей редакцией Н.И. Толстого, Международные отношения, т. V, 2012, s. 608–611.
- [Bielowa, O.B. „Jabłoko”. *Slawianskije drevnosti. Etnolingwistyczeskij slowar’* pod obszczej riedakcziej N.I. Tolstogo, Mieźduradnyje odnoszenija, t. 5, 2012, s. 608–611.]
- Borawski, Piotr, Aleksander Dubiński. *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*. Iskry, 1986.
- Canaan, Tewfik. „The Decipherment of Arabic Talismans”. *Magic and Divination in Early Islam*, red. Emilie Savage-Smith, Routledge, 2004, s. 125–178.

- „Chamaïł Haliny Konopackiej”, rękopis w zbiorach Wydziału Orientalistycznego Uniwersytetu Warszawskiego.
- Czyżewski, Piotr. *Al Furkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*. Wyd. Artur Konopacki, Uniwersytet w Białymstoku, 2013.
- Das Buch der Symbole*. red. Ami Ronnberg. Taschen, 2011.
- Doutté, Edmond. *Magie et religion dans l'Afrique du Nord*. Adolphe Jourdan, 1909.
- Drozd, Andrzej. *Chamaïł Sobolewskiego*. „Rocznik Tatarów Polskich”, t. I, 1993, s. 48–62.
- Drozd, Andrzej. *Tatarska wersja pieśni-legendy o św. Hiobie*. „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria literacka”, nr 2, 1995, s. 163–195.
- Drozd, Andrzej. *Staropolski apokryf w muzułmańskich księgach (Tatarska adaptacja Historii barzo cudnej o stworzeniu nieba i ziemi Krzysztofa Pussmana)*. „Poznańskie Studia Polonistyczne. Innowiercy, odszczepieńcy, herezje”, „Seria literacka”, nr 3, 1996, s. 95–134.
- Drozd, Andrzej. „Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich (XV–XX w.). Zarys problematyki”. *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*, red. A. Drozd, M.M. Dziekan, T. Majda, Res Publica Multiethnica, 2000.
- Dziekan, Marek M. *Arabia Magica. Wiedza tajemna u Arabów przed islamem*. Dialog, 1993.
- Dziekan, Marek M. *Pisarze muzułmańscy VII–XX w.* Verbinum, 1995.
- Dziekan, Marek M. *Symbolika arabsko-muzułmańska*. Verbinum, 1997.
- Dziekan, Marek M. *Chamaïł Aleksandrowicza*. „Rocznik Tatarów Polskich”, nr IV, 1998, s. 27–43.
- Dziekan, Marek M. „Czas święty i czas świecki w chamaïle Aleksandrowicza: godziny i dni niechsiowe”. *Orientalis Lietuvas Didžiosios Kunigaikštijos Visuomenės Tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*, Special issue of „Lietuvas istorijos studijos”, t. 6, 2008, s. 81–89.
- Dziekan, Marek M. „Chcąc znać i wiedzieć, jak ciągnąć fał alkuranowy w „Chamaïle Aleksandrowicza””. *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, red. Joanna Kulwicka-Kamińska i Czesław Łapicz, Towarzystwo Naukowe Toruńskie, 2013, s. 125–133.
- Dziekan, Marek M. „Kaхин? Шаман? Колдун? Как стать фалджем по chamaïлу Александровича”. *Tiurkų istorija ir kultūra Lietuvoje*. Vilniaus universiteto leidykla, 2014, s. 214–226.
- Dziekan, Marek M. „Opisanie dni miesięcznych’ z chamaïlu Aleksandrowicza”. „Litteraria Copernicana”, nr 2, 2016, s. 91–101.
- Dziekan, Marek M. „Der Glaube an den bösen Blick unter den Arabern und Slawen. Eine vergleichende Untersuchung ausgewählter Aspekte”. *Contacts and Interaction*, red. J. Hämeen-Anttila, P. Koskikallio i I. Lindstedt, Peeters, 2017, s. 159–170.
- Fahd, Toufic. „Sihr”. *The Encyclopaedia of Islam, CD-Rom Edition v. 1.1*. Brill, 2001.
- Federowski, Michał. *Lud białoruski na Rusi litewskiej*. Akademia Umiejętności, 1897.
- Gołębiowski, Łukasz. *Lud Polski, jego zwyczaje, zabobony*. Drukarnia A. Gałęzowskiego i Spółka, Warszawa, 1830.
- Hegyí, Ottmar. *Minority and Restricted Uses of the Arabic Alphabet: the Aljamiado Phenomenon*. „Journal of the American Oriental Society”, t. 99, nr 2, 1979, s. 262–269.
- Ibn Bāz, ‘Abd al-‘Azīz. *Hukm as-sihr wa-al-kihāna wa-mā yata’allaq bihā*. Ar-Ri’āsa al-‘Āmma li-al-Buḥūṭ al-‘Ilmiyya wa-al-Ifṭā’, 2006.
- Ibn Qayyim al-Ġawziyya. *Aṭ-Ṭibb an-nabawī*. Dār al-Ma’rifa, 1998.
- Ibn Sīnā, *Muġarribāt ar-rūḥāniyya*. Mu’assasat an-Nūr li-al-Maṭbū’āt, [2005], <https://ktab-pdf.com/uploads/files/%D9%85%D8%AC%D8%B1%D8%A8%D8%A7%D8%AA%20%D8%A7%D8%A8%D9%86%20%D8%B3%D9%8A%D9%86%D8%A7%20%D8%A7%D9%84%D8%B1%D9%88%D8%AD%D8%A7%D9%86%D9%8A%D8%A9%20%D8%A7%D8%A8%D9%86%20%D8%B3%D9%8A%D9%86%D8%A7%20%20%20KtabPDF.com.pdf> [21.07.2021].
- Klemme, Insa. „Der Chamaïl Aleksandrowicz. Die sprachwissenschaftliche Analyse einer Handschrift der polnisch-litauischen Tataren aus dem 19. Jahrhundert” (praca magisterska), Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, 2010.
- Klemme, Insa. *Transliteration and Analysis of Two Passages from the Aleksander Aleksandrowicz Chamaïl: “Opisanie dni miesięcznych” and “Jakiego dnia znajduje się dusza w człowieku”*. „Slovene”, nr 2(1), 2013, s. 5–59.

- Koran, tłum. J. Bielawski, PIW, 1986.
- Kowalski, Piotr. *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*. PWN, 2007.
- Kożinowa, Aĥa, Michaił Tarełko. *Realizacja funkcji magicznej w tekście jednego chamaila*. „Etnologwistyka”, t. 13, 2021, s. 231–246.
- Kriss, Rudolf, Hubert Kriss-Heinrich. *Volks glauben im Bereich des Islam, Bd. II. Amulette, Zauberformen und Beschwörungen*. Harrassowitz, 1962.
- Kryczyński, Stanisław. *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*. „Rocznik Tatarów Polskich”, t. 5, 1999–2000.
- Kuchowicz, Zbigniew. *Miłość staropolska*. Wydawnictwo Łódzkie, 1982.
- Łyszczarz, Michał. *Sufkacze i faldżeje. Tatarska magia ludowa*. Muzułmański Związek Religijny, 2021.
- Magician ‘arrested’. „The Arab Times”, Kuwait, 5 września 2001.
- Moszyński, Kazimierz. *Kultura ludowa Słowian. Część II. Kultura duchowa*. PAU, 1934.
- Nowotczyński, Mariusz. „Tatarzy polsko-litewscy. Wybrane zagadnienia kultury duchowej na podstawie Chamaifu Aleksandrowicza” (nieopublikowana praca magisterska). Uniwersytet Warszawski, 2004.
- Oesterreicher-Mollwo, Marianne. *Leksykon symboli*. ROK Corporation SA, 1992.
- Perho, Irmeli. *The Prophet’s Medicine. A Creation of the Muslim Traditionalist Scholars*. Finnish Oriental Society, 1995.
- Prorok, Katarzyna. „Szafran”. *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 2, *Rośliny*, z. 2, red. Jerzy Bartmiński, Wydawnictwo UMCS, 2018, s. 356–351.
- Rybarczyk-Dyjewska, Joanna. *Język jako narzędzie magii na przykładzie zaklęć rosyjskich*. Wydawnictwo UJ, 2013.
- Rzepnikowska, Iwona. „Jabłko/Jabłoń”. *Słownik polskiej bajki ludowej*, red. Violetta Wróblewska, Wyd. Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018, t. 2, s. 80–83.
- Aš-Šahāwī, Maġdī Muḥammad. *Al-‘Ilāğ al-qur‘ānī li-as-siḥr wa-al-mass aš-šayṭānī*. ‘Ālam al-Kutub, 1998.
- Sarḥān, Ğamāl Muḥammad. *As-Siḥr wa-aš-ša`waḡa. Turuq wa-‘Ilāğ*. Dār Usāma, 1998.
- Seemanns *Lexikon der Symbole. Zeichen, Schriften, marken, Signale*, red. Rainer Dierkesmann, EA Seemann, 2010.
- Sevruk, Dmitry E. *Persian Magical Text from a Belarusian Tatar Manuscript*, <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45780283> [20.07.2021].
- Сынкова, I.A., M.Y. Тарэлка, “Ад трасцы ў новым гаршuku жабу высушыць і з водкай піць...”
На скрыжаванні культур: знахарскі тэкст з беларускататарскага chamaila,
[Synkova, I.A., M.U. Tarelka. „Ad trasy u nowym garszku žaby wysuszyc’ i z wodkaj pic’...”
Na skrzyżawanni kul’tur: znaharski tekst z belaruskatatarskaga hamaila, <http://www.belrus-seminar2008.narod.ru/Tarelka-Synkova.pdf> [21.07.2021]].
- Szachno-Romanowicz, Stanisław. *Planetne dualary Tatarów polskich (tatarskie teksty magiczno-ochronne w chamaile Aleksandrowicza)*. „Rocznik Tatarów Polskich”, t. 4, 1997, s. 7–25.
- Talsim al-maḥabba as-sarī‘a*, <https://galb-sofly.ahlamontada.com/t3872-topic> [18.05.2021].
- Ullmann Manfred. *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam*. Brill, 1971.

STUDIA O CHINACH Z PERSPEKTYWY STUDENTÓW INSTYTUTU BLISKIEGO I DALEKIEGO WSCHODU UNIwersYTETU JAGIELLOŃSKIEGO PRZED WYBUchem PANDEMII COVID-19

ABSTRACT: The gradual shift of the world's economic and political centre to Asia, as well as the dynamic development of China over the past decades, is of general interest to government officials, business circles, and academia. The research in the field of Chinese studies is accompanied by the development of teaching offer from educational institutions. Studies on China and Chinese language complete the curriculum of educational programs at various levels, from school through university degrees at BA and MA levels to postgraduate. The main aim of the paper is to diagnose the phenomenon related to the growing interest in China studies. The study was conducted in the form of an anonymous questionnaire addressed to students at the Institute of the Middle and Far East of the Jagiellonian University in Kraków between 2019 and 2020, i.e. prior to the outbreak of the Covid-19 pandemic. The research answers the question to what extent study programs meet the needs of educating about China reported by students – clients, offering access to comprehensive and academic-verified knowledge of China and the opportunity to learn Chinese.

KEYWORDS: China, area studies, studying trends, students, clients

I. PROBLEMATYKA BADAWCZA

Studia nad Chinami w Polsce nie doczekały się jeszcze pogłębionych badań naukowych, ani w odniesieniu do ich koncepcji jako niezależnego kierunku studiów regionalnych (*area studies*), ani ich zakresu przedmiotowego w relacji do rosnącej potęgi Chin, ani wreszcie w odniesieniu do preferencji i oczekiwań studentów.

Tworzenie wspomnianych studiów w Polsce można analizować jako wyraz otwarcia Polski na świat i reakcji na zapotrzebowanie studentów, gdyż studia te były rzadkością przed zmianami ustrojowymi, kiedy kształcenie orientalistyczne prowadzono jedynie na kierunkach filologicznych. Popularyzacja dostępności studiowania w Polsce sprzyjała tym zmianom. Obecnie studia nad Chinami odzwierciedlają potrzebę tworzenia unikatowych kierunków, nierzadko naśladowania koncepcji dominujących w zagranicznych ośrodkach akademickich. Do tej pory w polskim środowisku akademickim pokutuje utożsamianie studiów nad Chinami z orientalistyką. Na ten problem zwróciła uwagę Anna Rudakowska, pisząc o przepaści epistemologicznej, czego odzwierciedleniem są debaty polskich uczonych, którzy zmagają się zarówno z ustaleniem obszaru sinologii i studiów nad Chinami, jak i z określeniem przestrzeni swojego zawodu (2014). Uwąrunkowania historyczne sprawiają, że większość uczonych zajmujących się Chinami w

Polsce i ich dorobek naukowy pozostaje dzisiaj znany nadal stosunkowo wąskim kręgom intelektualnym (Łuszczyczewicz, Brose 2022). Chih-yu Shih uzasadniając taki stan rzeczy, wskazywał, że w okresie komunistycznym studia o Chinach (*China Studies*) przyjęły zasady naukowe zgodne z perspektywami marksistowskimi, jednakże te nakładały się na siebie bez żadnych intelektualnych korzeni właściwych sinologiom. Tak było w Czechosłowacji, Mongolii, Polsce, Rosji, Wietnamie i innych państwach socjalistycznych. Nie traktowano tam wówczas nauk społecznych i humanistycznych jako dwóch różnych rodzajów badań podstawowych, z własnymi założeniami epistemologicznymi i podejściami metodologicznymi, co było praktyką na Zachodzie. Amerykańskie badania z zakresu nauk społecznych starały się odkryć ogólne wzorce zachowań w odniesieniu do Chin oraz ujawnić procesy, które przedstawiają spotkanie Chin z Zachodem. Zdaniem Chih-yu Shih sinologia zachowuje sposób badania Chin, który wyposaża sinologów w sposób patrzenia z zewnątrz (*look out*), zamiast poszukiwania (*look in*) uniwersalnego, porównawczego i uproszczonego układu odniesienia. W sinologii porównania są zbędne, jeśli zrozumienie chińskiego myślenia wystarczy, aby uchwycić chińskie wzorce zachowań. Sinologia opiera się głównie na doskonaleniu języka chińskiego, podczas gdy nauki społeczne mają na celu opracowanie uniwersalnej terminologii w celu wyjaśnienia pozornie idiosynkratycznych pojęć, strukturalizacji sił przyczynowych na znane terminy, które wkomponowują się w istniejące ramy teoretyczne (2014, s. 1–9). W Europie ten rozdział dobrze obrazuje przykład rozwoju studiów nad Chinami w Skandynawii. Kjeld Erik Brødsgaard pisał, że w latach 60. ubiegłego wieku studia nad Chinami we współczesnym tego słowa znaczeniu były zjawiskiem praktycznie nieznanym w Skandynawii. Większość badaczy zajmowała się aspektami tradycyjnej sinologii, takimi jak fonologia historyczna, religia klasyczna, filozofia i językoznawstwo, a współczesne badania były postrzegane raczej jako płytkie, będące raczej domeną dziennikarzy i dyplomatów. Jednak wraz ze wzrostem zainteresowania opinii publicznej współczesnymi Chinami oraz wkraczania w tę przestrzeń ekonomistów, politologów i socjologów coraz trudniej było ograniczyć studia chińskie do klasycznych badań (1996, s. 938). W Polsce z kolei, w badaniach dotyczących historiograficznej analizy genezy i rozwoju studiów regionalnych przed 1989 r. Edward Halizak i Jakub Zajączkowski wskazali m.in. na rozwój studiów nad Azją w PRL – rozumianych jako wyraz refleksji naukowej (2021, s. 26–27). Wynikało to z uwarunkowań ideologicznych oraz praktycznych inspiracji. Badania te często odpowiadały na polityczne zapotrzebowania. Uwypuklając postać prof. Bogusława Mrozka ze Szkoły Głównej Służby Zagranicznej, podkreślali, że był pierwszym w kraju badaczem, „który podjął problem relacji między kulturowo zorientowanymi badaniami typu „area studies”, jakim jest orientalistyka a dyscypliną nauka o polityce” w osobnej publikacji (1973).

Studia regionalne (*area studies*) mają potencjał, aby zakwestionować pojęcie uniwersalności, które przenika zachodnią myśl i naukę oraz podkreślić wagę różnic, jakie istnieją między różnymi obszarami świata i między różnymi podejściami metodologicznymi stosowanymi do ich badania. Różnice te można wykorzystać do osiągnięcia pozytywnego, opartego na współpracy i otwartości podejścia, które rzuca światło na większe zrozumienie interdyscyplinarne i międzykulturowe (Harrison, Helgesen 2019). Kwestię owej „otwartości” dobrze zobrazowała Elizabeth A. Segal pisząc, że nasza zdolność rozumienia i pomagania innym w zrozumieniu nas ma zasadnicze znaczenie dla naszego indywidualnego i zbiorowego dobrego samopoczucia (2018, s. xii). Jednak istnieje wiele barier, które powstrzymują nas przed pójściem tą drogą. Są nimi strach, sceptycyzm

i struktury władzy, które oddzielają nas od innych. Aby rozwijać się w wielokulturowym świecie należy pokonać te przeszkody i wykazać się większą społeczną empatią. Łączy ona bowiem indywidualną umiejętność czytania i rozumienia uczuć i działań innych ze zrozumieniem historii, kontekstu, w którym dzieje się dane ludzkie zachowanie oraz doświadczeń różnych grup społecznych.

Obserwowane współcześnie przesunięcie światowego centrum gospodarczego i politycznego w kierunku regionu Indo-Pacyfiku wzbudza powszechne zainteresowanie przedstawicieli administracji państwowej, środowisk biznesowych i akademickich. Wyraźnym potwierdzeniem zmian zachodzących w dotychczasowym układzie sił na świecie jest przede wszystkim dynamiczny rozwój gospodarczy Chin obserwowany na przestrzeni ostatnich dekad. Pod względem PKB nominalnego chińska gospodarka ustępuje dzisiaj jedynie Stanom Zjednoczonym, ale, zdaniem autorów artykułu, w najbliższych latach je wyprzedzi. Chiny są już liderem w produkcji przemysłowej i handlu, mając wpływ na kluczowe łańcuchy dostaw. Odzwierciedleniem aspiracji Chin zmierzających do redefinicji dotychczasowego systemu globalnego zarządzania są działania podejmowane w ramach formuły Pasa i Drogi, spopularyzowanej w Polsce pod nazwą Nowego Jedwabnego Szlaku. Wspomniana inicjatywa oferuje różne formy współpracy adresowane do partnerów zagranicznych, podkreślając zasadę obopólnych korzyści. Zrozumiałe jest, że temat ten stał się obiektem powszechnego zainteresowania środowisk akademickich na całym świecie (Wang 2016; Zhang 2017; Clarke, Henschke, Sussex, Legrand 2020; Swane 2020; Shambaugh 2020; Vltchek 2019; Garlick 2021; Hillman 2020; Maçães 2020; Liu 2019). Badaniom w zakresie studiów o Chinach towarzyszy rozwój kształcenia akademickiego. Studia te, prowadzone są także w Polsce w niemal wszystkich ośrodkach akademickich, uzupełniają curriculum programów kształcenia, korespondując ze światowymi trendami. Można domniemywać, że wybory studiów dokonywane przez kandydatów są determinowane ich preferencjami i oczekiwaniami, które zestawiają z wyobrażonymi możliwościami, jakie ma przynieść ukończenie danego kierunku.

Studiowanie to czynność indywidualna, ukierunkowana na zdobywanie wiedzy, umiejętności i kompetencji społecznych w ramach akademickich programów kształcenia. Jako praktyka warunkowana jest również kulturowo i normatywnie, ponadto ściśle wiąże się ze specyfiką instytucji oferującej kształcenie na danym kierunku lub specjalności. W tym kontekście na uwagę zasługują – jak podkreślał Mieczysław Malewski – ukształtowane na przestrzeni dziejów społeczno-kulturowe wzorce praktyk studiowania w ramach kształcenia uniwersyteckiego polegające na poszukiwaniu prawdy, nabywaniu profesjonalnych kompetencji oraz konsumpcji (2018, s. 7). Współcześnie orientacje konsumencie w świecie akademickim zostały zainicjowane przez dwa nakładające się na siebie procesy. Pierwszy to komercjalizacja działalności naukowej i dydaktycznej, zaś drugi – umasowienie kształcenia (Malewski 2018, s. 10). Koresponduje z tym opinia polskich akademików wskazująca, że: współczesny student traktuje wykształcenie jako „punkt wyjścia do zdobycia możliwie dobrze płatnej pracy. Studenci oczekują usług, które im się w dodatku jakoś bardzo konkretnie przełożą na sukces życiowy” (Dudzikowa 2013, s. 343). We współczesnym świecie, rządzonym rynkowymi regułami, studenci zachowują się nierzadko jak klienci pragnący uzyskać produkt najlepszej jakości, korespondujący z ich oczekiwaniami. W piśmiennictwie naukowym często traktuje się studentów jako klientów, a także synonimicznie jako konsumentów (Hall 2017; Royo 2017). Rozumienie ich zachowań wyłącznie przez pryzmat kliencki, stwarza jednak niebezpieczeństwo, że sam student zacznie postrzegać wyższe wykształcenie jak każdy inny produkt lub

usługę, który można po prostu kupić. Ronald Barnett zastosował analogię pomiędzy uniwersytetami a centrami handlowymi (*shopping malls*) (2011). Dostrzegł zjawisko masowości na współczesnych uniwersytetach i oferowania tego czego pragną klienci. Troska o zadowolenie studenta wpisuje się zatem w katalog usług współczesnych uniwersytetów. Oferta edukacyjna, podobnie jak każdy produkt czy usługa, podlega ocenie przez konsumenta pod kątem osiągniętych korzyści, poziomu zaspokojenia potrzeb i ponoszonych kosztów.

Na tej podstawie za Iloną Zakowicz można wyróżnić trzy typy klientów-studentów: konkretny, niezdecydowany i minimalista (2013). Pierwszy typ definiuje studenta, który świadomie dokonuje wyboru konkretnej uczeni i studiuje w celu uzyskania konkretnej wiedzy. Drugi odnosi się do studenta o niesprecyzowanych oczekiwaniach edukacyjnych i zawodowych. Trzeci zaś to student ograniczający się do niezbędnych czynności pozwalających mu uzyskać dyplom.

W szerszym ujęciu studenci są traktowani jako klienci (*clients*) i zarazem jako współpracownicy (*collaborators*) w procesie edukacji (Carger 1996; Tight 2013). U podstaw relacji nauczyciel – uczeń, wychodzącej poza sam schemat klientelizmu, leży zaangażowanie obydwu podmiotów. Z jednej strony nauczycieli tworzących atrakcyjny przekaz dydaktyczny oraz oceniających pracę studentów. Z drugiej strony studentów chcących osiągnąć jak najlepsze wyniki i aktywnie dążących do zdobycia wiedzy (Dewey 1916). Akceptując wyzwania, jakie niesie współdziałanie ze studentami w kształtowaniu procesu dydaktycznego i wychodząc poza tradycyjnie rozumianą relację zwierzchności pomiędzy nauczycielem i uczniem, postuluje się także pełne uczestnictwo studentów w projektowaniu sposobów kształcenia, poszczególnych kursów i całego programu, co pozwala traktować studentów jako współtwórców (*co-creators*) (Bovill, Cook-Sather 2011). Wnioski znajdują potwierdzenie w badaniach przeprowadzonych wcześniej przez autorów niniejszego opracowania (Gacek, Trojnar 2020).

2. GENEZA I KIERUNKI ROZWOJU AZJATYCKICH STUDIÓW REGIONALNYCH NA UNIWERSYTECIE JAGIELLOŃSKIM W KRAKOWIE

Geneza azjatyckich studiów regionalnych w Uniwersytecie Jagiellońskim sięga 2001 r., kiedy powołano do życia Katedrę Bliskiego i Dalekiego Wschodu w ramach Instytutu Studiów Regionalnych. Warto jednak nadmienić, że była ona budowana na bogatej, rozwijanej od ponad stu lat w murach uniwersytetu, tradycji studiów orientalistycznych, kontynuowanej dzisiaj przez Instytut Orientalistyki UJ (Kowalski 1919). Pomysłodawcą studiów azjatyckich we współczesnej odsłonie był nieżyjący już prof. Andrzej Kapiszewski. Pierwsi studenci kształcili się na studiach uzupełniających magisterskich na kierunku kulturoznawstwo o specjalności studia blisko- i dalekowschodnie. Mieli możliwość nauki języków orientalnych, tj. arabskiego i hebrajskiego na specjalizacji bliskowschodniej oraz chińskiego na dalekowschodniej. Po trzech latach działalności Katedry uruchomiono studia licencjackie w trybie stacjonarnym oraz niestacjonarnym. W 2011 r. Katedra przekształciła się w Instytut Bliskiego i Dalekiego Wschodu. Szczególną uwagę zwraca wyodrębnienie w 2013 r. nowego kierunku studiów azjatyckich I i II stopnia o dwóch specjalizacjach studia bliskowschodnie i studia dalekowschodnie, któremu towarzyszyło odejście od kształcenia na dotychczasowym kierunku kulturoznawstwo. Łączyły one wiedzę o regionie lub kraju z praktyczną znajomością lokalnego języka w sposób odróżniający je od tradycyjnie rozumianych studiów filologicznych o charakterze orientalnym. Do

wykształcenia studiów nad Chinami doszło w wyniku postępującej specjalizacji kształcenia w Instytucie. Ważnym momentem stało się wyróżnienie wkrótce potem czterech modułów kształcenia w obszarze Dalekiego Wschodu, realizowane w nowej formule studiów azjatyckich I stopnia o specjalności studia dalekowschodnie, tj. Japonia, Chiny, Korea, Indie i Azja Południowa. Finalnie, w roku akademickim 2019/2020 moduły kształcenia na studiach I stopnia w ramach studiów azjatyckich przekształciły się w autonomiczne studia, z uwzględnieniem kierunku studia nad Chinami z wiodącym językiem chińskim. W niezmienionej formule studiów azjatyckich kontynuowano kształcenie na poziomie magisterskim, umożliwiając studentom dalszą naukę języka chińskiego. Kierunek studiów przyporządkowano naukom o polityce i administracji jako dyscyplinie wiodącej, w której uzyskiwana jest ponad połowa efektów uczenia się. Uzupełniają ją także nauki o kulturze i religii oraz nauki socjologiczne. Zmiany te zbiegły się z przyjęciem w Polsce w 2018 r. ustawy o szkolnictwie wyższym i nauce zwanej *Konstytucją dla Nauki* (Dz. U. 2018.1668).

Specjalizacji kształcenia towarzyszył wzrost liczby kandydatów ubiegających się o miejsce na studiach, którzy z roku na rok wyróżniali się wyższymi wynikami z matur. Równolegle zainteresowanie wzbudziła oferta przygotowana głównie pod kątem osób pracujących. W tym celu zbudowano program studiów podyplomowych *Współczesne Chiny – społeczeństwo, polityka, gospodarka*, realizowanych we współpracy z Instytutem Konfucjusza w Krakowie w 2016 r.

3. ZAŁOŻENIA BADAWCZE

Celem przeprowadzonych badań było zdiagnozowanie zjawiska związanego ze wzrostem zainteresowania Chinami na przykładzie kształcenia uniwersyteckiego (w Instytucie Bliskiego i Dalekiego Wschodu UJ). Służą one rozumieniu postaw studenckich przez pryzmat zachowań klienckich. Analiza odpowiadała na pytania o zakres, w jakim programy studiów realizują potrzeby kształcenia o Chinach zgłaszane przez studentów-klientów, oferując dostęp do kompleksowej i zweryfikowanej na poziomie akademickim wiedzy o Chinach oraz możliwość nauki języka chińskiego. Badaniem objęto studentów trzech roczników na kierunkach I stopnia (licencjackich) oraz dwóch roczników słuchaczy studiów podyplomowych.

Badanie zmierzało do udowodnienia trzech hipotez. Po pierwsze, dotychczasowe doświadczenia studentów, związane z edukacją i pracą zawodową, wskazują na deficyt kompleksowej i specjalistycznej wiedzy na temat Chin, stąd deklarowana potrzeba jej uzupełnienia na poziomie akademickim. Po drugie, w ich oczach uniwersytet uwiarygodnia jakość uzyskiwanej fachowej wiedzy i nabywanych kompetencji. Po trzecie, studentów można traktować jako świadomych klientów, zainteresowanych konkretną usługą edukacyjną, która odpowiada wyobrażeniom ich potrzeb i możliwości, jakie ze sobą niesie bliska współpraca z Chinami.

4. OPIS BADANIA

Badanie zrealizowano w formie anonimowej ankiety. Poprzedził je pilotaż przeprowadzony 16 maja 2019 r. na grupie 15 studentów kierunku studia azjatyckie o specjalności studia dalekowschodnie (moduł Azja Centralna, 7 studentów I roku i 8 studentów II roku, 2018/2019). Badania główne zrealizowano odpowiednio w dniach (w nawiasach podano rok studiów, kierunek i rok akademicki badania):

Studia I stopnia (licencjackie)

13 czerwca 2019 r. (I rok studiów azjatyckich (moduł Chiny) 2018/2019)

25 czerwca 2019 r. (II rok studiów azjatyckich (moduł Chiny) 2018/2019)

28 stycznia 2020 r. (I rok studiów nad Chinami 2019/2020)

Studia podyplomowe

1 marca 2020 r. (studia podyplomowe 2019/2020)

24 października 2020 r. (studia podyplomowe 2020/2021)

Zbiorowość ta zamykała się w liczbie 154 osób, odpowiednio: 37, 33, 25, 25 i 34 studentów (tabela 1). Przy zakładanym poziomie ufności wynoszącym 95%, dopuszczalnym błędzie statystycznym 3%, szacowanej wielkości frakcji na poziomie 95% próba badawcza powinna wynieść 96 przypadków. Badanie zrealizowano w oparciu o opinie 110 osób. Założenie to spełniono w odniesieniu do całej zbiorowości. W każdej z badanych grup przebadano przynajmniej ponad 60% ankietowanych, a razem ponad 71%.

Tabela 1. Statystyki dotyczące ankietowanych grup studentów

	A: Liczba ankietowanych studentów	B: Liczba wpisanych studentów	C (A/B): Udział ankietowanych do liczby studentów	Symbole dot. ankiet
I rok studiów azjatyckich (moduł Chiny) 2018/2019	27	37	72,97%	A (azjatyckie), I (pierwszy rok), cyfry 1–27 – nr ankiety, K albo M – płeć
II rok studiów azjatyckich (moduł Chiny) 2018/2019	22	33	66,67%	A (azjatyckie), II (drugi rok), cyfry 1–22 – nr ankiety, K albo M – płeć
I rok studiów nad Chinami 2019/2020	15	25	60,00%	C (Chiny), I (pierwszy rok), cyfry 1–15 – nr ankiety, K albo M – płeć
Studia podyplomowe 2019/2020	19	25	76,00%	SP (studia podyplomowe), I (2019/2020), cyfry 1–19 – nr ankiety, K albo M – płeć
Studia podyplomowe 2020/2021	27	34	79,41%	SP (studia podyplomowe), II (2020/2021), cyfry 1–27 – nr ankiety, K albo M – płeć
Razem	110	154	71,43%	

Źródło: opracowanie własne na podstawie ankiet i danych wygenerowanych z systemu rekrutacyjnego UJ, 13.07.2021.

Kwestionariusz ankiety zawierał pytania, które korespondowały z problemem badawczym. Autorzy badania chcieli w ten sposób poznać motywacje i oczekiwania osób, które podjęły studia w zakresie Chin. Postawiono następujące pytania: 1. Dlaczego zdecydowałaś/eś się podjąć studia? 2. Skąd czerpałeś wiadomości o Chinach przed pojęciem studiów? 3. Czy wydarzenie/a dotyczące Chin mogły mieć wpływ na podjęcie studiów w IBiDW? 4. Co jest dla Ciebie najważniejsze podczas studiowania? 5. Czy studia związane z Chinami spełniają Twoje oczekiwania? Pytania 1.–4. miały charakter otwarty, a odpowiedzi na pytanie 5. zawężono do wyboru między: „tak”, „nie”, „nie mam zdania”, jednak z możliwością wprowadzenia dodatkowych komentarzy. Na marginesie, warto w tym miejscu zauważyć, że studenci studiów I stopnia nieco schematycznie uzupełnili ankietę, natomiast studenci podyplomowi chętniej dzielili się uwagami, wprowadzając więcej komentarzy, co można tłumaczyć większym doświadczeniem i wcześniejszym kontaktem z chińską rzeczywistością oraz tego typu badaniami.

Kwestionariusz ankiety uzupełniały także pytania o podstawowe dane o charakterze socjo-demograficznym, tj. o płeć i miejsce zamieszkania, a także dotychczasowe wykształcenie na poziomie wyższym. Na tej podstawie wykazano, że profil ankietowanych studentów I stopnia to w znakomitej większości kobiety (w sumie 62,5%). Dwie najliczniejsze grupy stanowili mieszkańcy najmniejszych miejscowości tj. poniżej 20 tys. (34,4%) oraz dużych miast (32,8%). Profil ankietowanych studiów podyplomowych również wskazywał na przewagę kobiet (60,9%). Jeśli chodzi o miejsce zamieszkania to przeważali mieszkańcy dużych miast powyżej 500 tys. (67,4%).

5. ANALIZA WYNIKÓW BADANIA ANKIETOWEGO

a) Dlaczego zdecydowałaś/eś się podjąć studia?

Ankietowani wskazali na wiele powodów, które wyjaśniały decyzję o podjęciu studiów. Na bazie udzielonych odpowiedzi dokonano ich wtórnej kategoryzacji na cztery grupy: język, zainteresowania Chinami, unikatowość kierunku i szanse zawodowe.

Wszyscy ankietowani studenci I roku studiów azjatyckich (moduł Chiny) wskazywali przynajmniej jedną z powyższych kategorii. Na podstawie uzyskanych wyników jako główną przesłankę podjęcia studiów w IBiDW podali naukę języka chińskiego (34,4% wskazań), następnie zainteresowanie Chinami (23,2%), możliwość zwiększenia swoich szans zawodowych na rynku pracy (21,6%) oraz unikatowość kierunku studiów (20,8%).

Podobne opinie wyrażali studenci II roku studiów azjatyckich (moduł Chiny). I w tym przypadku wszyscy zaznaczyli przynajmniej jedną odpowiedź: 33,3% wskazań dotyczyło nauki języka chińskiego, 26,4% – zainteresowania Chinami, 21,8% – szans zawodowych, a 18,4% – unikatowego kierunku.

W gronie ankietowanych studentów I roku kierunku studia nad Chinami tylko jedna osoba nie uzasadniła wyboru. Na podstawie uzyskanych wyników należy wskazać, że najsilniejszą motywacją do podjęcia studiów było zainteresowanie Chinami – 37,5%. W dalszej kolejności wskazywano na możliwość nauki języka chińskiego – 31,3%, unikatowy kierunek – 18,8% oraz możliwość zwiększenia swoich szans zawodowych w wyniku ukończenia studiów – 12,5%.

Powyższe informacje dowodzą wyraźnie zarysowującej się dwukierunkowej ścieżki zainteresowań ankietowanych studentów kierunków I stopnia. Z jednej strony koncentrują się one na języku chińskim, z drugiej na potrzebie poznania Chin. Wyniki

świadczą również, że studenci w niewielkim stopniu dostrzegają wyłącznie unikatowość studiów (polegającą na atrakcyjnym integrowaniu nauki języka chińskiego z rozwijaniem zainteresowań regionalnych), o czym świadczą następujące wypowiedzi: „chęć nauki kierunku ciekawszego, trochę bardziej niestandardowego” (A/I/7/K), „wykwalifikowani wykładowcy” (A/II/19/K), „multidyscyplinarny kierunek – możliwość kreowania własnej przyszłości, rozwijania w kierunku własnych zainteresowań” (A/II/21/K), „studia są (...) o wiele ciekawsze niż sinologia, która głównie koncentruje się na nauce języka chińskiego i swoją atmosferą bardzo mnie zniechęciła” (C/I/4/K), „opierają się na ciekawym programie i możliwościach rozwoju (...) w szerszej perspektywie” (C/I/9/K), „były jedynym ciekawym kierunkiem, który miał wolne miejsca po pierwszym etapie rekrutacji” (C/I/10/M). Tylko jedna argumentacja w grupie ankietowanych łączyła wybór studiów ze zwiększeniem szans zawodowych – „Chiny, jak powszechnie wiadomo, są państwem bardzo dynamicznie rozwijającym się gospodarczo, (...) co wpływa na rynek pracy” (C/I/7/K).

W badaniu przeprowadzonym wśród słuchaczy studiów podyplomowych zdecydowanie wyróżniającą się motywacją do podjęcia studiów było zaś zainteresowanie regionem, a szczególnie Chinami, odpowiednio 65,4% i 57,5%. Przykładem tego mogą być następujące uzasadnienia: „zainteresowanie Chinami – wspaniałą kulturą, spektakularnym sukcesem gospodarczym, (SP/I/1/M); „czy szeroko pojęte zainteresowania kulturą Chin, (SP/II/3/K). Studia miały być dla nich również okazją do zdobycia nowej wiedzy, o czym świadczą następujące wypowiedzi: „możliwość usystematyzowania i poszerzenia wiedzy na temat Azji Wschodniej, Chin oraz języka chińskiego, (SP/I/12/M); „lubię zdobywać nową wiedzę, uczyć się języków obcych, a te studia to oferują. Chiny są fascynującym krajem i chcę się o nich więcej dowiedzieć” (SP/II/21/K).

Respondowani chętnie wiązali zainteresowania z możliwościami rozwoju zawodowego, odpowiednio 15,4% i 22,5% odpowiedzi. Podkreślali, że podjęli studia m.in. ze względu na: „pracę i zainteresowanie regionem” (SP/I/14/K), „duże prawdopodobieństwo wyjazdu na kontrakt do Chin w przyszłym roku” (SP/II/6/M). Przy tej okazji zwracali uwagę na wyłanianie się Chin jako mocarstwa globalnego, co potwierdzają opinie typu: „kraj o rosnącym znaczeniu w skali światowej jako dodatkowe możliwości rozwoju zawodowego” (SP/II/5/M), „potencjał Chin dla pracy zawodowej” (SP/II/16/K), „nie wybieram się do Chin, ale Chiny prędzej czy później „zawitają” do mnie, dobrze wiedzieć z czym przyjdzie się mierzyć” (SP/I/19/M).

Możliwość nauki języka chińskiego nie była traktowana priorytetowo przez słuchaczy. Częściowym wytłumaczeniem tego może być fakt, że wielu studentów stanowią absolwenci kierunków filologicznych, którzy we własnym zakresie rozwijają tę umiejętność. Potwierdzeniem tego były wypowiedzi typu: „uważam, że program studiów podyplomowych jest bardzo ciekawy, zajęcia dotyczą w dużej mierze współczesnych kwestii, co stanowi świetne uzupełnienie wiedzy, którą zdobyłam na studiach sinologicznych” (SP/I/16/K), „uczę się chińskiego, ale nie miałam wiedzy na temat kultury, gospodarki, historii, współpracy z Chinami” (SP/I/15/K). Inni z kolei koncentrowali się głównie na zdobywaniu specjalistycznej wiedzy w interesujących ich obszarach, co odzwierciedlają następujące wypowiedzi: „oglądam chińskie seriale nałogowo i czytam chińskie książki – chcę lepiej zrozumieć podłoże kulturowe w nich zawarte” (SP/II/22/K). Unikatowość kierunku studiów nie została podniesiona przez słuchaczy jako wyróżniająca się kategoria, za czym przemawia wynik na poziomie jedynie 3,8% i 12,5% wskazań odpowiednio

w pierwszej i drugiej grupie. Wśród nielicznych odpowiedzi zwracano uwagę na „ciekawym program studiów” (SP/I/16/K) oraz „możliwość kompleksowego zapoznania się z wiedzą na interesujący mnie temat. Ze względu na to, że już ukończyłem stacjonarne studia, relatywnie krótkie, tj. jednoroczne studia wydają mi się najlepszym wyborem” (SP/II/15/M).

b) Przed pojęciem studiów skąd czerpałeś wiadomości o Chinach?

Źródła informacji o Chinach we wskazaniach respondentów ujęto wtórnie w trzech kategoriach: media tradycyjne, media interaktywne i inne. Media tradycyjne identyfikowano jako komunikację następującą jednokierunkowo od nadawcy do odbiorcy, tj. film, książka, prasa, muzyka i radio. Z kolei media interaktywne, tj.: Internet, blogi, media społecznościowe, rozumiano jako komunikację w dwóch kierunkach. Trzecia wyróżniona kategoria – „inne” – dotyczyła zwykle życiowych doświadczeń.

Studenci I roku studiów azjatyckich (moduł Chin) korzystali zarówno z mediów tradycyjnych (43,5%), jak i interaktywnych (42,9%), podczas gdy 14,5% wskazało na inne źródła. W kategorii „inne” zaznaczyły się nieliczne uzasadnienia tj.: „wcześniej studiowałam filologię orientálną” (A/I/K/14), „kuchnia azjatycka” (A/I/K/20).

Podobnie, studenci II roku studiów azjatyckich (moduł Chin) deklarowali, że korzystali w równym stopniu z mediów tradycyjnych i interaktywnych – po 43,8% wskazań, przy 12,5% na trzecią kategorię. W kategorii „inne” wskazano na „kontakty z ludźmi” (A/II/M/21).

Deklaracje studentów I roku kierunku studia nad Chinami podkreślają dominację interaktywnych mediów (61,9%) nad tradycyjnymi (33,3%) oraz słabiej kategorię „innych” (4,8%). Wśród mediów tradycyjnych dominowały książki, filmy i TV. Z kolei wśród interaktywnych wyróżniono portale informacyjne i prasowe (tj. „The Economist”, „Foreign Affairs”, „New York Times”, BBC, think-tanki). Respondenci deklarowali również korzystanie z forów dyskusyjnych oraz mediów społecznościowych (m.in. Twittera). W kategorii „inne” wskazano, że informacje czerpano „od znajomych pochodzących z tamtych regionów” (C/I/K/6). Z przedstawionych wyżej odpowiedzi można wywnioskować, że ankietowani opierali się głównie na danych internetowych.

W przypadku słuchaczy studiów podyplomowych mediom tradycyjnym przypisywano taką samą rolę jak mediom interaktywnym. W każdej kategorii stanowili nieco ponad 30%. Wśród mediów tradycyjnych dominowała literatura – książki popularnonaukowe i naukowe, artykuły prasowe, opracowania branżowe. Znacznie rzadziej wymieniano telewizję i filmy. W odniesieniu do drugiej kategorii „media interaktywne” były to internet, sporadycznie wideoblogi, podcasty i Youtube. Charakterystyczne w przypadku grupy studentów podyplomowych było czerpanie wiedzy na bazie własnych doświadczeń, określone kategorią „inne”, w pierwszej i drugiej grupie odpowiednio 26,5% i 30%. Składają się na nią wcześniejsze studia: „studiowałam przez dwa semestry wcześniej orientalistykę” (SP/I/9/M), „ze studiów licencjackich na UJ oraz magisterskich w Chinach” (SP/II/12/K). Nie mniej ważne okazały się doświadczenia bieżącej pracy zawodowej, które oddają odpowiedzi: „wewnętrzna komunikacja w pracy” (SP/I/2/K) i „sukcesywnie zdobywane podczas pracy” (SP/I/3/K). Wiedza o Chinach była ponadto zdobywana podczas podróży oraz osobistych kontaktów: „wyjazdy do Azji, azjatyckich znajomych” (SP/II/3/K), „obywatele Chin” (SP/II/17/M).

c) Czy wydarzenie/a dotyczące Chin mogły mieć wpływ na podjęcie studiów w IBiDW?

Na I roku studiów azjatyckich (moduł Chiny) 44,5% respondentów wymieniło wydarzenia związane z Chinami, które wpłynęły na ich decyzje o podjęciu kształcenia na uniwersytecie. Pozostałe osoby, albo odpowiedziały, że takowych nie było (37%), albo w ogóle jej nie wskazały (18,5%). Wydarzenia te łącono często z wcześniejszymi doświadczeniami: „nauka języka chińskiego w szkole” (A/I/4/K), „lekcje chińskiego w liceum” (A/I/16/K), „Instytut Konfucjusza w Krakowie” (A/I/9/K; A/I/18/K), „wyjazd na obóz letni w Pekinie w 2015 r.” (A/I/10/K), „konkurs wiedzy o Uniwersytecie Jagiellońskim, wygranie indeksu” (A/I/22/K). Wyniki sugerują, że studenci w niewielkim stopniu obserwowali bieżące wydarzenia dotyczące Chin, zważywszy, że tylko cztery osoby jakkolwiek się do nich odniosły. Dwie identyfikowały rosnącą pozycję Chin w świecie przez pryzmat „inicjatywy Pasa i Drogi” (A/I/5/M; A/I/24/M), a pozostałe przez „ogólną opinię o kraju jako rozwijającym się, przedsiębiorczym” (A/I/7/K) oraz „skok rozwojowy chińskiej gospodarki na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci” (A/I/8/K).

W gronie studentów II roku studiów azjatyckich (moduł Chiny) 36,4% łączyło wydarzenia związane z Chinami z decyzją o podjęciu studiów. Pozostałe udzieliły negatywnej odpowiedzi (54,5%) albo żadnej (9,1%). Ankietowani wskazywali w tym przypadku na własne doświadczenia: „zainteresowanie Chinami” (A/II/1/K), „zainteresowanie językiem chińskim” (A/II/19/K). Pozostałe identyfikowały konkretne wydarzenia związane z Chinami: tj.: „inicjatywa Pasa i Drogi” (A/II/2/K; A/II/5/K), „zmiana pozycji międzynarodowej Chin,” (A/II/7/M), „rozwój współpracy Polska – Chiny,” (A/II/6/K), „olimpiada w Pekinie” (A/II/9/K).

Na I roku programu „studia nad Chinami” 46,7% ankietowanych uznało, że wydarzenia związane z Chinami miały wpływ na podjęcie studiów, 40% udzieliło negatywnej odpowiedzi, a 13,3% nie miało zdania w tej kwestii. W tym przypadku przeważały bezpośrednie odniesienia do bieżącej sytuacji politycznej i gospodarczej Chin. Ankietowani podkreślali znaczenie „roli Chin jako mocarstwa” (C/I/X/X), „chińskiego wzrostu gospodarczego” (C/I/X/X), „ekspansji gospodarczej Chin” (C/I/X/X), „rozwoju gospodarczego i militarnego Chin” („znaczenie ich hard power w tradycyjnej definicji, czyli finansów, wojska”) (C/I/X/X), „sposób prowadzenia przez Chiny polityki zagranicznej – igrzysk olimpijskich w Pekinie w 2008 r.” (C/I/X/X), „protestów w Hongkongu – w sposób mniej bezpośredni Korea Północna” (C/I/X/X). Wskazania te sugerują, że respondenci swoje zainteresowania budowali głównie na obserwacji aktualnych wydarzeń. Nie były one jednak pogłębione i miały raczej charakter publicystyczny. Charakterystyka wspomnianych trzech grup ankietowanych studentów dowodzi, że ich wiedza na temat Chin przed podjęciem studiów nie była pogłębiona, miała charakter wybiórczy i nieuporządkowany. Połowa studentów na poziomie licencjackim nie podjęła studiów wiążąc to z faktami związanymi z Chinami. Pozostałe osoby bazowały głównie na obserwacji bieżących, łatwo identyfikowalnych i dominujących medialnie wydarzeń.

42,1% słuchaczy studiów podyplomowych ankietowanych w roku akademickim 2019/2020 uznało, że wydarzenia związane z Chinami miały wpływ na ich decyzję o podjęciu studiów, pozostali zaś nie dostrzegali takiego związku (57,9%). W następnym roku akademickim twierdząco odpowiedziała jedna trzecia ankietowanych (33,3%), negatywnie 59,3%, a zdania nie miało 7,4%. Respondenci chętnie komentowali swoje wskazania, a potwierdzając wybór najczęściej odnosili się do wzrostu znaczenia Chin na arenie międzynarodowej. Zgromadzono ich w sumie dziewięć – pięć z grupy 2019/2020

i cztery z grupy 2020/2021. Przykładem tego są następujące opinie: „Chiny jako gospodarka dominująca, przyszłościowa, język chiński będzie wg mnie bardziej wykorzystywany w najbliższej przyszłości” (SP/I/15/K), „Rywalizacja Chiny – USA, powstanie grupy 17+1, Jedwabny Szlak (Pas i Droga) i rola Polski w tym aspekcie” (SP/II/8/M). Część komentarzy pokazywała także związek zainteresowań z wykonywaną pracą zawodową (po 3 osoby w każdej grupie), patrząc na „rozwój technologiczny Chin, chciałem kontynuować rozwój w branży IT” (SP/I/11/K); „Wzrost potęgi Chin i chęć znalezienia tam stabilnego zatrudnienia” (SP/II/17/M). Z jednej strony opinie twierdzące odzwierciedlają ogólną obserwację bieżących wydarzeń medialnych wskazujących na zmieniającą się rolę Chin w świecie. Z drugiej strony wskazują na szanse zawodowe na tym polu. Wyniki dowodzą jednak, że większość respondentów w obydwu grupach nie łączyła swoich decyzji o dalszym kształceniu z wydarzeniami skoncentrowanymi na Chinach. Potwierdzeniem tego są nieliczne, niemniej wzmacniające przekaz, komentarze pojawiające się przy negatywnych deklaracjach (trzy jedynie w grupie 2020/2021). Potwierdzały one potrzebę zdobywania nowej wiedzy: „Podjęłam naukę na tych studiach podyplomowych, ponieważ chciałam pogłębić moją wiedzę” (SP/II/22/K); „Zaciekawiłam się tematyką Chin na pierwszym kierunku studiów i postanowiłam bardziej zgłębić wiedzę na temat tego kraju” (SP/II/26/K). Jedna osoba w tym gronie wskazała na pracę zawodową, nie łącząc jej jednak z konkretnym wydarzeniem dotyczącym Chin (SP/II/6/M). Z tych wyników można wyciągnąć wniosek, że obserwowany natłok informacji dotyczący Chin wytworzył w grupie słuchaczy studiów podyplomowych potrzebę uporządkowania wiedzy, nakładem ich wolnego czasu i środków finansowych. Mimo iż można w nich upatrywać bacznych obserwatorów bieżących wydarzeń związanych z Azją, w szczególności z Chinami, nie traktowali ich jako kluczowych dla podjęcia studiów. Wyjaśnia to świadomość i celowość podejmowanych przez nich decyzji o studiowaniu, której nie należy łączyć jedynie z przelotnym zainteresowaniem lub modą. Wydaje się, że w oczach studentów uniwersytet jawił się w jako najwłaściwsze miejsce oferujące pożądaną przez nich usługę.

d) Co jest dla Ciebie najważniejsze podczas studiowania?

Kolejne pytanie miało na celu poznać opinie studentów na temat tego, co sami uznają za najważniejsze w formule studiów. Wtórny podział odpowiedzi udzielonych przez studentów przedstawiono w oparciu o trzy kategorie: język chiński, wiedza o regionie i Chinach oraz inne.

Studenci I roku „studia azjatyckie (moduł Chiny)” zdecydowanie silniej akcentowali naukę języka orientального (62,1%) niż potrzebę zdobywania wiedzy (20,7%). Tylko 17,2% odpowiedzi zakwalifikowano do kategorii „inne”, jednak bez konkretnego doprecyzowania, co się pod tym kryje, poza jednym wskazaniem dotyczącym *chęci podróżowania* (A/I/7/K).

Podobne wyniki dotyczyły II roku „studia azjatyckie (moduł Chiny)”, gdzie ankietowani głównie akcentowali rolę języka chińskiego (63,3%), a nie wiedzę (30%) czy „inne” kategorii (6,7%). W tej ostatniej była mowa o „łączeniu wiedzy teoretycznej i praktycznej” (A/II/4/K) oraz „możliwości wyboru swojej ścieżki studiów – dobór przedmiotów” (A/II/21/K). Słuchacze studiów azjatyckich zdecydowanie byli ukierunkowani na naukę języka chińskiego. W mniejszym stopniu podkreślali znaczenie pozyskiwania wiedzy podczas studiów. Respondenci uzyskiwali kompleksową, acz ogólną wiedzę o regionie, nie koncentrując się wyłącznie na Chinach w przeciwieństwie do programu studia nad Chinami, który jest sprofilowany niemal wyłącznie na to konkretne państwo.

Na I roku „studia nad Chinami” takie samo znaczenie przypisano nauce języka chińskiego jak wiedzy o Chinach (po 47,8%), a inne (4,4%). W tej ostatniej kategorii jedna z osób integrowała wiedzę z perspektywami zawodowymi, wypuklając „możliwość lepszego zrozumienia otaczającego świata i nabycie cennych umiejętności praktycznych” (C/I/15/K). Ankietowani akcentujący rolę wiedzy wskazywali na możliwość poznania kultury, tradycji, polityki i gospodarki państw Azji, głównie Chin. Wyrażone opinie świadczą, że studenci przypisywali kluczową rolę zarówno nauce języka orientального, jak i możliwości uzyskiwania ekskluzywnej wiedzy.

Uczestnicy studiów podyplomowych niemal w równym stopniu jako kluczowe kategorie wskazywali inne niż język i wiedza charakterystyki tj. forma i jakość studiów (odpowiednio 40% i 40,5% na studiach podyplomowych w roku akademickim 2019/2020 i 2020/2021). W dalszej kolejności podawali wiedzę (38,5% i 38,1%), a zdecydowanie mniejszym stopniu – naukę języka chińskiego (20,5% i 21,4%). Ankietowani sygnalizowali przede wszystkim możliwość uzyskania kompleksowych i zróżnicowanych informacji dotyczących Chin, wyrażając komentarze typu: „różnorodne przedmioty (spojrzenie z różnych perspektyw)” (SP/I/2/K), „różnorodność tematów od kultury, historii po gospodarkę i biznes (SP/I/10/M), zakres studiów obejmuje dużo tematów, które mogą być pomocne w odnalezieniu się w całkowicie odmiennej kulturze” (SP/II/6/M), „szeroki wachlarz przedmiotów, poruszający wiele problemów potrzebnych do zrozumienia współczesnych Chin” (SP/II/24/K). W odniesieniu do zapotrzebowania językowego wskazywali, że „jest to dobry dodatek do wiedzy przekazywanej na zajęciach” (SP/I/4/M) bądź „możliwość rozpoczęcia nauki języka chińskiego w ramach studiów” (SP/II/1/M). Pomimo, że generalnie studenci nie traktowali nauki języka chińskiego priorytetowo, to jednak doceniali tę umiejętność, wyrażając, następujące opinie: „znajomość choćby podstaw języka danego kręgu/ obszaru kulturowego jest ważnym elementem w poznawaniu tej kultury i kontaktach z przedstawicielami jej” (SP/I/12/M), „j. chiński był już moim zainteresowaniem przed podjęciem studiów i uważam, że jest kluczowy w zrozumieniu chińskiego świata” (SP/I/13/K), „ile języków znasz – tyle razy jesteś człowiekiem, a więc uczenie się języka jest nieodłączną częścią dla zrozumienia kultury, bytu, historii, polityki, gospodarki tego lub innego narodu i jego państwa”; „jest to narzędzie, które pomoże zrozumieć procesy, zachodzące w Państwie Środka” (SP/II/23/K). Studenci szczególnie doceniali sposób prezentacji treści podczas zajęć przez prowadzących, podkreślając ich profesjonalizm, pasję i zaangażowanie: „bardzo zróżnicowane podejście wykładowców do tych samych kwestii, możliwość dyskusji, bogate doświadczenia wykładowców – przykłady z życia” (SP/I/11/K), „wysoki poziom prowadzonych zajęć, możliwość spotkania z praktykami, bardzo dobra kadra” (SP/I/13/K), „studia są dobrze przygotowane, prowadzący co do zasady zaangażowani i traktujący serio swoich słuchaczy, kompleksowość wiedzy” (SP/II/15/M), „wykładowcy są bardzo dobrze przygotowani i pasjonują się danym tematem; cieszę się również, że prowadzący dzielą się swoimi przemyśleniami oraz dodatkowymi materiałami, z którymi warto się zapoznać; ponadto są bardzo mili i przyjaźnie nastawieni” (SP/II/26/K); „prowadzący to pasjonaci” (SP/II/27/K). W mniejszym stopniu pojawiły się także pozytywne uwagi dotyczące organizacji procesu dydaktycznego. Słuchacze wskazywali na „dobre warunki techniczne” (SP/I/9/M), „weekendową formę zajęć w blokach tematycznych po 5–6 godzin” (SP/II/13/K), a także na atrakcyjną „cenę studiów” (SP/I/7/K).

e) Czy studia spełniają Twoje oczekiwania?

Powyższe pytanie miało na celu ocenę poziomu zadowolenia studentów z dokonanego wyboru studiów. Studenci I roku „studia azjatyckie (moduł Chiny)” w znakomitej większości akceptowali formułę studiów za czym przemawia wynik 74,1% pozytywnych ocen. Studenci II roku „studia azjatyckie (moduł Chiny)” byli już mniej wyrozumiali w swoich ocenach, gdyż taka odpowiedź zaznaczyło tylko 36,4% i tyle samo nie miało zdania w tej sprawie. Znakomita większość (86,7%) ankietowanych studentów I roku studiów nad Chinami deklarowała wysoki poziom satysfakcji ze studiów, przy braku głosów negatywnych. Tylko dwie osoby nie miały zdania w tej kwestii. Zauważalny był wzrost poziom satysfakcji wzrósł pomiędzy kolejno następującymi po sobie rocznikami przy jednoczesnym spadku ocen negatywnych.

Wyniki pokazują, że profil i program studiów spełnił również oczekiwania słuchaczy studiów podyplomowych. Wskaźnik na poziomie 100% ocen pozytywnych w pierwszej grupie i 92,5% w drugiej dowodzi, że oferta programowa kładąca nacisk na różnorodność zajęć z uwzględnieniem możliwości nauki języka chińskiego jest zgodna z ich preferencjami i oczekiwaniami. Doceniali oni nie tylko ciekawy i różnorodny program, ale także jakość kadry, która tworzą nauczyciele akademicy i eksperci przekazujący wiedzę zarówno teoretyczną, jak i praktyczną.

6. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Przeprowadzone badania dowiodły, że oferowane usługi edukacyjne trafiły w gusta studentów Instytutu Bliskiego i Dalekiego Wschodu UJ, o czym świadczy wysoki poziom satysfakcji respondentów. Ich ocena uwzględniła aspekty merytoryczne, wskazujące na różnorodność oferowanych kursów w ramach programu kształcenia oraz możliwość studiowania pod kierunkiem nauczycieli akademickich, będących zarówno teoretykami, jak i praktykami. Pozytywna ocena wynikała również z warunków studiowania jakie zapewniło nowoczesne zaplecze infrastrukturalne i organizacyjne.

Analiza zjawiska związanego ze wzrostem zainteresowania Chinami w Polsce na przykładzie kształcenia uniwersyteckiego dowiodła, że motywacje studentów studiów I stopnia (licencjackich) stawiają ich bardziej w pozycji klientów niż współpracowników. Studenci ci przede wszystkim poszukiwali możliwości pogłębienia znajomości języka chińskiego i wiedzy o Państwie Środka, jednak nie mniej ważne było dla nich studiowanie na unikatowym kierunku oraz otwierające się przed nimi szanse zawodowe. Postawy te odzwierciedlają trendy generacyjne, gdzie popularność danego kierunku ma kluczowe znaczenie.

Słuchacze studiów podyplomowych dążyli z kolei w większym stopniu do zdobycia specjalistycznej wiedzy na temat Chin, względnie jej uporządkowania. Co ciekawe, nauka języka chińskiego nie była przez nich traktowana priorytetowo, postrzegali ją raczej jako dopełnienie wykształcenia. Badanie dowiodło, że studenci ci są nie tylko klientami, którzy funkcjonując w rzeczywistości zawodowej poszukiwali na uczelni konkretnej usługi, oceniając ją przez pryzmat oferty rynkowej, ale również (czy nie przede wszystkim) aktywnymi uczestnikami procesu dydaktycznego, rozwijającymi własne zaangażowanie w naukę i traktującymi nauczycieli jako ekspertów. Słuchacze ci chętnie przekazywali swoje uwagi i spostrzeżenia, dzielili się doświadczeniami zdobytymi w trakcie dotychczasowych studiów oraz pracy zawodowej, a także konfrontowali je z prowadzącymi

zajęcia, co pozwala traktować ich jako współpracowników programu. Zdradzali przy tej okazji zainteresowanie uczestnictwem w procesie modyfikacji programów studiów pod kątem zwiększenia ich atrakcyjności. Analiza badania ankietowego z uwzględnieniem powyższych uwag skłania do przyjęcia wniosków o możliwości zaangażowania studentów w procesie dydaktycznym jako współtwórców, co jednocześnie otwiera badanie na nowe obszary.

Wnioski z przeprowadzonego badania mogą i zapewne będą w przyszłości weryfikowane przez studentów. Dowodem tego może być spadek pozytywnych opinii o Chinach notowany od 2020 r. będący następstwem wybuchu pandemii Covid-19 (Brona et al. 2021) oraz niejednoznacznej postawy Chin w obliczu wojny na Ukrainie. Stawarza to jednak podstawę do kontynuowania badań opinii w tym zakresie.

BIBLIOGRAFIA

- Barnett, Ronald. „The Marketised University: Defending the Indefensible.” *The Marketisation of Higher Education and the Student as Consumer*, red. Mike Molesworth, Richard Scullion, Elizabeth Nixon, Routledge Taylor & Francis Group, 2011, s. 39–51.
- Bovill, Catherine i Alison Cook-Sather, Peter Felten. *Students as Co-creators of Teaching Approaches, Course Design and Curricula: Implications for Academic Developers*. „International Journal for Academic Development”, t. 16, nr 2, 2011, s. 133–145.
- Brona, Adrian i Richard Q. Turcsányi, Matej Šimalčík, Kristína Kironská, Renáta Sedláková, *Polish Public Opinion on China in the Age of COVID-19. Desirable Partner Versus a Source of Concern*, Central European Institute of Asian Studies, Bratislava, 2021.
- Brodsgaard, Kjeld Erik. *Contemporary China Studies in Scandinavia*. „The China Quarterly”, nr 147, 1996, s. 938–961.
- Carger, Chris L. *The Metaphorical Student*. „Educational Horizons”, t. 75, nr 1, 1996, s. 15–19.
- Clarke, Michael i Adam Henschke, Matthew Sussex, Tim Legrand, red. *The Belt and Road Initiative and the Future of Regional Order in the Indo-Pacific*. Lexington Books, 2020.
- Dewey, John. *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*. The Macmillan Company, 1916.
- Dudzikowa, Maria. „Niekomfortowe położenie instytucji uniwersytetu w kłopotliwym kontekście. Esej w trosce o rozwój (nie tylko) kapitału społecznego.” *Oblicza kapitału społecznego uniwersytetu. Diagnoza, interpretacje, konteksty*, red. Maria Dudzikowa, Impuls, 2013.
- Gacek, Łukasz i Ewa Trojnar. *Fenomen studiów nad Chinami w Instytucie Bliskiego i Dalekiego Wschodu Uniwersytetu Jagiellońskiego*. „Politeja”, t. 17, nr 6(69), 2020, s. 227–244.
- Garlick, Jeremy. *The Impact of China's Belt and Road Initiative*. Routledge, 2021.
- Halizak, Edward i Jakub Zajączkowski. *Studia regionalne w nauce o stosunkach międzynarodowych do 1989 roku*. „Nowa Polityka Wschodnia”, nr 4(31), 2021, s. 9–32.
- Hall, Hanna. „Student jako klient” – dylemat procesu marketingowej uczelni. „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania”, t. 50, nr 3, 2017, s. 15–23.
- Hillman, Jonathan E. *The Emperor's New Road: China and the Project of the Century*. Yale University Press, 2020.
- Harrison, Rachel i Geir Helgesen. *Inviting Differences: An Ideal Vision for Area Studies?*. „South East Asia Research”, t. 27, nr 1, 2019, s. 3–13.
- Kowalski, Tadeusz. *W sprawie orientalistyki w naszych uniwersytetach*. „Nauka Polska”, nr 2, 1919, s. 354–372.
- Liu, Weidong. *The Belt and Road Initiative. A Pathway towards Inclusive Globalization*. Routledge, 2019.
- Łuszczkiewicz, Antonia i Michael Brose, red. *Sinology during the Cold War*. Routledge, 2022.
- Maçães, Bruno. *Belt and Road: A Chinese World Order*. Hurst, 2020.

- Malewski, Mieczysław. *O trzech tradycjach studiowania*. „Pedagogika Szkoły Wyższej”, t. 2, nr 24, 2018, s. 7–20.
- Mrozek, Bogusław. *Orientalistyka a nauki polityczne, w świetle problematyki badawczej państw podkontynentu Indyjskiego*. „Przegląd Orientalistyczny”, nr 2(86), 1973.
- Royo, Javier P. *Students as customers: a paradigm shift in higher education*. „Annual Review. Debats. Revista de Cultura, Poder i Societat”, t. 131, nr 3, 2017, s. 137–150.
- Rudakowska, Anna. *The Study of China in Poland after World War II: Toward the ‘New Sinology’?* „The China Review”, t. 14, nr 2, 2014, s. 59–90.
- Segal, Elizabeth A. *The Art of Understanding Others*. Columbia University Press, 2018.
- Shambaugh, David, red. *China and the World*. Oxford University Press, 2020.
- Shih, Chih-yu. *Doing Sinology in Former Socialist States, Reflections from the Czech Republic, Mongolia, Poland, and Russia: Introduction*. „China Review” (Special Issue: Doing Sinology in Former Socialist States), t. 14, nr 2, 2014, s. 1–9.
- Swane, Michael D. *Chinese Views and Commentary on the ‘One Belt, One Road’ Initiative*. „China Leadership Monitor”, nr 47.
- Tight, Malcolm. *Students: Customers, Clients, or Pawns?* „Higher Education Policy”, t. 26, nr 3, 2013, s. 291–307.
- Ustawa z dnia 20 lipca 2018 r. – *prawo o szkolnictwie wyższym i nauce*, Dz. U. 2018, poz. 1668.
- Wang, Yiwei. *The Belt and Road: What Will China Offer the World in Its Rise*. New World Press, 2016.
- Vltchek, Andre. *China’s Belt and Road Initiative: Connecting Countries Saving Millions of Lives*. PT. Badak Merah Semesta, 2019.
- Zakowicz, Ilona. „Uniwersytet – przedsiębiorstwo produkcyjno-usługowe, student – klient supermarketu? Czyli szkolnictwo wyższe w procesie zmiany.” *Fabryki dyplomów czy universitas?*, red. Maria Czerepaniak-Walczak, Impuls, 2013, s. 131–149.
- Zhang, Chun. *The Belt and Road Initiative and Global Governance in Transition*. „China Quarterly of International Strategic Studies”, t. 3, nr 2, 2017, s. 175–191.

NANJUNG ILGI („DZIENNIK WOJENNY”)
YI SUN-SINA (1545–1598):
MIĘDZY HISTORYCZNYM ŚWIADECTWEM
A OSOBISTYM WYZNANIEM

ABSTRACT: The main subject of research is the literary work *Nanjung ilgi* (War journal), the medieval work written by Admiral Yi Sun-sin (1545–1598). It was created during the war with Japan (the *imjin* war) that lasted from 1592 to 1598. It is widely recognized as one of the most important works of Korean classical documentary literature, as well as the best Korean literary representation of a war diary. In his diary, Yi Sun-sin described the warfare and everyday life in the military camp. The historical value of these records is unquestionable. It elevates *Nanjung ilgi* to the rank of a cultural archive and one of the most important source of history. On the other hand, in his journal Yi Sun-sin included many records of personal content describing his own feelings, dilemmas and illness. Therefore, *Nanjung ilgi* seems to go beyond the status of an official description of a historical event and contains elements attributed to personal journals. To prove this assumption is the main subject of this article.

KEYWORDS: Yi Sun-sin, *Nanjung ilgi*, Korean literature, war diary, personal journal

Przywołane w tytule referatu dzieło *Nanjung ilgi* („Dziennik wojenny”) uznawane jest powszechnie za jeden z najważniejszych utworów klasyki koreańskiej reprezentującej tak zwaną literaturę dokumentu¹. Jego twórcą jest admirał Yi Sun-sin (1545–1598), wybitny dowódca floty morskiej i zarazem uczestnik wojny z Japonią, która wybuchła w 1592 roku i trwała niemal do końca 1598 roku. W historiografii koreańskiej wojna, nazywana powszechnie *imjin waeran* (dosł. „wojna z Japończykami z roku *imjin* [1592]”), uchodzi za cezurę w dziejach państwa Chosŏn dynastii Yi (1392–1910). Zapoczątkowana została 23 maja 1592 (14 kwietnia wg kalendarza księżycowego), gdy japońska armia Toyotomiiego Hideyoshi (1536–1598), jednego z najwybitniejszych polityków i wojowników średniowiecznej Japonii, dokonała inwazji na Półwysep Koreański i w przeciągu zaledwie trzech tygodni zajęła stolicę państwa, zmuszając dwór do ewakuacji i rozbijając obronę koreańską. Punkt zwrotny nastąpił w styczniu 1593 roku w bitwie o P’yŏng’yang. Przy wsparciu oddziałów chińskiej dynastii Ming (1368–1644) udało się zatrzymać ofensywę oddziałów japońskich, choć wojna trwała jeszcze przez kolejnych pięć lat, przeistaczając się w wieloletnią okupację japońską.

W tym pierwszym, niezwykle dramatycznym okresie admirał Yi Sun-sin, mianowany na stanowisko dowódcy floty lewej części prowincji Chŏlla, odnosił wręcz spektakularne zwycięstwa na morzu, dziesiątkując skutecznie flotę japońską, a także – co równie istotne – kontrolując główne szlaki morskie i odcinając Japończykom dostawy

¹ Koreańskie terminy, nazwy własne i nazwiska zapisane zostały w transkrypcji McCune’a-Reischauera. Jednosylabowe nazwisko poprzedza jedno- lub dwusylabowe imię koreańskie. Ze względu na powszechną powtarzalność nazwisk koreańskich zostały one podane w pełnej formie wraz z imieniem.

z zaopatrzeniem. Nie będzie przesadą twierdzenie, że w znaczącym stopniu przyczynił się on do zwycięstwa Korei nad japońską armią Toyotomiego Hideyoshi, który dążył do podboju nie tylko Korei, lecz także Chin, a nawet Indii i Azji Południowo-Wschodniej (Rurarz, s. 242–243).

Z tego też względu Yi Sun-sin już w czasie trwania działań wojennych wyniesiony został do rangi bohatera narodowego i zyskał status kulturowej legendy poddawanej przez kolejne stulecia licznym zabiegom mitologizacji. Postać admirała włączona została przez koreańskich szamanów w poczet rodzimych bóstw opiekuńczych i traktowana była jako obiekt kultu. Jego czyny pobudzały zbiorową wyobraźnię, która przywoływała admirała w licznych anegdotach i opowiadaniach, przekazywanych w tradycji ustnej². W wieku XX admirał stał się bohaterem utworów prozatorskich³, filmów fabularnych i dokumentalnych⁴. W uznaniu za jego zasługi czołowi politycy Korei Południowej składali mu hołd i wznosili kolejne pomniki.

LITERACKI STATUS *NANJUNG ILGI*

A jednak wysoka ranga Yi Sun-sina w niewielkim tylko stopniu przełożyła się na popularność jego dzieła, które pozostaje wciąż na marginesie kanonu literackiego (*Nanjung ilgi: in'gan Yi Sun-sin ūi soksal...*). Czytelników koreańskich zdaje się onieśmielać przytłaczająca liczba faktów historycznych, które czynią *Nanjung ilgi* lekturą niezwykle trudną, być może nawet niezrozumiałą, wymagającą gruntownej znajomości nie tylko kontekstu historycznego, lecz również kontekstu biograficznego autora dziennika. W powszechnym odczuciu dzieło Yi Sun-sina skierowane jest przede wszystkim do wąskiego grona historyków, ekspertów i badaczy kultury, a jego lekturze towarzyszyć muszą pogłębione badania historyczne. Obawy czytelników potęguje struktura *Nanjung ilgi*, którą cechuje typowa dla dziennika nieprzejrzystość i wybiórczość (Lejeune 2010, s. 66, 52), nieciągłość, fragmentaryczność zapisów i zdawkowość wypowiedzi (*Od aforyzmu do zinu...*, s. 107, 108) – struktura, słusznie przyrównywana do koronki, pajęczyny, a nawet ciemnego pokoju (Lejeune, s. 56). Utrudnia ona zrekonstruowanie treści poszczególnych wpisów i skazuje czytelników na domysły, potwierdzając zarazem, że dziennik „utkany jest z większej ilości pustego niż pełnego” (Lejeune, s. 56). Na kartach *Nanjung ilgi* Yi Sun-sin przywołuje liczne fakty, lecz nie opatruje ich żadnym komentarzem, co więcej, łączy w poszczególnych zapisach wydarzenia o różnej randze i splata w nich informacje o charakterze oficjalnym i prywatnym, służbowym i osobistym.

Zastosowany zabieg literacki sprawia, że *Nanjung ilgi* zdaje się wykraczać poza status dziennika o charakterze dokumentacyjnym, którego zadaniem jest „utrwalenie bieżących wydarzeń” (*Słownik terminów...*, s. 118) – i w moim przekonaniu – zawiera elementy, przypisywane dziennikom osobistym⁵. Teza ta jest niewątpliwie ryzykowna, gdyż warun-

² Jednym z przykładów jest anonimowe dzieło zatytułowane *Imjillok (Kronika z roku imjin [1592])*. Więcej na jego temat zob. Rynarzewska, s. 51–74.

³ Należy tutaj wymienić przede wszystkim opowiadanie *Yi Sun-sin chŏn* („Życie Yi Sun-sina”) Sin Ch'ae-ho (1880–1936) oraz powieść *Yi Sun-sin*, pióra Yi Kwang-su (1892–?).

⁴ Spośród wszystkich produkcji kinematograficznych największy rozgłos zdobył film *Myŏngnyang haeori pada* (reż. Kim Han-min), wyświetlany pod angielskim tytułem *The Admiral: Roaring Currents* (2014). Twórcy filmu wykorzystali dziennik *Nanjung ilgi*, by wyeksponować ludzki wymiar postaci Yi Sun-sina.

⁵ Definicję „dziennika osobistego” przyjęto tutaj za Pawłem Rodakiem (2006, s. 29).

kiem rozwoju dziennika osobistego było ukształtowanie się nowych koncepcji ludzkiej osobowości, „kładących nacisk na indywidualizm i przeżycia osobiste” (*Słownik terminów...*, s. 118). Jednak w średniowiecznej Korei rozwój ten był skutecznie hamowany przez restrykcyjną etykę konfucjańską, która zakazywała swobodnej manifestacji uczuć i definiowała człowieka poprzez jego społeczną rolę. Doktryna konfucjańska wywarła też ogromny wpływ na konwencje literackie, co potwierdzają zachowane do czasów dzisiejszych koreańskie dzieła literatury dokumentu. Ich twórcy koncentrowali się zazwyczaj na opisie bieżących zdarzeń, a swoim subiektywnym odczuciom i emocjom nadawali przeważnie charakter filozoficznych dywagacji, minimalizując w ten sposób osobisty wymiar zwierzchnia (*Hanguk minjok munhwa...*, s. 595).

Dzieło Yi Sun-sina zdaje się jednak wymykać temu powszechnemu paradygmatowi literackiemu, łącząc w sobie cechy oficjalnego dokumentu historycznego i osobistego wyznania. Wykazanie tej tezy stanowi zasadniczy przedmiot podjętych tutaj rozważań. U ich podłoża ściele się przekonanie, że dziennik Yi Sun-sina reprezentuje dzieło oryginalne i unikatowe, ponieważ jego autor podważył obowiązujący w średniowiecznej Korei model literacki zakazujący ujawniania prywatnej sfery i otwarcie opisywał własne emocje, wewnętrzne przeżycia i osobiste dramaty. Należy podkreślić, że przedmiotem podjętych tutaj badań jest wyłącznie warstwa tekstowa *Nanjung ilgi*. Ujęcie dzieła Yi Sun-sina w kategoriach indywidualnej praktyki piśmiennej, rozumianej jako rodzaj „praktyki słownej” i „działania” (Rodak 2011, s. 35), zasługuje na omówienie w odrębnej pracy.

LITERACKI RODOWÓD *NANJUNG ILGI*

Dzieło admirała Yi Sun-sina wpisuje się w wielowiekową tradycję literatury dokumentu, którą zapoczątkować miał w XIII wieku niejaki Yi Kyu-bo (1169–1241), urzędnik i uczyony z epoki Koryŏ (918–1392), a zarazem jeden z najwybitniejszych poetów swojej doby (*Hanguk minjok munhwa...*, s. 595). W swoim dziele, zatytułowanym *Namhaengwŏl ilgi* („Dziennik z podróży na południe”, 1201) jako pierwszy użył on nazwy „dziennik” (*ilgi*), którą kolejne pokolenia uczonych-literatów i urzędników dworskich zaczęły przejmować, choć nie zawsze konsekwentnie⁶. Zapiski Yi Kyu-bo nie zachowały się do czasów współczesnych, podobnie jak nie zachowały się zapiski zatytułowane *Chamun ilgi* (dosł. „Dziennik spod Bramy Cha [wiodącej do rezydencji Chasŏng]”, „Dziennik spotkań w rezydencji Chasŏng”) będące pierwotnie częścią *Samguk yusa* („Legendy Trzech Królestw”, 1281). Za najstarszy przykład dziennika, który przetrwał do naszych czasów, uchodzi dzieło *Tongyugi* („Dziennik z podróży na wschód”), stworzone w 1349 roku przez niejakiego Yi Koka (1298–1351), również uczonego-literata Koryŏ (*Hanguk minjok munhwa...*, s. 595).

⁶ Wielu autorów do zapisu tytułu swoich dzienników wykorzystywało niesamodzielny sufiks *rok / nok*. Tłumaczony na ogół jako „kronika”, przypisywany był on raczej do zapisków o charakterze oficjalnym, jak choćby dworskich annałów, określanych wspólną nazwą *sillok*. Granica gatunkowa między tym, co określa się nazwami „dziennik” (*ilgi*) i „kronika” (*rok / nok*), jak się okazuje, była jednak płynna i wielu Koreańczyków, zwłaszcza od wieku XVII, stosowało oba sufiksy wymiennie, najwyraźniej utożsamiając ze sobą te gatunki piśmiennictwa. Zob. *Hanguk minjok munhwa...*, s. 595. Nazw oznaczających literaturę dokumentu było zresztą znacznie więcej, co z jednej strony odzwierciedlało bujny rozwój tego typu piśmiennictwa, z drugiej zaś – jego wysoki status, wynikający w dużej mierze ze światopoglądu elit społecznych i intelektualnych, które przywiązywały ogromną wagę do badań historiograficznych, przedkładając je nad twórczość fikcyjną, uważaną powszechnie za gatunek pośledni i drugorzędny.

Zdecydowana większość dzienników koreańskich pochodzi przede wszystkim z czasów Chosŏn. Stanowią one integralną część spuścizny literatury dokumentu, obejmującej kroniki i dworskie annały, zapiski oficjalne i pozaoficjalne, pamiętniki i utwory quasi-biograficzne łączące fakty historyczne z elementami fikcyjnymi. Do czasów współczesnych zachowało się ich ponad pięćdziesiąt, z czego przeważająca większość, bo aż trzydzieści sześć, opatrzona jest gatunkową nazwą *ilgi*⁷. Te ostatnie, jak się okazuje, dosyć późno, bo dopiero na przełomie XVI i XVII wieku, zaczęto postrzegać jako odrębny gatunek literacki (*Hanguk minjok munhwa...*, s. 595)⁸. Szybko też zostały docenione przez indywidualnych twórców, którzy chętnie sięgali po konwencję *ilgi*, przekonani, że w odróżnieniu od pozostałych gatunków literackich daje on przestrzeń dla swobodnego i szczerego wyrażenia własnych myśli i uczuć (*Hanguk minjok munhwa...*, s. 595)⁹. To właśnie przekonanie zaważyło na ogromnej popularności dziennika, który przez kilka stuleci rozwijał się zasadniczo w dwóch nurtach: dziennika podróżnego (*yŏhaeng ilgi*) i relacji zdarzeń politycznych (*kirok*) (*Hanguk minjok munhwa...*, s. 596).

Na przełomie XIX i XX wieku koreański dziennik stał się skutecznym środkiem upowszechniania w warstwach niższych rodzimego systemu pisma oraz równie skutecznym narzędziem walki z analfabetyzmem¹⁰. Tradycja pisania osobistych dzienników objęła w XX wieku również uczniów szkół podstawowych, przeistaczając dziennik w zjawisko wręcz masowe¹¹. Pozostaje ono jednak poza obszarem zainteresowań badaczy koreańskich, którzy swoją uwagę skupiają na dziennikach osób publicznych – działaczy politycznych i społecznych, pisarzy i krytyków literackich, a także uczonych i arystokratów reprezentujących minioną epokę.

DRAMAT WOJNY (1592–1598) W KLASYCZNYM PIŚMIENICTWIE KOREAŃSKIM

Dziennik *Nanjung ilgi* nie jest, oczywiście, jedynym dziełem poświęconym wojnie z Japonią. Oficjalnym źródłem wiedzy i poznania przebiegu *imjin waeran* są kroniki dynastyczne *Sŏnjo sillok* („Annały dworskie [obejmujące czasy panowania] króla Sŏjno”)¹².

⁷ Nie oznacza to bynajmniej, że dzieła te reprezentują dziennik w europejskim rozumieniu. Wiele z nich wyrasta z tradycji klasycznego piśmiennictwa koreańskiego i nie spełnia formalnego założenia dziennika, jakim jest oznakowanie kolejnych wpisów datą.

⁸ Wiele dzieł starszych, choć przejawiały cechy typowego dziennika, określano mianem „kroniki”, a ich tytuł opatrywano niesamodzielnym sufiksami *-rok* lub *-nok*.

⁹ Zainteresowanie dziennikiem stanowiło najprawdopodobniej pokłosie zapoczątkowanego w XVIII wieku procesu przewartościowania indywidualnego, bezpośredniego doświadczenia, które zaczęło odgrywać istotną rolę w procesie twórczym.

¹⁰ Do końca XIX wieku oficjalnym systemem pisma była klasyczna chińszczyzna *hanmun*. Rodzimy alfabet koreański, zwany obecnie *han'gŭlem*, opracowany został w połowie XV wieku i używany był przez część ówczesnych elit społecznych, jednak nie zdołał ani zastąpić pisma ideograficznego, ani nawet podważyć jego statusu.

¹¹ Tradycja ta jest od wielu lat podważana przez przedstawicieli organizacji pozarządowych, którzy dowodzą, że narzucony ogólnie obowiązek prowadzenia dzienników osobistych stanowi formę kontroli nad uczniami i zmusza ich do fałszowania własnych zapisów.

¹² Zgodnie z tradycją, zostały one przygotowane przez następcę tronu, w tym wypadku przez księcia Kwanghae (Kwanghaegun) i wspierających go przedstawicieli Frakcji Północnej (Pug'in). Annały poddano jednak rewizji, kiedy władzę przejął król Injo, a za nową edycję, zatytułowaną *Sŏnjo sujŏng sillok* („Poprawiona wersja annałów dworskich [obejmujących czasy panowania] króla Sŏnjo”) odpowiadali rzecznicy Frakcji Zachodniej (Sŏ'in). Zob. Cho Tong-il, 13.

Jednakże fakt, że annały mają status oficjalnego dokumentu nie oznacza bynajmniej, że zawarty w nich opis wydarzeń wojennych został przedstawiony w sposób obiektywny, nie daje również gwarancji, że jest to obraz rzetelny. Ocena, sformułowana przez przedstawicieli instytucji oficjalnych i państwowych, nie musi przecież zawierać samej tylko prawdy. Tym większe znaczenie mają indywidualne zapiski, tworzone przez świadków i uczestników wojny, którzy przedstawili wydarzenia ze swojej perspektywy, uzupełniając treści zawarte w oficjalnych dokumentach (Cho Tong-il, s. 13).

Pośród licznych prób utrwalenia obrazu *imjin waeran* na szczególną uwagę zasługuje dzieło Yu Söng-nyonga (1542–1607), głównego doradcy na dworze Sönjo (rz. 1567–1608), a zarazem wybitnego uczonego i polityka, który w swoim dziele, zatytułowanym *Chingbirok* (*Zapiski ku przestrodze*, 1604), nie zawahał się wyjawiać licznych błędów i zaniedbań administracji dworskiej. Opisał również klęskę oddziałów wojsk koreańskich, upadek najważniejszych fortec, ewakuację króla Sönjo oraz towarzyszące jej niepokoje społeczne, zdrady, dezercje i rozboje. Wierząc, że dramatyczne zdarzenia z przeszłości powinny służyć jego rodakom ku przestrodze, Yu Söng-nyong przeanalizował przyczyny porażki i ujawnił fakty, przemilczane w oficjalnym dyskursie. Wiele miejsca poświęcił również dokonaniom Yi Sun-sina, z którym pozostawał z przyjacielskich relacjach. Przedstawił kolejne etapy kariery admirała i pokrótce opisał charakter Yi Sun-sina, eksponując jego powściągliwość i lojalność.

Yi Sun-sin – pisał w końcowej części swojego dzieła – mówił niewiele i rzadko się śmiał. Jego twarz emanowała godnością i dostojeństwem, niczym twarz uczonego, który waży każde słowo i gest. A jednak odznaczał się niezwykłym męstwem i odwagą. Nie myślał o sobie, nie dbał o własne potrzeby, gotowy poświęcić życie dla dobra kraju. Każdego dnia składał dowody niezwykłego oddania i lojalności (Yu Söng-nyong, s. 230).

To właśnie Yu Söng-nyong przekazał potomnym scenę śmierci Yi Sun-sina, który 19 dnia 11. miesiąca (księżycowego) 1598 roku¹³ został śmiertelnie raniony w ostatniej wielkiej bitwie toczącej się pod Noryang. Po wielu latach wspominał:

Flota Yi Sun-sina i Chen Lina, dowódcy chińskich oddziałów Ming, strzegła ujścia, mając pod kontrolą wojska wroga. Dlatego Konishi Yukinaga zwrócił się z prośbą o wsparcie do Shimazu Yoshihiro, który stacjonował ze swoją flotą w Sach'on. Shimazu Yoshihiro przybył z pomocą, lecz wtedy Yi Sun-sin rozbił jego flotę, niszcząc ponad dwieście okrętów japońskich, zabijając i biorąc do niewoli niezliczone rzesze japońskich wojowników. Yi Sun-sin rzucił się w pogoń za wrogiem i wraz ze swoją flotą wpłynął aż na wody Morza Południowego. Tam kierował działaniami wojennymi, nie zważając na nadlatujące zewsząd strzały i kule. Jedna z kul przeszła na wylot jego klatkę piersiową. Jego żołnierze przenieśli go na tył pokładu. Yi Sun-sin zdołał tylko powiedzieć: „Trwa zażarta walka, nie mówcie nikomu o mojej śmierci”. Zaraz po tych słowach zmarł (Yu Söng-nyong, s. 225).

Temat wojny z Japonią podejmowany był również w twórczości literackiej, która – zdaniem współczesnych literaturoznawców koreańskich – przekroczyła ograniczenia średniowiecznej historiografii i oferowała wnikliwszy wgląd w dramatyczne wydarzenia

¹³ Według zachodniego kalendarza (gregoriańskiego) admirał Yi Sun-sin zginął 16 grudnia 1598 roku. Koreańskie źródła, nawet najnowsze, podają zazwyczaj datę według kalendarza księżycowego.

z końca XVI wieku, przenosząc punkt ciężkości z wymiaru ideowego na wymiar jednostkowych doświadczeń (Cho Tong-il, s. 14).

Na liście utworów, poświęconych *imjin waeran*, szczególnie miejsce zajmuje dzieło *Imjillok* (dosł. „Kronika z roku czarnego smoka” 1592, „Kronika z roku imjin”), w którym

fakty historyczne [...] poddane zostały swobodnej interpretacji – przekształcone, przetransponowane, wyolbrzymione i przefiltrowane przez zbiorową pamięć oraz silne emocje Koreańczyków [...] (Rynarzevska, s. 56).

Poetycka wyobraźnia ściera się w nim z prawdą historyczną, potęgując obraz narodowego dramatu.

Niezliczone oddziały wojsk [japońskich] nadciągały – napływały niczym woda. Wojowników było siedemset tysięcy, nieustraszonych generałów kilkadziesiąt tysięcy (*Imjillok*, s. 242).

Z dwóch obozów wojskowych – czytamy w innym miejscu – dolatywało walenie w bębny, jazgot trąbek i piszczałek. Ich dźwięki wstrząsnęły całym światem. Miecze gęsto pokryły pola, ich blask rozpałał niebiosa. Zdawać się mogło, że to groźny tygrys przebudził się w górach i walczy zaciekle o swoją ofiarę. Zdawać się mogło, że to smok, ukryty w głębinach morza, gwałtownie wzburza fale (*Imjillok*, s. 259–260).

Dramatyczny obraz wojny stał się również tematem poematu *T'aep'yǒngsa* („Pieśń o pokoju”, 1598), pióra Pak Il-lo (1561–1642), uczestnika *imjin waeran*, który w poetyckiej formie przywołał kluczowe wydarzenia wojenne, dopełnił je śmiałymi obrazami poetyckimi i spotęgował emocjonalnym tonem manifestującym przerażenie i bezsilność swoich rodaków.

A potem nadszedł dzień inwazji – pisał Pak Il-lo – Barbarzyńcy z wysp zaatakowali bez uprzedzenia / I miriady przerażonych dusz / Straciło życie w ostrzu błyszczących mieczy / Kości spiętrzone na ziemi / Przesłoniły góry i wzgórza / W miastach i wsiach / Koczować zaczęły szakale i tygrysy [...] / Królewska lektyka w pośpiechu opuściła stolicę [...] / Słońce pociemniało przesłonięte grubą warstwą pyłu i dymu (Pak Il-lo, s. 144).

Wojennej zawierusze poświęcił utwór poetycki nawet król Sŏnjo, który z odległego Ŭiju, gdzie ukrył się ze swoją żoną przed atakiem japońskiej armii, ubolewał nad dramatem swojego ludu i apelował do swoich dworzaków o zaprzestanie walk politycznych i zgodną współpracę. Admirał Yi Sun-sin również przywołał dramat wojny w jednym ze swoich utworów poetyckich. W tonie przepelnionym zadumą dał wyraz swoim troskom, pisząc:

Nad wyspą Hansan unosi się księżyc, siedzę sam w strażnicy / U mego pasa zwisa długi miecz, lecz niepokój ciąży sercu / Z oddali dolatują dźwięki fletu i przeszywają mą udręczoną duszę (*Chŏngbon shijo*, s. 826).

Wyżej przedstawione przykłady obejmują zaledwie niewielką część bogatej spuścizny piśmiennictwa koreańskiego, poświęconego wojnie z Japonią¹⁴. Stanowią one ważne

¹⁴ Więcej na ten temat – zob. Cho Tong-il, 29–44.

świadectwo dramatycznych zdarzeń, które doszczętnie zrujnowały kraj, doprowadziły do ekonomicznego, społecznego i moralnego kryzysu, podważyły autorytet dworu, wyeksponowały polityczne podziały, obnażyły brak kompetencji i egoizm elit społecznych. Nieprzypadkowo zatem wydarzenia te uważane są za punkt zwrotny – nie tylko w dziejach Korei, lecz również Japonii i Chin (Hawley, s. xiii).

KWESTIE FORMALNE *NANJUNG ILGI*

W historii piśmiennictwa koreańskiego dzieło Yi Sun-sina uchodzi powszechnie za reprezentatywny przykład dziennika wojennego (*Hanguk minjok munhwa...*, s. 594)¹⁵. Yi Sun-sin prowadził go przez cały okres trwania wojny, w sumie przez siedem lat¹⁶. Pierwszy wpis zamieścił pod datą 1 stycznia 1952 roku (według kalendarza księżycowego), a zatem trzy i pół miesiąca przed rozpoczęciem inwazji armii japońskiej. Ostatni wpis odnotował 17 dnia 11. miesiąca 1598 roku, dwa dni przed swoją śmiercią.

Warto w tym miejscu wyjaśnić, że upowszechniony obecnie tytuł *Nanjung ilgi* nie został nadany przez Yi Sun-sina, lecz przez dworskich urzędników-uczonych, którzy w dwusetną rocznicę wybuchy *imjin waeran*, a zatem w 1792 roku na rozkaz króla Chŏngjo (rz. 1776–1800) zaczęli gromadzić literacką spuściznę Yi Sun-sina, by trzy lata później, w 1795 roku wydać ją w zbiorze, zatytułowanym *Yi Ch'ungmugong chŏnsŏ* („Zbiór [admirała] Yi ‘Lojalnego i Zasłużonego Wojownika’”)¹⁷. Obejmował on nie tylko diarystyczne zapiski admirała, lecz również służbowe sprawozdania, kierowane na dwór memoriały i bogatą korespondencję, którą Yi Sun-sin prowadził z rodziną i przyjaciółmi. W takcie prac redakcyjnych wyodrębniono zapiski poświęcone działaniom wojennym i zatytułowano je *Chŏllan chung ūi ilgi* („Dziennik z zawieruchy wojennej”), a po jakimś czasie uproszczono tytuł, nadając mu znaną współcześnie formę *Nanjung ilgi* („Dziennik wojenny”)¹⁸.

W pierwotnej wersji dzieło Yi Sun-sina podzielone było na woluminy, które oznaczone były datą wskazującą rok ich powstawania, a każdy zapis poprzedzała informacja na temat dnia i miesiąca. Przyjęcie takiego rozwiązania dowodzić ma, zdaniem wielu badaczy koreańskich, że *Nanjung ilgi* przeznaczone było wyłącznie na użytek Yi Sun-sina, który „pisał dla siebie i nie zmierzał swojego dziennika upublicznić” (Cho Tong-il, s. 16). Słuszność tej tezy potwierdza wspomniana już wcześniej specyfika dziennika admirała, który – jak każdy dziennik – cechuje „brak spójności [...], nieregularność, niedomówienia, aluzyjność” (Lejeune, s. 135), „szybkie przechodzenie z tematu na temat [...], często tylko sygnalizowanie myśli” (Podolska, s. 214), a także swoista surowość, a nawet radykalność ocen formułowanych wielokrotnie w oskarżycielskim tonie. Zarazem jednak zapisy *Nanjung ilgi* odznaczają się zdawkowym, wręcz powściągliwym stylem wypo-

¹⁵ W 1962 roku dzieło *Nanjung ilgi* wpisane zostało na listę „narodowych skarbów” (*kukpo*) Republiki Korei. W 2013 roku włączone zostało do światowej listy „Pamięci Świata”, sygnowanej przez UNESCO.

¹⁶ Nieliczne przerwy wynikały przede wszystkim z charakteru służby wojskowej, która uniemożliwiała Yi Sun-sinowi codzienne nanoszenie wpisów, zwłaszcza w trakcie trwania działań wojennych na morzu. Najdłuższe, gdyż trwające kilka miesięcy, milczenie spowodowane było uwięzieniem admirała Yi Sun-sina na początku 1597 roku.

¹⁷ Honorowy tytuł ‘Lojalnego i Zasłużonego Wojownika’ nadał Yi Sun-sinowi król Sŏnjo, by uhonorować jego zasługi dla kraju.

¹⁸ Rękopis dzieła Yi Sun-sina przechowywany jest w świątyni Hyŏnch’ungsa, położonej w okolicach miasta Asan, w południowej części prowincji Ch’ungch’ŏng, rodzinnych stronach admirała.

wiedzi, który po części odzwierciedla małomówny, surowy charakter admirała, po części obowiązującą konwencję językową (Podolska, s. 223), po części zaś wynika ze świadomości Yi Sun-sina, że jego dziennik – podobnie jak każdy dziennik – może trafić w ręce osób postronnych, niepowołanych i być przeciwko niemu wykorzystany¹⁹. Oznacza to, że *Nanjung ilgi* było czymś więcej niż próbą stworzenia „minimalnego archiwum własnego życia” (Lejeune, s. 67), lecz miało stać się również „skromnym wkładem w zbiorową pamięć” (Lejeune, s. 39). Ogromna waga relacjonowanych zdarzeń oraz złożona sytuacja samego Yi Sun-sina, który wielokrotnie padał ofiarą pomówień, oszczerstw, a nawet spisku (Hawley, s. 429–438), zdają się potwierdzać tę hipotezę.

HISTORYCZNY WYMIAR *NANJUNG ILGI*

Dzieło admirała Yi Sun-sina stanowi modelowy przykład „piśmiennej praktyki memoryzacji” polegającej na utrwalaniu „ważnych dla piszącego faktów i informacji, doświadczeń, stanów, myśli, spostrzeżeń” (*Od aforyzmu do zinu...*, s. 107). Tym samym reprezentuje ono „najbardziej typową, najczęściej występującą funkcję dziennika osobistego”, który służy jako „zapis rzeczywistości” (Rodak 2006, s. 37) i swoiste archiwum bieżących wydarzeń, a biorąc pod uwagę szczególne okoliczności, w jakich *Nanjung ilgi* powstawało – także archiwum doniosłych wydarzeń historycznych. Nie ulega wątpliwości, że dziennik Yi Sun-sina jest odpowiedzią na polityczny kryzys, wobec którego Korea stanęła w końcu XVI wieku. Dlatego przeważająca część jego zapisów związana jest ściśle z wojenną rzeczywistością i przedstawia (1) działania wojenne i (2) codzienne życie w obozie, na które składały się narady wojenne, służbowe spotkania, utrzymanie dyscypliny, rutynowe prace i powszednie obowiązki, takie jak: renowacja zniszczonych okrętów, uprawa roli i dystrybucja racji żywnościowych. Starając się utrwalić kluczowe momenty dziejowe, Yi Sun-sin nie zawahał się wyjawić (3) konfliktów: zdrad, dezercji, kłótni, jakimi naznaczona była rzeczywistość wojenna. Zdecydował się również poruszyć (4) kwestie polityczne, które w oficjalnym dyskursie piśmiennictwa koreańskiego uznawane były za temat tabu. Niżej przytoczone przykłady prezentują wybrane zapisy potwierdzające historyczny wymiar *Nanjung ilgi*.

(1) Działania wojenne

1592.5.29 [dwudziestego dziewiątego dnia, piątego miesiąca 1592 roku]

[Dowódca prawej floty] *ususa* Yi Ōk-ki nie przybył, więc sam zmobilizowałem flotę i o świcie wyruszyliśmy w stronę Noryang, gdzie mieliśmy się spotkać z flotą [dowódcy – prawej floty prowincji Kyōngsang] *Kyōngsang ususa* Wōn Kyuna. Ten już na nas czekał, więc wspólnie ustaliliśmy strategię działania. Na pytanie, gdzie zacumowała flota wroga, usłyszeliśmy, że w Sach’ōn. Skierowaliśmy tam nasze okręty, a gdy dotarliśmy, ujrzeliśmy na nabrzeżu równo przycumowane okręty [wroga]. Japończycy już z nich wysiedli, wspięli się na wzgórze, tam rozbili swój obóz i pośpiesznie przygotowywali się do obrony. Wydałem wszystkim dowódcom rozkaz do ataku. Z naszych okrętów posypał się grad strzał i kul armatnich. Uderzyły we wroga, rozbiły jego szyki i zmusiły do

¹⁹ „Nawet jeżeli diarysta” – zaznacza Joanna Podolska – „pisze wyłącznie dla siebie, musi się liczyć z możliwością przypadkowego odnalezienia go przez osoby postronne” (s. 214). W przypadku Korei to prawdopodobieństwo było zdecydowanie większe, ponieważ po śmierci autora jego dorobek literacki przejmował najstarszy syn, który zobowiązany był go zachować, opracować i najczęściej również upublicznic.

ucieczki. Trudno oszacować, ilu [Japończyków] poległo od samych strzał – pewnie setki. Wielu ucięto głowę. W tej pierwszej bitwie *kun'gwan* [szef sztabu] Na Tae-yong został ranny od kuli. Ja także zostałem ranny – kula przeszła moje lewe ramię, ale rana nie była poważna. Rannych było więcej – wśród strzelców i obsługi. Spaliliśmy trzynaście okrętów wroga (s. 38–39)²⁰.

1592.6.2

Niebo czyste. Wyruszyliśmy wczesnym rankiem i szybko dotarliśmy do Tangp'o. Tam ujrzyliśmy dwadzieścia okrętów wroga, stały przycumowane równo przy nabrzeżu. Otoczyliśmy je i zaatakowaliśmy. Jeden z nich był niemal tak wielki jak nasz okręt *p'anokson*. Na jego pokładzie stał pawilon wysoki na dwa *kil* [ok. czterech metrów]. W pawilonie siedział japoński dowódca. Nasze drobne, szybkie strzały i kule ogniowe posypały się gęsto na ten okręt niczym grad. Japoński dowódca upadł trafiony strzałą. Jego śmierć wywołała panikę wśród żołnierzy japońskich, którzy rozpiechli się na wszystkie strony. Nasi żołnierze zdziesiątkowali wroga, zasypując nabrzeże śmiercionośnymi strzałami i kulami ogniowymi. Nikt nie przeżył. Nieoczekiwanie od strony Pusanu pojawiło się dwadzieścia dużych okrętów wroga. Na widok naszych okrętów zrobiły zwrot i odplynęły w stronę Kaedo (s. 39–40).

1593.2.9

Sygnał trąbki rozległ się dwukrotnie. Spojrzałem raz jeszcze w niebo – ewidentnie zbierało się na deszcz. Wstrzymałem wyprawę. Przez cały dzień szalała ulewa. Zostaliśmy w porcie (s. 54).

1593.2.10

Ranek pochmurny, po południu niebo się rozchmurzyło. O szóstej rano skierowałem okręty do portu Ungp'o w Ungch'ön. U nabrzeża wciąż cumowało kilka wrogich okrętów. Dwukrotnie usiłowaliśmy zwabić je na otwarte morze, lecz w obawie przed atakiem nie opuściły przystani. Nie udało nam się ich zniszczyć. Krew się w żyłach gotuje (s. 54).

1592.2.12

Ranek pochmurny, później się przejaśniło. O świcie trzy nasze floty razem wyruszyły w stronę Ungp'o. Wróg trzymał się tej samej strategii. Bezskutecznie usiłowaliśmy go wywabić na otwarte morze, to podpływając, to się wycofując. Trzykrotnie rzuciliśmy się za nim w pościg, ale nie zdołaliśmy go ani pochwycić, ani zniszczyć. Co z tym począć? Krew się burzy, obezwładnia gniew [...] (s. 54).

1593.2.20

Bezchmurne niebo. Wyruszyliśmy o świcie, ze wschodu wiał lekki wiatr. Nasilił się bardzo wraz z rozpoczęciem walki. [Nasze] okręty wpadały na siebie, ratując się i powodując szkody. Nie sposób było nad nimi zapanować. Kazałem dać sygnał [trąbką] *hogak* i [flagą] *ch'oyogi*, że przerywamy bitwę. Mieliśmy szczęście, gdyż większość jednostek

²⁰ Wszystkie przywołane cytaty są własnego tłumaczenia i pochodzą z: Yi Sun-sin, *Nanjung ilgi*, Tong-A Ilbosa, Seoul 2005. Daty kolejnych wpisów dziennika wskazują terminy wg kalendarza księżycowego. W nawiasach kwadratowych wpisano komentarz objaśniający; w nawiasach okrągłych wieńczących cytaty podano strony materiału źródłowego.

nie odniosła poważniejszych strat. Jednak jeden okręt z Hŭngyang, jeden z Pangdap, jeden z Sunch'ŏn i jeden z dowództwa głównej kwatery zostały niemal doszczętnie zniszczone [...] (s. 58).

(2) Codzienne życie w obozie

1593.5.7

Pochmurno, ale bez deszczu. Zjadłem śniadanie z *ususa* Yi Ők-ki, a potem udałem się do Pawilonu Chunhaeru, gdzie zajmowałem się sprawami służbowymi. Później wróciłem na okręt. Przed opuszczeniem portu kazałem ściąć głowę marynarza z Palp'o, który podjął próbę ucieczki. Taką samą karę zamierzałem wymierzyć [szefowi ds. personalnych] *ibang* z Sunch'ŏn, który zaniedbał swoje obowiązki i przestał rekrutować. W ostatniej chwili zmieniłem jednak zdanie (s. 85).

1593.6.7

Pochmurno, lecz bez deszczu. Przybył wojewoda z [miejsowości] Sunch'ŏn i z Kwang'yang. Dotarli też *ususa* Yi Ők-ki, dowódca z prowincji Ch'ungch'ŏng i Yi Hong-myŏng. Cały dzień prowadziliśmy naradę. Wieczorem pojawił się [adiutant] *uhu* Yi Ch'ŏng-ch'ŏng – podwładny *ususa* Yi Ők-ki i przekazał szczegółowe wieści ze stolicy. Jakże to straszne i smutne! (s. 100).

1593.6.10

[...] Kazałem żołnierzom wypleść dwadzieścia mat z wikliny [...] (s. 101).

1593.6.22

Niebo bezchmurne. Musimy zbudować nowe okręty. Nakazałem już wyrąb drzew i wezwałem cieśli. Przybyło 214 osób: 72 z głównej kwatery, 35 z Pangdap, 25 z Sado, 15 z Nokto, 12 z Palp'o, 15 z Yŏdo, 10 z Sunch'ŏn, 5 z Nag'an, po 10 z Hŭng'yang i Posŏng. Pangdap wysłał najpierw 15 osób, więc kazałem ukarać oficerów i lokalnych urzędników, którzy w sposób rozmyślny uchylili się od swoich obowiązków [...]. Po południu zameldował się kapitan z Karip'o. Przybył też Ko Yŏ-u z Chŏngnang i Yi Hyo-ga. Wieczorem na spotkanie ze mną przybył Yi Yŏng-nam z Sobip'o. Wczesnym wieczorem zameldował się patrol z Yŏngdŭngp'o i doniósł, że na morzu spokój, tylko dwa wrogie okręty wypłynęły na zwiad do Onch'ŏn [Ch'ilch'ŏndo] i powróciły [do bazy] (s. 106).

(3) Konflikty

1592.5.2

Niebo bezchmurne. [...] Z Namhae przybył Song Han-yŏn, przekazał wieści, że wojewoda z Namhae, Kim Sŭng-yong, zastępca dowódcy z Mijohang, kapitanowie oddziałów stacjonujących w portach w Sangjup'o, Kokp'o i P'yŏngsanp'o, także w innych – na wieść o Japończykach rzucili się do ucieczki, porzucając i tracąc broń oraz wyposażenie armii. Straszna hańba! W południe wsiałem na okręt, zrobiłem obchód, kazałem rozbić obóz i zwołałem wszystkich dowódców na naradę. Wszyscy przysięgli walczyć do końca. Jednak Sin Ho, wojewoda z miejscowości Nag'an unikał jednoznacznej deklaracji. Co za hańba! Czeka go trybunał wojskowy – nie zdoła uniknąć kary (s. 36–37).

1592.5.3

[...] Na wieść o atakach wrogiej armii żołnierz Hwang Ok-ch'ŏn z Yŏdo zbiegł do domu. Kazałem go sprowadzić, ściąć mu głowę i powiesić ją wysoko ku przestrodze dla pozostałych żołnierzów (s. 38).

1593.2.14

Po śniadaniu zwołałem na naradę dowódców marynarki wojennej trzech prowincji. Dowódca prowincji Kyōngsang [Wōn Kyun] był nieobecny z powodu choroby. Z dowódcami lewej i prawej floty prowincji Chōlla staraliśmy się wypracować lepszą strategię zniszczenia floty wroga. *Uhu* [z Kyōngsang] spił się i plół bzdury, jakby postradał rozum. Nie warto i nie należy przytaczać jego słów. Oburzeni byli także Chōng Tam-su, [dowódca garnizonu] *manho* z Ōrinp'o i Kang Ŭng-p'yo, *manho* z Namdop'o. Jak on śmie upijać się podczas narady, gdy opracowujemy strategię zniszczenia armii wroga! Co za potwarz! Gorycz i gniew zalewają moje serce! (s. 55).

(4) Kwestie polityczne

1593.5.14

Niebo bezchmurne. Przybył posłaniec królewski Pak Chin-jong. W międzyczasie dotarł również Yi Ye-sun, wojewoda [miejscowości] Yōngsallyōng, który tymczasowo przejął funkcję posłańca królewskiego. Od nich dowiedziałem się o położeniu naszego władcy, a także o tym, co wyczynia armia Ming. Żal i gorycz zalewają serce! (s. 89).

1593.5.16

[...] Bardzo źle się czułem, więc się położyłem. A gdy tak leżałem i z bólu wydawałem jęki, doleciały mnie słowa: „Czy armia dynastii Ming nie ma przypadkiem jakiegoś niecnego celu w tym, że zatrzymała się w pół drogi i nie idzie z odsieczą?” Westchnąłem ze smutku i zalałem się łzami, gdyż leży mi na sercu dobro naszego kraju i martwię się o jego przyszłość (s. 89).

1593.6.13

Rano niebo bezchmurne, po południu spadła ulewa. Dwóch oficerów chińskiej armii Ming [...] przybyło, by dokonać inspekcji naszych wojsk i oszacować nasze siły. Od nich dowiedziałem się, że cesarz Chin udzielił nagany głównodowodzącemu Li Rusongowi za to, że nie zaatakował wroga w odpowiednim czasie. Prowadziliśmy spokojną, rzeczową rozmowę, ja jednak nie mogłem pozbyć się dziwnego uczucia gniewu i irytacji (s. 103).

Przytoczone powyżej wybrane przykłady zapisów *Nanjung ilgi* mają przede wszystkim funkcję memoryzacyjną. Służą zachowaniu w pamięci istotnych momentów życiowych, ich „ocalenie od zapomnienia”, „zachowanie śladu” (Lejeune, s. 67). Ujęte w formie suchych, rzeczowych informacji, dają wgląd w wojenną rzeczywistość, którą Yi Sun-sin relacjonował w sposób zdawkowy, lakoniczny, nawet powściągliwy. Ten oszczędny, suchy styl wypowiedzi koresponduje z praktyczną funkcją zapisów, naznaczonych doraźną użytecznością i zdominowanych tematyką ściśle służbową. Zawarte w nich informacje przekazują wiedzę na temat prowadzonych działań wojennych, codziennego życia w obozie, a także palących, często wręcz kontrowersyjnych kwestii politycznych, przemilczanych w oficjalnych dokumentach.

Historyczna wartość tych zapisów jest niepodważalna. Wynosi ona *Nanjung ilgi* do rangi kulturowego archiwum, które jest „fundamentem tego, co może być w przyszłości powiedziane na temat teraźniejszości, gdy ta stanie się już przeszłością” (Assmann, s. 81). Przekształca ona „autentyczność chwili bieżącej” (Lejeune, s. 37) w historyczną prawdę, a jednostkowe doświadczenie admirała – w zbiorowe doświadczenie kolejnych pokoleń Koreańczyków. Sprawia też, że Yi Sun-sin urasta do rangi depozytariusza przeszłości,

a jego dziennik staje się jednym z najważniejszych świadectw historii i „istotnym składnikiem pamięci zbiorowej” (Rodak 2011, s. 50), wykuwanej w warunkach ekstremalnych, takich właśnie jak wojna.

Będąc świadkiem narodowego dramatu, Yi Sun-sin starał się go utrwalić w takim stopniu, w jakim było to możliwe. Musiał zdawać sobie sprawę, że czyni to z ograniczonej, subiektywnej perspektywy, która daje wgląd wybiórczy i pozwala poznać jedynie fragment historii. Zarazem jednak musiał też przeczuciwać, że wartość jego dziennika, jak zresztą każdego dziennika, będzie z czasem rosła (Lejeune, s. 39–40), stając się rozstrzygającym świadectwem historycznym, a może nawet kartą przetargową w ocenie przeszłości i jego działań.

OSOBISTY WYMIAR *NANJUNG ILGI*

Trudno nie zauważyć, że na kartach *Nanjung ilgi* rozgrywa się nie tylko historyczny dramat Korei, lecz także osobisty dramat Yi Sun-sina. Ukazują go liczne wpisy, które odsłaniają prywatny świat admirała i wyrażają jego emocje, obrazują fizyczne dolegliwości, duchowe rozterki i dylematy. Osobisty wymiar tych wpisów zawiesza na moment dokumentacyjną funkcję dziennika, nadając mu rolę terapeutyczną i czyniąc *Nanjung ilgi* „powiernikiem i pocieszycielem” (*Od aforyzmu do zinu...*, s. 107), który – jak większość dzienników osobistych – pomaga rozładować stany lękowe, życiowe kryzysy, momenty zagubienia, przygnębienia, apatii, a nawet myśli samobójczych (Rodak 2011, s. 45), jakie targały admirałem po utracie matki i syna. W tych fragmentach Yi Sun-sin wycofuje się z pozycji świadka, by na chwilę zagłębić się w sferę swoich przeżyć. Rezygnuje z postawy obserwatora i koncentruje się na własnych emocjach, które na co dzień musiał skrywać przed urzędnikami dworskimi, oficerami i żołnierzami. Zdając sobie sprawę, że wszelkie oznaki słabości mogłyby mieć negatywny wpływ na morale żołnierzy i zaważyć na wyniku działań wojennych, decyduje się ukryć je pod maską niezłomnego wojownika i przywołać tylko na kartach swojego dziennika, który pozwala „swobodnie dawać wyraz rozczarowaniom, wybuchom gniewu, smutku, wątpliwościom, [...] nadziejom i radościom” (Lejeune, s. 40). Przytoczone niżej wpisy obejmują wybrane przykłady zapisów o wymiarze osobistym, ukazując (1) prywatne relacje Yi Sun-sina z oficerami i kolegami; (2) relacje rodzinne; (3) wiarę we wróżby i sny; (4) dolegliwości fizyczne Yi Sun-sina i trapiące go choroby oraz (5) stan emocjonalny.

(1) Relacje z oficerami i kolegami

1593.2.5

Wieczorem wydałem pożegnalne przyjęcie na cześć Yi Ōn-hyōnga, mojego starego przyjaciela, który przybył ze stolicy, by się ze mną spotkać (s. 53).

1593.3.12

[...] Po posiłku grałem z [dowódcą prawej floty] *ususa* [Yi Ōk-ki] w [warcaby] *paduk*. [...] Przybył wojewoda miejscowości Kwang'yang, przywiózł ze sobą wino. Około północy zaczęło padać (s. 64).

1593.5.15

[...] W południe poszedłem wraz z moimi oficerami [...] na naszą strzelnicę i rozegraliśmy zawody. Ja też strzelałem z łuku (s. 89).

1593.5.21

[...] *Ususa* Wŏn Kyun wysłał [do króla] raport pełen kłamstw i oszczerstw. Na tę wieść zawrzało w jednostkach morskich. Trudno znaleźć słowa, które opisałyby jego oburzające i podłe działania. Nie zawahał się nawet oszukać tych, z którymi walczy ramię w ramię [...] (s. 92).

1593.6.25

[...] Zarządziłem rozdział żywności, dzieląc 130 worków (kor. *sŏk*), które otrzymaliśmy z Nag'an. Ponadto 200 worków [kłosów ryżu] dostaliśmy od wojewody miejscowości Sunch'ŏn [Kwŏn Chun]. Zostały zmielone i wydane żołnierzom (s. 107).

(2) Relacje rodzinne

1593.5.4

Dzień bezchmurny. Dzisiaj przypada dzień urodzin mojej matki. Służba w obronie kraju nie pozwoliła mi jednak udać się do domu, osobiście nalać jej wina i złożyć życzenia długiego i szczęśliwego życia. Do końca mojego życia będę czuł wyrzuty sumienia i żal [...] (s. 84).

1593.5.18

[...] Z Haep'o przybył nasz służący Mongnyŏn i przyniósł list, z którego dowiedziałem się, że matka czuje się dobrze. Napisałem odpowiedź, wręczyłem mu wraz z pięcioma wiązkami [wodorostów] *miyŏk* i kazałem dostarczyć do domu (s. 90).

1593.6.1

Rano wrócił patrol. Otrzymałem list od matki. Pisze, że czuje się dobrze. Jakie to szczęście! Wraz z listem matki dostałem również listy od syna i siostrzeńca Pong (s. 98).

1593.6.12

[...] Rankiem wyrwałem sobie z głowy kilka siwych włosów. Nie przeszkadza mi, że moją głowę przyprószyła siwizna. Wzbudza we mnie smutek, gdyż przywodzi na myśl moją starzejącą się matkę (s. 102).

1593.7.22

[...] Przybył [syn] Ul, przekazał, że matka czuje się dobrze. Powiedział również, że [syn] Yŏm zaniemógł na długo, ale już dochodzi do siebie (s. 119).

1594.1.11

[...] Wczesnym rankiem popłynąłem łodzią do Koŭmch'ŏn, chciałem zobaczyć matkę. [...] Spała, gdy dotarłem. Obudziła się na moje wołanie, podniosła się oszołomiona. Z trudem oddychała. Wiedziałem, że jej dni są policzone. Mówiła coś, jakby w malignie. Starąłem się powstrzymać łzy, na próżno. Jedna za drugą sływały mi po policzkach. Nie mogłem przy niej dłużej zostać. Wzywały mnie obowiązki. Tego wieczora dotarły do mnie wieści o śmierci żony Son Su-yaka (s. 142–143).

1594.1.27

[...] Oficer Yang Min z kwatery Wŏn Kyuna dostarczył mi list z Cheju. Przywiózł również ryby, mandarynki, cytryny. Natychmiast kazałem je dostarczyć matce (s. 148).

1594.2.8

Dzień pogodny. Ze wschodu wieje porywisty wiatr, panuje przenikliwy ziąb. Całą noc nie zmrzyłem oczu. Martwiłem się, czy [moi siostrzeńcy] Pong i Pun szczęśliwie dotarli na miejsce (s. 154–155).

(3) Wróżby i sny

1592.8.27

[...] Cieżninę Chep'o i Sōwōnp'o przecinaliśmy w nocy, około godziny 10-tej. Zaczynał zimny wiatr zachodni. Nie mogłem wyciszyć niespokojnych myśli. Tej nocy miałem niespokojne sny (43).

1592.8.28

[...] Zbudziłem się o świcie, raz jeszcze przywołałem w myślach swoje sny. Wcześniej wydawały mi się zapowiedzią nieszczęścia, teraz uznałem je za dobry omen. Wyruszyliśmy do Kadōk (s. 43).

1594.2.3

[...] O świcie śnił mi się koń, był ślepy na jedno oko. Nie wiem, co oznacza ten sen (s. 151).

1596.1.10

[...] Wczesnym rankiem postawiłem wróżbę, żeby dowiedzieć się o planowanym ataku wroga. Kości pokazały znaki: *yōch'a muryun* [„wóz bez kół”]. Jeszcze raz rzuciłem kości. Pokazały znaki: *yōgyōn kunwang kaehŭi* [„radować się na widok króla”. Bardzo dobra wróżba (s. 307).

1596.1.12

[...] Około drugiej nad ranem miałem sen. Śniłem, że w jakimś bliżej nieokreślonym miejscu rozmawiam z Głównym Doradcą Stanu Yu Sōng-nyongiem. Zdjęliśmy kapelusze i płaszcze, usiedliśmy, potem wygodnie spoczęliśmy. Dzieliliśmy się swoimi obawami o przyszłość kraju, a potem mówiliśmy o różnych problemach i o niesprawiedliwości. Nagle zaczęło lać i zerwał się porywisty wiatr, lecz my wciąż rozmawialiśmy. Trawił nas smutek i nękało pytanie: „Dokąd uda się Król, gdy wróg zaatakuje nas od północy i południa?”. Żaden z nas nie znał odpowiedzi. Wcześniej dotarły do mnie słuchy, że Głównego Doradcę Stanu [Yu Sōng-yonga] zmogła astma. Czy czuje się już lepiej? Postawiłem wróżbę i uzyskałem odpowiedź: *yōp'ung kirang* [„wiatr wzburza fale”]. To bardzo dobry znak. Postawiłem raz jeszcze, by się dowiedzieć, co czeka mnie dzisiaj. Wyszło: *yōbin ūkpo* [„biedak znajduje skarb”]. To dobry znak. [...] (s. 307–308).

(4) Dolegliwości fizyczne i choroby

1593.6.9

Przybył wojewoda z Sunch'ōn i z Kwang'yang. Podarowali nam mięso jelenia. Źle się czułem i cały dzień przeleżałem w kabinie swojego okrętu (s. 101).

1593.8.11

[...] Bardzo źle się czułem, więc nie opuszczałem kabiny okrętu. Cały dzień zwijałem się z bólu (s. 124).

1593.8.12

Bardzo źle się czułem. Cały dzień przeleżałem, nękany silnymi bólami. Nieustannie zalewał mnie zimny pot, całe ubranie miałem przemoczone. Zmusiłem się, żeby wstać z posłania (s. 124).

1594.1.30

[...] Bardzo źle się czułem. Cały dzień olewały mnie poty [...] (s. 149).

1594.2.21

[...] Cały dzień czułem się bardzo źle. Nie mogłem podnieść się z posłania [...] (s. 159).

1597.8.21

Dzień pogodny. Od samego świtu męczyły mnie niestrawności. Sądziłem, że to z wychłodzenia, więc napiłem się *soju*. Po chwili straciłem przytomność. Nie wiem, jak długo leżałem nieprzytomny. Całą noc zwijałem się z bólu (s. 435–436).

1597.8.22

Dzień pogodny. Objawy nieżytu żołądka jeszcze bardziej się nasiliły. Nie mogłem się podnieść z posłania, nie mogłem się ruszyć (s. 436).

1597.8.23

[...] Mój stan jest bardzo poważny. Pobyt na okręcie mi nie służy, dlatego zdecydowałem się pozostać na lądzie (s. 436).

(5) Stan emocjonalny

1593.2.30

Cały dzień padał deszcz. Skulony siedziałem na pokładzie okrętu (s. 61).

1593.3.2

Cały dzień padał deszcz. Siedziałem na pokładzie okrętu, a różne myśli krążyły mi po głowie i burzyły spokój ducha (s. 62).

1593.5.13

[...] Późnym wieczorem otrzymałem wiadomość [...], że przybył posłaniec królewski To Ōl-lyang. Tego wieczora książę rzucił poświęcę na nasze okręty. Krążyłem niespokojny po pokładzie i nie mogłem znaleźć sobie miejsca. Różne troski trawiły serce. Położyłem się, lecz nie mogłem zasnąć. Dopiero z o świcie zapadłem w lekki sen (s. 87–88).

1593.7.1

[...] Odprawiłem ceremoniał upamiętniający rocznicę śmierci króla Injonga. W nocy było chłodno, nie mogłem zasnąć. Siedziałem sam pod pokładem okrętu i nie potrafiłem uwolnić się od dręczących mnie myśli o losy tego kraju (s. 110).

1597.4.13

[...] Wcześniej zjadłem śniadanie i skierowałem się w stronę wybrzeża, by odwiedzić matkę. [...] Z łodzi wysiadła nasza służąca Sunhwa, przekazała mi wiadomość o śmierci matki. Zamarłem, czułem, jakbym rozpadał się na kawałki, żal obezwładnił moje serce, słońce pociemniało [...] (s. 387).

1597.4.16

[...] Pozostało mi jedynie czekać na śmierć [...] (s. 388).

1597.10.14

Dzień pogodny. Około drugiej nad ranem miałem sen. Jechałem konno, wspinałem się na wzgórze. Nagle koń się potknął, a ja zacząłem się osuwać i byłbym wpadł do strumienia, ale nie wpadłem, bo mój syn Myōn objął mnie i przytrzymał. Wtedy się zbudziłem. Co ten sen może znaczyć? [...] Wieczorem przybył człowiek z Ch'ōnam, miał dla mnie list z domu. Wziąłem go do rąk i poczułem obezwładniający niepokój, jakby krew w moich żyłach zastygła. Rozdarłem papier, poznałem pismo [mojego syna] Yōla, zobaczyłem jedno słowo: „Żałoba”. Zrozumiałem, że [najmłodszy syn] Myōn zginął na polu walki. Rozpacz mną owładnęła, z mojego gardła wydobył się krzyk. Wołałem do Niebios, pytałem, czemu nie okazały nam litości. Czuję, jak rozpacz mnie obezwładnia. Bo to ja powinienem zginąć, ty powinieneś żyć! Bo takie jest prawo tego świata! Jak mam żyć, gdy ciebie śmierć zabrała!? To pogwałcenie porządku rzeczy! Taka rozpacz! Ziemia i niebiosy pograżyły się w ciemnościach! Promienie słońca straciły blask! Żalność, żalność wielka! Synu mój! Porzuciłeś mnie, odszedłeś! Czy to niebiosy cię zabrały, bo ten padół nie jest ciebie godzien? Czy niebiosy karzą cię za moje przewinienia? Mam dalej żyć, lecz jak to zrobić, gdy ciebie już nie ma? Chciałbym za tobą podążyć do grobu, być przy tobie, razem z tobą zanosić żale, lecz muszę pozostać, dla twoich braci, twoich siostr, twojej matki. Muszę dźwigać tę straszną rozpacz, muszę żyć, choć dusza zmarła. Łzy same cisną się do oczu. Ta noc chyba nigdy się nie skończy [...] (s. 469–470).

Przywołane powyżej przykłady dają wgląd w prywatną sferę życia Yi Sun-sina i odsłaniają indywidualny wymiar jego osobowości. Dowodzą niezbitości, że admirał, mimo ogromnej surowości i powściągliwości charakteru, utrzymywał koleżeńskie relacje z najbliższymi współpracownikami, cenił życie towarzyskie i, co więcej, dbał o swoich żołnierzy. Kolejne wpisy wyjawiają również niezwykle przywiązanie admirała do rodziny, zwłaszcza do matki, której na kartach swojego dziennika poświęcił wiele uwagi, manifestując w ten sposób swoją miłość do niej, troskę i oddanie. Czytelnika *Nanjung ilgi* może zaskoczyć wiara Yi Sun-sina w sny i wróżby. Zdaje się ona nie przystawać do wizerunku skrupulatnego, przenikliwego stratega. Należy jednak pamiętać, że wiara w sny i wróżby stanowiła integralną część kultury średniowiecznej Korei, kształtującej duchowość dawnych Koreańczyków.

Nie mniejsze zaskoczenie wzbudzić mogą wpisy, w których Yi Sun-sin otwarcie opisywał swoje dolegliwości fizyczne, dawał upust emocjom, szczerze wyrażał swoje rozterki i oplakiwał śmierć bliskich. Niewątpliwie stały one w sprzeczności z wizerunkiem niezłomnego, nieustraszonego wojownika, za jakiego admirał powszechnie był uważany. Zapewne z tego powodu wiele z nich usunięto z oficjalnej wersji dziennika, wydanej w przywołanym już wcześniej zbiorze *Yi Ch'ungmugong chōnsō (Hanguk sajōn...)*. W trakcie prac redakcyjnych urzędnicy dworscy ocenili rękopis i usunęli z niego fragmenty mogące podważyć monumentalny obraz admirała.

W *Nanjung ilgi* wpisy o wymiarze osobistym przyjmują często formę zdawkowych, lakonicznych wypowiedzi, lecz ta lakoniczność jedynie potęguje silny ładunek emocjonalny wymykający się beznamietnej elegancji klasycznej chińszczyzny, którą Yi Sun-sin się posługiwał. Wpisy te odsłaniają dramatyczne doświadczenia, z jakimi przyszło admirałowi się mierzyć, zarazem jednak pełnią funkcję terapeutyczną, tworząc przestrzeń, w której

mógł się schronić – swoisty „kokon” umożliwiający diaryście wymknienie się spod presji społecznej (Lejeune, s. 40). Przelanie na papier osobistego wyznania musiało dodać odwagi, oferowało oparcie, pomagało w zachowaniu nad sobą kontroli, czasem pozwalało też przetrwać (Lejeune, s. 41), przede wszystkim jednak umożliwiało wyrażenie prawdy o sobie, którą przesłaniały liczne maski społeczne.

PODSUMOWANIE

W niniejszym artykule podjęto próbę wykazania tezy, że dziennik *Nanjung ilgi* autorstwa admirała Yi Sun-sina łączy elementy historycznego świadectwa i osobistego wyznania. Pierwszy człon postawionej tezy nie powinien budzić większych wątpliwości: *Nanjung ilgi* reprezentuje modelowy przykład dziennika wojennego, którego zasadnicza funkcja zawiera się w przekazywaniu relacji z działań wojennych, a co za tym idzie – w utrwalaniu zdarzeń historycznych. Tego typu dokumentacyjny charakter *Nanjung ilgi* potwierdza niezwykle bogactwo informacji faktograficznych, które Yi Sun-sin podaje niemal w każdym wpisie. Budują one złożony obraz wojennej rzeczywistości, pozwalając uznać dziennik Yi Sun-sina za paradygmatyczny wzorzec świadectwa historycznego.

Drugi człon zaproponowanej tezy zdaje się bardziej problematyczny, zawiera bowiem sugestię, że między dziełem Yi Sun-sina i dziennikiem osobistym istnieje genetyczny związek. Sugestię tę należy potraktować w sposób umowny, ponieważ dziennik osobisty jako wyemancypowany gatunek literacki zaczął się kształtować w kulturze zachodniej na przełomie XVIII i XIX wieku (*Słownik terminów...*, s. 118), a w tradycjonalistycznej, opartej na ideach konfucjanizmu Korei, znacznie później, gdyż dopiero na początku XX wieku (*Hanguk minjok munhwa...*, s. 595). Nie oznacza to jednak, że elementy, przypisywane dziennikom osobistym nie występowały już we wcześniejszych formach diarystycznych (Rodak 2011, s. 97–99). Jednym z przykładów, potwierdzających to założenie, jest właśnie dziennik *Nanjung ilgi*, który łączy wpisy dokumentalne z prywatnymi, splata – często w obrębie tego samego wpisu – fakty historyczne z osobistym zwierzeniem. Pierwsze z wymienionych zdecydowanie przeważają pod względem ilościowym, przypominając, że dziennik Yi Sun-sina przynależy wciąż do tradycji kronikarskiej. Z kolei wpisy o wymiarze osobistym, choć pozostają w mniejszości, przebijają się swoim silnym ładunkiem emocjonalnym, a ujawniając emocje, rozterki duchowe i fizyczne bóleczki diarysty, w pewnym stopniu nawiązują do tradycji współczesnego dziennika osobistego – w pewnym tylko, ponieważ Yi Sun-sina i współczesnych diarystów różni podejście do tego, co jest w dzienniku osobistym fundamentalne, a mianowicie do koncepcji jednostkowej tożsamości. W obu przypadkach różne są też źródła podmiotowości.

Dlatego zapisy Yi Sun-sina, choć w wielu miejscach przyjmują formę ekspresywnego, subiektywnego, często niezwykle osobistego wyznania, wciąż wiele dzieli od koncepcji współczesnego dziennika osobistego. Nie zmienia to jednak faktu, że *Nanjung ilgi* zasługuje na zainteresowanie badaczy dzienników, ponieważ Yi Sun-sin zaproponował nowe rozwiązania, które w znacznej mierze naruszyły obowiązujące konwencje literackie i obyczajowe. Posunięcie to było zgoła nader śmiałe co najmniej z dwóch powodów. Po pierwsze, podważało legendę tworzoną przez potomnych, po drugie zaś – dało podwaliny pod rozwój nowego gatunku literackiego, który miał się w pełni rozwinąć dopiero po trzech stuleciach.

BIBLIOGRAFIA

- Assman, Aleida. *Między historią a pamięcią. Antologia*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2013.
- Cho Tong-il. *Hanguk munhak t'ong sa 3* („Powszechna historia literatury koreańskiej”, t. III). Chisik Sanŏpsa, 2005.
- Chôngbôn shijo taejŏn* („Wielka antologia shijo: wydanie kanoniczne”), red. Han Man-nyŏn. Iljogaek, 1984.
- Hanguk minjok munhwa taebaekkwâ sajŏn 18* („Wielka encyklopedia kultury koreańskiej”, t. XVIII). Hanguk Chôngsin Munhwa Yŏn'guwŏn, 1994.
- Hawley, Samuel. *The Imjin War: Japan's Sixteenth-Century Invasion of Korea and Attempt to Conquer China*. Conquistador Press, 2014.
- Imjillok. Kojŏn kungmun sosŏlsŏn* („Antologia rodzimej twórczości nowelistycznej dawnej Korei”), red. Chang Tŏk-sun, Kim Ki-dong, Chông'um Munhwasa, Seoul, 1984.
- Lejeune, Philippe. „Drogi zeszyte...”, „drogi ekranie...”: *O dziennikach osobistych*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2010.
- Od aforyzmu do zinu: gatunki twórczości słownej*, red. Grzegorz Godlewski, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2004.
- Pak Il-lo. *T'aep'yŏngsa* („Pieśń o pokoju”), *Kasa chip* („Zbiór kasa”). Munye Ch'ulp'ansa, 1985.
- Podolska, Joanna. *Refleksje nad kształtem dziennika literackiego*. „Prace Polonistyczne”, nr 46, 1990, s. 197–223.
- Rodak, Paweł. *Między zapisem a literaturą. Dziennik polskiego pisarza w XX wieku*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2011.
- Rodak, Paweł. *Dziennik pisarza: między codzienną praktyką piśmienną a literaturą*. „Pamiętnik Literacki”, nr 97, 2006, s. 29–49.
- Rurarz, Joanna. *Historia Korei*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2005.
- Rynarzevska, Ewa. „Pamięć i tożsamość w Kronice z roku czarnego smoka (*Imjillok*)”. *Orient i literatura: między tradycją a nowoczesnością*, red. Adam Bednarczyk, Magdalena Kubarek, Maciej Szatkowski, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2015, s. 51–74.
- Słownik terminów literackich*, red. Michał Głowiński et al., Wydanie trzecie, poszerzone i poprawione, Ossolineum, 2000.
- Yi Sun-sin. *Nanjung ilgi*. Tong-A Ilbosa, 2005, Seoul.
- Yu Sŏng-nyong. *Chingbirok (Zapiski ku przestrodze)*. Tŏ k'ŭllaesik, Seoul, 2015.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- Hanguk sajŏn – Nanjung ilgi, in'gan Yi Sun-sin ūi kirok. Che 2 pu: „Chukkoja hamyŏn sal kŏsida”* (Koreańska historia w toku – Nanjung ilgi, zapiski Yi Sun-sina-człowieka. Część 2: „Przeżyjesz, gdy pogodzisz się ze śmiercią”) (film dokumentalny), <https://www.youtube.com/watch?v=WMR-IARnAG3w> [20.11.2020].
- Nanjung ilgi: in'gan Yi Sun-sin ūi soksal, kŭ yŏnmin kwa kamdong ūi t'eksŭt'ŭ* (Nanjung ilgi: prawdziwe oblicze Yi Sun-sina, jego poruszające i pełne empatii dzieło), <https://terms.naver.com/entry.naver?docId=892178&cid=60554&categoryId=60554> [15.10.2020].

AYŞEGÜL ÇELİK

Ayşegül Çelik (ur. 1968), turecka pisarka, antropolożka i teatrolożka, jest absolwentką studiów licencjackich na Wydziale Nauk Ekonomicznych i Administracyjnych Uniwersytetu Hacettepe w Ankarze oraz w zakresie teatru na Wydziale Języka, Historii i Geografii Uniwersytetu Ankarckiego. Na pierwszej z tych uczelni ukończyła także studia magisterskie w zakresie antropologii społecznej. W latach 2002–2007 wykładała literaturę światową w Państwowym Konserwatorium w Ankarze. Publikowała nowele, utwory poetyckie, eseje na łamach wielu uznanych tureckich czasopism. Przeprowadzała wywiady dla gazet takich jak „Cumhuriyet”, „Hürriyet”, „Radikal” i in. Jest autorką scenariuszy telewizyjnych i filmowych, adaptacji teatralnych, audycji i przedstawień dla dzieci, a także nagradzanych słuchowisk dla Tureckiego Radia TRT.

W roku 1997 wydała tomik wierszy *Sensizkaradadenizdüşleri* (Snyomorzułańdzie-bezciebie), a w 2003 zbiór opowiadań *Korku ve Arkadaşı* (Strach i jego kolega), w ślad za którym ukazały się kolejne: *Şehper*, *Dehlizdeki Kuş* (Lotka, ptak w tunelu, 2008), za który otrzymała wyróżnienie Notre-Dame De Sion oraz *Kâğıt Gemiler* (Łódki z papieru, 2009). Ten ostatni zbiór przyniósł jej prestiżową nagrodę im. Yunusa Nadięgo dla najlepszego nowelisty 2009 roku. Plonem jej zainteresowań teatrem jest biografia wybitnego reżysera teatralnego, aktora i producenta, Muhsina Ertuğrula, twórcy współczesnego teatru tureckiego, zatytułowana *Ölmeyi Bilen Adam* (Człowiek, który potrafił umierać, 2013). Opowiadania Ayşegül Çelik znalazły się w wielu antologiach współczesnej nowelistyki tureckiej. Jej najnowszym dziełem jest wydana w 2022 r. powieść dla dzieci i młodzieży *Mucizevi Hayvanlar Kulübü* (Klub cudownych zwierząt).

Opowiadanie *Afsun* pochodzi ze zbioru *Kâğıt Gemiler*, na który składa się dziesięć powiązanych ze sobą nowel. Snute poetyckim językiem pozornie baśniowe opowieści Afsun, dziewczyny wywodzącej się z plemienia Jezydów, i jej matki wprowadzają nas w odległy, surowy świat plemiennych obyczajów i wierzeń determinujących losy kobiet i mężczyzn z turecko-syryjskiego pogranicza.

(A. S.-K.)

AFSUN

Powiadają, że gdy zostali stworzeni ludzie i zwierzęta, anioł Fahreddin schował ich do kieszeni swego płaszcza. I tak było. Lecz gdy nadszedł właściwy dzień i anioł wypuścił ich wszystkich na ziemię, zapomniał, że w kieszeni został mu się mój młodszy brat, Bedir. Biedaczek zgubił drogę w ciemności i nie mógł znaleźć wyjścia, by do nas dołączyć.

Stary papier z zapisanym dawnym alfabetem pytaniem: „Cóż nam począć, gdy serce mamy złamane...”. Szkoda, że nie ja to wykaligrafowałam. Kiedyś miałam starszą siostrę, Sitare.

Przypominam sobie jak przez mgłę, poszłyśmy obejrzeć martwego wilka leżącego na poboczu szosy. Truchło było nędzne, wychudzone. Nie miało oczu, a w jego uszach roiło się od much. Stałybyśmy tak i gapiły się, ale ziemia zaczęła drżeć i dudnić, więc się schowałyśmy. Z daleka nadciągały ogromne pojazdy. Po chwili z wielkim hukiem przejechały obok nas, wzbijając tumany pyłu. Gdy wieczorem wróciłyśmy do wsi, pył wciąż jeszcze unosił się w powietrzu, a niektóre zburzone domy nadal się tliły. Dorosli rozmawiali. – Na tym się nie skończy – mówił ojciec do wujka, który obmacywał swój delikatny, siwy zarost.

To, co wydarzyło się potem, było jak próba policzenia wzrokiem wody w szybko płynącej rzece. Zrozumiałam tylko tyle, że znaleźliśmy się w samym środku czegoś podobnego do rodowej waśni. Młodzi chłopcy mieli zostać zabrani ze wsi i wysłani w jakieś odległe miejsce. Ale z rozmów nie wynikało, gdzie to miejsce miałyby się znajdować. Mówili tylko, że to daleko, bardzo daleko... Dalej niż do zdechłego wilka. A przecież dalej nie było już nic. Żółta ziemia ciągnęła się od wioski przez żółte wzgórza i doliny aż do zasieków z drutu kolczastego na granicy. Zasięki były przeznaczone dla nas, bo ziemia zupełnie nie zwracała na nie uwagi i przepływała pod drutami, rozciągając się na inne żółte wzgórza. Były to czasy, gdy po drugiej stronie płotu granicznego kończył się świat. Tak jak ziemia rozciągała się jak okiem sięgnąć, tak samo bez końca ciągnęły się zasięki. Mówiono, że nocą ktoś w tajemnicy dodaje wciąż nowe odcinki i ogrodzenie opasuje cały świat. Ale ja w to nie wierzyłam. Przede wszystkim nie było jednego świata, tylko siedem. Miałam dopiero dziewięć lat, ale już wiedziałam z całą pewnością, że w krainie dżinów, olbrzymów, Goga i Magoga, taki płot nie zda się na nic. Ale nikt nie zastanawiał się nad tym, wznosząc ogrodzenie.

Rodziny zaczęły się przygotowywać na rozstanie, z obór wyprowadzano owce i kozy. Młodych chłopaków zabrano ze wsi. Aby dziewczyny, które osiągnęły wiek odpowiedni do małżeństwa, nie włóczyły się jak my po polach, nie chodziły oglądać martwego wilka, oddawano je pod opiekę rodzinom z innych wsi – wyjeżdżały z tobołkami, do których zapakowano ich cnotę.

Niektóre wyjechały jeszcze tej samej nocy, ale Sitare została z nami całe cztery dni. W pyłe i słońcu jej twarz jaśniała – do chwili, gdy zajechał samochód... W podzięcie za uchronienie zeszłej zimy od min konia i jeźdźca z przywiązaniem do pleców niemowlęciem, pewna rodzina z tamtej strony granicy zgodziła się przyjąć ją do siebie. Nie chodziło tylko o oddanie jej pod opiekę. Sitare jechała do nich z zastrzeżeniem, że obowiązki żony zacznie spełniać dopiero po ukończeniu piętnastego roku życia. Mama ubrała ją całą na białe, na głowę włożyła weselny wianek ze świeżych kwiatów. Zebraliśmy je z ojcem po porannej modlitwie. Dziki czosnek i rumianki kwitły obficie u podnóża gór. Tego dnia ojciec ocierał dłonią łzy.

Gdy samochód odjeżdżał, spod kół sypnęły się kamienie. Ja, mama, ojciec i Bedir czekający wciąż w kieszeni płaszczka anioła Fahreddina, wszyscy razem patrzyliśmy, jak Sitare odjeżdża. Zgodnie ze zwyczajem za opuszczającą wieś panną młodą rzuca się kamień, by nie próbowała wracać do rodzinnego domu, by przywykła do życia w nowym miejscu. Ale my tylko patrzyliśmy. Siedziała z tyłu samochodu, między swoją teściową a szwagierką. Pomyślałam, że weselny wianek na jej głowie nie wytrzyma długo.

Zostaliśmy we troje, jeśli nie liczyć ducha Bekira. Nie byłam wystarczająco duża. Teraz zabrakło rosnących nieopodal sennych hiacyntów, śledzących mnie krzewów róż wydających trujący aromat nad moją głową, nie było peonii ani mimoz. Ani miasta na skraju pustyni, domów, dróg, budowy hotelu. Ale był lekliwy, zagubiony ołówek, który zwłaszcza nocą wsuwał się do mej dłoni i mocno do niej przywierał. Bowiem gdy byliśmy jeszcze małe, mama na długo przed tym, jak zniknęła, w tajemnicy nauczyła nas czytać i pisać.

Mama... Kobieta, która musiała ukrywać swoje prawdziwe ja przed wszystkimi... Nie była ładna, miała jednak niezwykle poruszający, niski głos. Zniekształcone palce nie pozwalały jej wykonywać niektórych prac, nie mogła utrzymać w ręku miotły ani noża. Tak, kilka lat wcześniej palce jej prawej ręki zaczęły się wykrzywiać, zaginać ku wnętrzu dłoni.

Gdy otwierała starą skrzynię, nie była w stanie wsunąć palca w zardzewiałą obręcz uchwytu, musiała nadgarstkiem podnieść wieko z drzewa czereśni. Złota moneta, jaką daje się dziewczynom wychodzącym za mąż, leżała zawinięta w haftowane chusteczki. W skrzyni były jeszcze dwa amulety z zaszytych w tkaninę wersetów Koranu i całe sterty papierów... Z postrzępionymi brzegami, zagiętymi rogami, białe i żółtawe kartki wypełnione pismem matki. Pośrodku nich leżał niewielki zeszyt w grubych okładkach. Matka wsunęła go sobie za pazuchę, a wszystko pozostałe oddała mojej siostrze. Chciała, by zabrała papiery tam, dokąd jedzie, zachowała je i przeczytała. Ale ojciec, który podszedł do trzech kobiet przeglądających w milczeniu zawartość skrzyni, wpadł w gniew na widok tego, co zawierała. Amuletów, chusteczek, złota nie ruszył. Chwyił z krzykiem papiery i zabrał. Poza schowanym przez matkę zeszytem nie ostała się żadna zapisana przez nią kartka. Wtedy bardzo mnie to zasmuciło, rozłościło, ale gdy dorosłam, wybaczyłam ojcu. W sąsiadującej z pustynią wiosce niełatwo było zrozumieć kobietę, która na każdym kawałku papieru, jaki wpadł jej w ręce, coś tam gryzmoła.

Czy to dlatego, że zobaczyłam tamte zapiski, nie wiem, ale następnego dnia na papierze do pakowania napisałam wiersz dla mojej siostry. To było dziwne zajęcie. Ołówek z ukruszonym końcem znał moje myśli. Wiedział też, o czym nie myślałam. Głoski, które nie przyszły mi do głowy, słowa, których mi brakowało – to on wprowadził je do wiersza. Na jego wezwanie litery z wielką wrzawą pospieszyły na papier. Tego dnia zrozumiałam, dlaczego dłonie mojej matki różniły się od dłoni innych ludzi. Skrzywienie palców wzięło się z braku ołówka. Prawa dłoń mojej matki była jak wąż młoda roślina, którą należało podeprzeć, przywiązując ją do słupka. Bez niego wygięłaby się i opadła na ziemię. Tak samo bez ołówka palce mojej matki nie wiedziały, co robić, nie potrafiły się ułożyć. Bo moja matka była pisarką, czarodziejką opowieści, kobietą o skomplikowanej wyobraźni.

Jej słowa prowadzą teraz moją rękę. Czasem słyszę, jak ludzie szepcą na mój widok: „Jaka podobna do matki, wypisz wymaluj ona”.

Tak, wiem, że przypominam moją matkę, która zniknęła, gdy Sitare miała trzynaście lat, a ja dziesięć. Tak jak ona chcę pisać. Bo nasi ludzie nie znają własnej przeszłości. Jeśli chcielibyście wiedzieć, mogą jedynie snuć opowieści innych ludzi, innych czasów. Sztuka pisania nie była dostępna dla takich jak my, dlatego wszystko to, co przeżywalismy, rozwiewało się na wietrze. Ledwo zostało wyszeptane, już znikało, odfrunęło jak na skrzydłach motyli. Tylko pismo potrafi powiązać człowieka i czas.

Wtedy nie chodziłam do szkoły, nawet nie myślałam o tym. Ale wiedziałam, że słowa mnie słuchają. Najpierw zapisałam to, co widziałam. Rzekę czerpiącą życie ze śniegu i deszczu, otaczające nas góry, ciągnącą się w nieskończoność żółtą ziemię... Potem przyszła kolej na to, czego nie widziałam. Na spragnione morza opowieści, szalony las, o którym mówiła mama, na Sitare... Dokąd pojechała, czy i z kim jest szczęśliwa, czy tęskni za nami, czy w ogóle nas wspomina...

Odeszła w białej sukience, przystrojona światłem mojego serca. Unosząca się chmura pyłu skryła jej ślady. Sitare, moja starsza siostra. Dla mnie pozostanie moim pierwszym napisanym opowiadaniem.

Z języka tureckiego przełożyła
ANNA SULIMOWICZ-KERUTH
(Przekład dokonany w ramach projektu
Miesiąc Spotkań Autorskich,
Miejska Biblioteka Publiczna we Wrocławiu, 2018)

KUNWAR NARAJAN

Kunwar Narajan (Kūvar Nārāyaṇ, ur. 19 września 1927 r. w Fajzabadzie, zm. 15 listopada 2017 r. w New Delhi), jeden z najważniejszych współczesnych poetów indyjskich, tworzący w języku hindi¹. Ukończył studia z anglistyki na Uniwersytecie w Lakhnau. Jest autorem dziewięciu zbiorów poezji: *Cakravyūh* (Bez wyjścia², 1956), *Tisrā saptak* (Trzecia siódemka, 1959), *Pariveś: ham-tum* (Kontekst: ja-ty, 1961), *Ātmājayī* (Zwycięzca samego siebie, 1965), *Apne sāmne* (Sam na sam, 1979), *Koī dūsrā nahī* (Nikt inny, 1993), *In dinō* (Obecnie, 2002), *Vājaśravā ke bahāne* (Pod pretekstem Wadźasrawy, 2008), *Hāṣiye kā gavāh* (Postronny świadek, 2009). Na twórczość Kunwara Narajana składają się także eseje i opowiadania.

Został uhonorowany m.in. trzecim najwyższym odznaczeniem Indii – Padma Bhushan (Padma Bhūṣaṇ), a także Medalem Uniwersytetu Warszawskiego. Pełnił funkcję prezesa Akademii Sztuki Dramatycznej im. Bharatendu w Lakhnau. Przetłumaczył wiersze Czesława Miłosza, Wisławy Szymborskiej, Tadeusza Różewicza i Zbigniewa Herberta.

Kunwar Narajan kilkakrotnie odwiedził Polskę, po raz pierwszy w 1955 r. Spuściznę poety otacza opieką jego syn, i zarazem tłumacz na język angielski, Apurwa Narajan. W 2008 r. wydano zbiór wierszy Narajana: *No Other World. Selected Poems* (Rupa & Co). Tłumaczenie kilku poematów ukazało się w „Przeglądzie Orientalistycznym”, nr 34/2002, s. 202–203. W roku 2007 ukazała się wydana przez Księgarnię Akademicką w Krakowie antologia *Przez słowa* pod redakcją Renaty Czekalskiej i Agnieszki Kuczkiewicz-Fraś, a w 2013 r. nakładem Wydawnictwa Akademickiego DIALOG *Wiersze* przetłumaczone przez Danutę Stasik.

(D.D.)

DŁUGA NOCNA PODRÓŻ SAMOCHODEM

Po obu stronach pustej drogi
rzędy gęstych drzew,
a pomiędzy nimi, jak poryw burzy
wykręcający gęste trzciny,
brawurowo pędzący
samochód

¹ Dziękuję prof. Danucie Stasik za inspirujące konsultacje podczas pracy nad tłumaczeniem.

² Tłumaczenie tytułów za: Kunwar Narajan, *Wiersze*, tł. Danuta Stasik, Warszawa 2013, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, s. 32.

rozdzierający górę nocy,
pędzący przez tunel światła,
rozszarpujący ciemne brzegi,
rozbijający warstwy ciszy,
mocujący się z siłą wiatru.

W środku my wszyscy,
a długotrwała dysząca cisza
łączy nas ze sobą.

RÓWNIEŻ DO SKLEPÓW

Obecnie większość czasu
spędzam sam ze sobą.

To nie tak, że wówczas
innych nie ma ze mną
w moich wspomnieniach,
w moich myślach,
w moich marzeniach.

Zawsze są mile widziani,
dlatego są mi drożsi
i nadzwyczaj moi.

Jak długo chcę, zostają ze mną,
a kiedy widzą, że jestem znużony
w milczeniu odchodzą gdzie indziej.

Czasami, spacerując, zachodzę
również do sklepów,
nie, nie po to, by coś kupić,
tylko żeby spojrzeć, co się teraz
sprzedaje, za ile,
co jest obecnie w modzie.

Właściwie prawda jest taka, że dla mnie
sklepy są takim miejscem,
gdzie zawsze znajdowałem
samotność, jakiej
nie doświadczałem nawet w ogromnym lesie,
i radość
trochę niczym Sokrates,
że jest mnóstwo rzeczy,
których zupełnie nie potrzebuję.

KLUCZ DO SUKCESU

Obaj mieli w dłoniach naładowane pistolety,
obaj bali się siebie nawzajem,
obaj mieli serca przepelnione
dawną wzajemną nienawiścią.

W tamtej chwili byli tam tylko oni dwaj,
ale gdy wystrzeliły kule,
zabito trzeciego, który był nie tam,
lecz w herbaciarni.

Złapano czwartego,
którego też nie było w herbaciarni,
był w swoim domu, po jego zeznaniach
przyciśnięto piątego, którego wydał
jakiś szósty, po rozpoznaniu przez siódmego
wszczęto postępowanie przeciwko ósmemu i w rezultacie
skazano dziewiątego,
a dziesiąty, który wyszedł z tego czysty
zaczął przymilać się do jedenastego,
którego
owinął sobie wokół palca,
bo dostrzegł w nim klucz do sukcesu.

WIECZÓR

Wieczór
zatapiam się coraz bardziej w siebie

we mnie odgłos ptaków wracających do domu
we mnie nieporuszone odbicia na spokojnej wodzie
u moich drzwi moje kroki
jakiś imię wypowiedziane dobiegającym z daleka moim głosem
i moje własne ramiona porastające zielskiem

cóż to za wieczór,
który pod tyłoma względami staje się coraz bardziej mój.

Z języka hindi przełożyła
DARIA DULOK

TA'ABBATA SZARRAN

SPOTKANIE Z *GHULĄ*

Staroarabski poeta Sabit Ibn Dżabir żyjący w pierwszej połowie VI w. znany jest w historii literatury arabskiej jako Ta'abbata Szarran, co po arabsku oznacza „Wziął zło pod pachę”. Należy on do najwcześniejszych poetów okresu *dżahilijji*, nie są znane dokładne daty jego narodzin i śmierci. Jak to często bywa w dziejach literatury Półwyspu Arabskiego tamtego okresu o poecie wiemy niewiele, a nawet to, co wiemy, to głównie legendy i domysły zapisane przez żyjących 200–300 lat później znawców literatury. Ta'abbata był najprawdopodobniej synem czarnoskórej kobiety i beduina. Rzecz jasna tak niezwykle przezwisko przyczyniło się do wielu hipotez na ten temat. Jedna z nich mówi, że jako dziecko Sabit chciał wynieść z namiotu miecz, który ukrył pod pachą, żeby nie zauważyła tego jego matka, ale ta nie dała się zwieść i powstrzymała go, mówiąc: „Wziął zło pod pachę”. Dzieciństwo poety było bardzo trudne. Jego ojciec wcześniej zmarł, a matka wyszła po raz drugi za męża, jednak chłopiec nie przypadł do gustu ojczymowi. Trudne z nim kontakty sprawiły, że Ta'abbata uciekł z domu i oderwał się od rodzimego plemienia Fahm, wybierając życie samotnego wagabundy. Nie był jedynym beduinem w takiej sytuacji. dawna literatura arabska zna grupę poetów nazywanych *sulukami*, co często tłumaczy się jako „rozbójnicy”. Ludzie ci wędrowali po pustyniach i stepach, na wszelki sposób próbując się utrzymać przy życiu. Czasem były to rozboje, ale przede wszystkim *sulukowie* znani byli jako odważni wojownicy, ściśle przestrzegający staroarabskiego kodeksu honorowego.

Poezja Ta'abbaty Szarrana, podobnie jak innych *suluków* koncentrowała się na opisywaniu pustyni, walk i wierzeń beduińskich. Jednym z najsłynniejszych takich wierzeń była wiara w złe duchy – *ghule* (funkcjonuje wersja męska – *ghul* i żeńska – *ghula*). Zagrozały one wszystkim ludziom, miały krwiożercze instynkty i porównać je można do słowiańskich strzyg. Nie wiadomo, jak wyglądały, ponieważ mogły przybierać różne kształty, ale w zbiorze jego poezji znajdujemy jeden z najsłynniejszych opisów *ghuli*, z którą poeta walczył na pustyni.¹ (Źródło: Ta'abbata Szarran, *Diwan*, red. A.Z. Szakir, Bajrut 1984, s. 222–227).

Któż opowie ludziom z plemienia Fahm
o tym, co spotkało mnie przy Raha Bitan?²

Spotkałem *ghulę*, która miotła się
po pustyni niczym ostry miecz.

¹ Na temat poety oraz inne jego utwory por.: *Poezja arabska. Wiek VI–XIII. Wybór*, opr. J. Danecki, Wrocław 1987, s. 12–20; J. Bielawski, *Klasyczna literatura arabska*, Warszawa 1995, s. 36.

² Wadi w zachodniej części Półwyspu Arabskiego.

Rzekłem: Obydwoje jesteście podkowami zmęczenia,
obydwoje w podróży, więc zjeżdź mi z drogi!

Wtedy rzuciła się na mnie całą mocą,
a ja na nią – niczym miecz jemeński!³

Uderzyłem ją bez strachu
i nim padła martwa z mojej ręki,

Krzyknęła: Wracaj! – odrzekłem: Spokojnie,
twoje miejsce jest tu, a ja nie znam strachu!

Nie ruszyłem się stamtąd przez noc całą,
żeby zobaczyć rankiem, co to mnie napadło.

Miała oczy we wstrętnej głowie, podobnej
do kociej, z rozdwojonym językiem.

Nogi niczym wielbłąd niosący ciężary, skórę jak u psa,
i okrycie ze szmat lub starych bukłaków na wino.

Z języka arabskiego przełożył
MAREK M. DZIEKAN

³ W klasycznej poezji arabskiej przydomek najdoskonalszych mieczy.

FRITZ WERNER, *MODERNHEBRÄISCHE GRAMMATIK*,
TEIL 1: *DIE VERBEN*, WIEN 2019,
TEIL 2: *DIE NOMINA*, 2/1: *DIE SEGOLATA*, WIEN 2020;
2/2: *DIE ENDUNGSLOSEN NOMINA*, WIEN 2021, LIT VERLAG

Gramatyka współczesnego języka hebrajskiego *Modernhebräische Grammatik* Fritza Wernera według zamysłu autora jest pomyślana bardziej jako poradnik językowy niż jako zwykły podręcznik gramatyki. Autor w swym kilkutomowym dziele uwzględnił ważne zalecenia Akademii Języka Hebrajskiego w Jerozolimie, bardzo istotne dla poprawności językowej. Podstaw koncepcji polegającej na powiązaniu podstawowych treści z innymi ważnymi miejscami w tej samej publikacji według przemyślanego porządku stawiającego na jej użyteczność można się dopatrzeć w innej publikacji F. Wernera, w jego słowniku zatytułowanym *Modernhebräischer Mindestwortschatz* (Max Hueber Verlag, München 1979; recenzja R. Marcinkowskiego po polsku: „Przegląd Orientalistyczny” 3–4 /1982, s. 199–200 oraz po niemiecku: „Rocznik Orientalistyczny” XLV, 1/1986, s. 139–141). Jednakże jest ogromna różnica pomiędzy tymi publikacjami F. Wernera. *Modernhebräischer Mindestwortschatz* (240 stron) został pomyślany jako zbiór podstawowego słownictwa współczesnego języka hebrajskiego, zawierający odnośniki w celu praktycznego wykorzystania nie tylko dla uczących się języka hebrajskiego, ale też dla szerszego kręgu odbiorców. *Modernhebräische Grammatik* to dzieło wielotomowe składające się z trzech podstawowych części. Część pierwsza *Die Verben* omawia czasowniki, a druga *Die Nomina* poświęcona jest wyjaśnieniu form nominalnych w języku hebrajskim. Część trzecia obejmuje: fonetykę (3/1), przyimki oraz odmienne partykuły (3/2), słowotwórstwo (3/3), ortografię (3/4) oraz skorowidz (3/5).

Do tej pory nakładem wydawnictwa LIT Verlag została wydana cz. 1: *Die Verben* („Czasowniki”, Wien 2019, 858 stron), a z części 2: *Die Nomina* („Imiona – formy nominalne”) ukazały się: 2/1: *Die Segolata* („Imiona segolowe – segolowe formy nominalne”, Wien 2020, 218 stron) oraz 2/2: *Die endungslosen Nomina* („Bezkońcówkowe formy nominalne”, Wien 2021, 874 strony + tabela formatu A3).

Na początku części pierwszej, stanowiącej pierwszy tom (858 stron), zatytułowanej *Die Verben* („Czasowniki”) Autor zamieścił „Przedmowę” (*Vorwort*, s. IX–XVI) ukazującą historię powstania tego dzieła sięgającą roku 1980 oraz „Wskazówki korzystania z tej gramatyki” (s. XIII–XIV), „Kody czasowników” (s. 7–36) bogato ilustrowane praktycznymi tabelami przedstawiającymi schematy odmian czasownika z wyróżnieniem prefiksów i sufiksów dołączanych do rdzenia, wskazującymi charakterystyczne elementy ułatwiające odróżnianie form koniugacyjnych. Zgodnie z nazwą istotę tego tomu stanowią czasowniki ułożone według siedmiu podstawowych koniugacji (*binjanim*) i oznaczone V1 *Qal/Pa'al* (s. 37–162), V2 *Nif'al* (s. 163–254), V3 *Pi'el* (s. 255–370), V4 *Pu'al* (s. 371–450), V5 *Hitpa'el* (s. 451–590), V6 *Hif'il* (s. 591–718) i V7 *Huf'al* (s. 719–810). Każdy z siedmiu *binjanów* (*binjanim*) został opracowany według tego samego wzoru: ogólne wprowadzenie do danego *binjanu*, czasowniki mocne (regularne oznaczone symbolem '00', nieregularne: z pierwszą gardłową '01', z drugą gardłową '02', z trzecią gardłową '03'), czasowniki słabe \aleph ' '04', פ' '05', פ" '06', פ" '06', ו" '07', ו" '07', ו" '08', ו" '08', ו" '09', ו" '10'. W ten sposób ostatnia grupa czasowników słabych dla koniugacji *Qal* jest oznaczona jako 'V1/10', dla *Nif'al* 'V2/10', dla *Pi'el* 'V3/10', itd. Takie oznakowanie materiału ułatwia orientację i pomaga w znalezieniu

poszukiwanej formy gramatycznej. Ponadto łatwiej jest zrozumieć gramatykę i skojarzyć konkretną formę, gdy jest ukazana w szerszym kontekście.

Każdy czasownik hebrajski składa się z dwóch elementów: rdzenia (zwykle trójspółgłoskowego) oraz ze schematu. Schemat czasownika to *binjan*, jak wyżej wskazano, jest ich siedem. Używanych rdzeni jest ponad trzy tysiące, tzn. że poszczególne rdzenie nie występują we wszystkich *binjanach*. (Gdyby wszystkie 23 spółgłoski alfabetu hebrajskiego wystąpiły w kombinacjach z siedmioma *binjanami*, to używanych rdzeni byłoby 3–4 razy więcej.)

Dlatego po szczegółowym omówieniu siedmiu *binjanów* autor przedstawia w tabelach czasownik hebrajski według rdzeni (s. 811–833). Temat czasownika uzupełnia opracowanie rzeczowników odsłownych *Die Verbalnomina im Hebräischen* (s. 835–844) z podaniem ich schematów dla poszczególnych *binjanów*, co zostało zilustrowane przykładami. Tom poświęcony czasownikom hebrajskim zamyka wykaz skrótów *Abkürzungen und Sigla* (s. 845–858).

Na drugą część dzieła Fritza Wernera *Die Nomina* („Imiona – formy nominalne”), oznaczone jako ‘N’ składają się: 2/1: *Die Segolata* ‘N1’ („Imiona segolowe”), 2/2: *Die endungslosen Nomina* ‘N2’ („Bezkońcówkowe formy nominalne”), 2/3: *Die Nomina auf Qamaz-He* ‘N3’ („Formy nominalne zakończone na *kamac-he*”), 2/4: *Die Nomina auf Segol-He* ‘N4’ („Formy nominalne zakończone na *segol-he*”); *Die Nomina mit Pseudo-Segolat-Formen* ‘N5’ („Imiona z formą pseudosegolową”); 2/6: *Nomina mit Basiselemet + Derivationsuffix* ‘N6’ („Formy nominalne złożone z podstawy słotwórczej i formantu”), 2/7: *Unregelmäßige Nomina* ‘N7’ („Nieregularne formy nominalne”). Jak wyżej zaznaczono, do tej pory z drugiej części gramatyki ukazały się 2/1: *Die Segolata* ‘N1’ i 2/2: *Die endungslosen Nomina* ‘N2’.

Na początku oddzielnego tomu poświęconego segolowym formom nominalnym *Die Segolata* (218 stron) w „Przedmowie” (*Vorwort*) autor wyjaśnia kryteria, według których ułożono materiał gramatyczny dotyczący tych form imiennych podkreślając, że segolowe formy imienne ‘N1’ oraz formy nominalne złożone z podstawy słotwórczej i formantu ‘N6’ mają własne kryteria przyporządkowania, a nieregularnym formom nominalnym ‘N7’ trudno przypisać jakiegokolwiek kryteria.

We wskazówkach dla użytkowników *Hinweise zur Benutzung dieses Bandes der Grammatik* autor zakłada, że korzystający z tej gramatyki zlokalizuje bez problemu prawidłowo zapisaną podstawową formę nominalną (*status absolutus*) i nie musi znać historii gramatyki języka hebrajskiego. To zadanie ułatwia zwykle alfabetyczny wykaz wyrazów hebrajskich. Użytkownik odnajdzie poszukiwany wyraz w uporządkowanych strukturach gramatycznych i nie musi do tego znać fleksji form nominalnych języka hebrajskiego. Może sam „skalkulować”, pod jakim kodem cyfrowym dana forma imienna powinna być cytowana. W ten sposób usystematyzowany materiał gramatyczny bardzo ułatwia szybkie odnalezienie poszukiwanej formy imiennej i jej odmiany bez konieczności korzystania z alfabetycznego wykazu form nominalnych.

Drugi tom poświęcony segolowym formom imiennym (*Die Segolata*) zawiera ponad 1200 haseł ułożonych według trzech kryteriów: typu rdzenia, samogłoski pod pierwszą spółgłoską rdzenną oraz zgodnie ze zmianą wokaliczną. Zamieszczono tu trzy tabele poglądowe, 108 tabel fleksyjnych oraz prawie 350 poszczególnych form nominalnych.

Trzeci tom (obejmujący 874 strony) 2/2: *Die endungslosen Nomina* ‘N2’ („Bezkońcówkowe formy imienne”) omawia największą grupę form nominalnych ułożonych według samogłoski w ostatniej sylabie, względnie według typu przedostatniej sylaby. Zawiera 380 tabel fleksyjnych i ponad 2100 poszczególnych form imiennych. Na szczególną uwagę zasługuje zamieszczona na końcu tego tomu tabela poglądowa formatu A3 umożliwiająca ogólną orientację w bezkońcówkowych formach nominalnych, ułożona według czterech typów form fleksyjnych z zaznaczeniem na kolorowo form według postanowień Akademii Języka Hebrajskiego w Jerozolimie.

Użyteczność dzieła Fritza Wernera jako poradnika językowego można docenić podczas korzystania z niego, a jest to widoczne w całej publikacji w postaci bardzo praktycznego rozmieszczenia wiedzy gramatycznej ułatwiającej użytkownikowi poznanie i zrozumienie języka hebrajskiego. Na początku każdego tomu zamieszczono wskazówki korzystania z danej partii materiału gramatycznego ze wskazaniem kodów oraz ogólnym wprowadzeniem, co ułatwia użytkownikowi orientację w obszernym dziele i pomaga w odszukaniu określonej formy gramatycznej. Moim zdaniem warto byłoby jednak niekiedy, zwłaszcza w zagadnieniach wstępnych dodać informacje bardziej podstawowe, które ułatwiłyby korzystanie użytkownikowi mniej zorientowanemu, np. warto byłoby

we wstępie wyjaśniającym formy nominalne (*Die Nomina*) wskazać, że kategoria ta w języku hebrajskim ma szerszy zakres, obejmuje rzeczowniki i przymiotniki (które w swej strukturze i odmianie niczym się nie różnią), a także liczebniki.

Każda partia materiału gramatycznego poprzedzona jest wyjaśnieniem teorii i obowiązujących zasad, po czym następuje przedstawienie fleksji bogato ilustrowane przykładami ujętymi w tabelach (oznaczonych kodem literowo-cyfrowym) ze wskazaniem wyrazów odmienianych w ten właśnie sposób. Po części wyjaśniającej fleksję zamieszczono alfabetyczny wykaz wyrazów należących do danej kategorii fleksyjnej z podaniem (po lewej stronie) formy gramatycznej, możliwych form pochodnych łącznie z kodem odsyłającym do tabel oraz z przekładem (po prawej stronie) na język niemiecki. Daną część materiału gramatycznego zamykają uwagi końcowe do poszczególnych form gramatycznych. Dzięki takiemu układowi materiału gramatycznego użytkownik według kodu literowo-cyfrowego odnajduje i poznaje nie tylko poszukiwany wyraz i jego odmianę, ale jest zarazem wprowadzony w wewnętrzną strukturę języka hebrajskiego, co ułatwia mu jego prawidłowe opanowanie i ogranicza konieczność zaglądania do podręczników gramatyki. Z pewnością wielką zaletą tego dzieła, z punktu widzenia jego użytkownika, jest możliwość wglądu do całościowego systemu fleksyjnego języka hebrajskiego, a także poznanie struktury sylaby i zmian wokalicznych. Dodatkowym ułatwieniem dla użytkowników *Modernhebräische Grammatik* będzie z pewnością skorowidz, który jest przewidziany na końcu tego wielotomowego dzieła.

Recenzowane dzieło Fritza Wernera skupia się przede wszystkim na morfologii, którą omawia bardzo szczegółowo. Intencją autora było napisanie przejrzystego poradnika językowego, który z racji wybranej metodologii przybrał formę słownika, gdyż opiera się na metodologii zastosowanej w cytowanym na wstępie słowniku Fritza Wernera *Modernhebräischer Mindestwortschatz*. Część poświęcona czasownikom *Die Verben* stanowi przede wszystkim słownik generatywno-syntaktyczny czasowników hebrajskich opatrzone bardzo dokładnymi informacjami dotyczącymi morfologii poszczególnych form werbalnych, a tom *Die Nomina* to w dużej części słownik odmiany rzeczowników zawierający również podstawowe informacje o ich łączliwości frazeologicznej.

Jak to już zaznaczono wcześniej, dzieło *Modernhebräische Grammatik* Fritza Wernera pomyślane jest bardziej jako praktyczne kompendium wiedzy na temat gramatyki języka hebrajskiego niż jako systematyczny wykład gramatyki zawarty w podręczniku i w tym sensie wykracza poza ogólnie przyjęte ramy podręcznika czy też gramatyki opisowej języka hebrajskiego. Zwykle podręczniki do nauki języka hebrajskiego, a nawet gramatyki tegoż języka nie zawierają tak wielu wyjaśnień i odnośników w jednym konkretnym miejscu, na jeden określony temat ze wskazaniem tematów wiążących się bezpośrednio, a nawet pośrednio z danym zagadnieniem. Autor nie ogranicza się tylko do jednego możliwego przedstawienia formy gramatycznej wyrazu, ale przykładą dużą wagę do wyjaśnienia wiążących się z tym zagadnień gramatycznych, np. struktury sylaby czy zmian wokalicznych występujących w czasie odmiany. Większość podręczników nie wnika tak szczegółowo w zagadnienia gramatyczne, co zmusza zainteresowanych głębszą wiedzą gramatyczną do żmudnych poszukiwań. Wielotomowe dzieło Fritza Wernera to opatrzone praktycznymi wskazówkami prawdziwe kompendium wiedzy gramatycznej, w którym autor wykorzystał swoje wieloletnie doświadczenie naukowo-dydaktyczne w dziedzinie językoznawstwa hebrajskiego. Fritz Werner studiował język hebrajski na Uniwersytetach w Wiedniu, Zurychu i w Jerozolimie. W gramatyce współczesnego języka hebrajskiego *Modernhebräische Grammatik* wykorzystał trzydziestoletnie doświadczenie dydaktyczne jako lektor, docent a następnie profesor Uniwersytetu w Wiedniu.

Z uwagi na brak tak precyzyjnego i równie praktycznego opracowania wiedzy gramatycznej języka hebrajskiego dzieło Fritza Wernera należy postrzegać jako doniosłe wydarzenie w dziedzinie hebraistyki. Nie ma w tym nic dziwnego, gdyż Prof. Fritz Werner od lat należy do światowej elity hebraistów, jest stałym uczestnikiem wielu konferencji hebraistycznych, w tym także organizowanych przez Brit Ivrit Olamit – Światowe Stowarzyszenie Języka i Kultury Hebrajskiej. Jesienią 2022 r. został Członkiem Honorowym Akademii Języka Hebrajskiego w Jerozolimie.

Zapewne marzeniem użytkowników tego wielotomowego dzieła byłoby posiadanie dostępu do wersji elektronicznej umożliwiającej szybkie wyjaśnienie poszukiwanego zagadnienia gramatycznego, wybranej formy gramatycznej oraz wgląd do tabel i paradygmatów. Stworzenie wersji elektronicznej nie jest zadaniem łatwym, ale skoro autor dzieła oraz Wydawca LIT Verlag osiągnęli sukces wydając wersję drukowaną, to można pozostać z taką nadzieją.

ZBIGNIEW LANDOWSKI, *ARABISTYKA W PRL (1945–1990).*
NARODZINY, HISTORIA, MODERNIZACJA,
WYDAWNICTWO EPISTEME, LUBLIN 2021

Omawiana tu książka jest pierwszym tomem (liczącym 690 stron!) obszernej trylogii, która ma przedstawiać dzieje arabistyki polskiej w okresie 45 lat po drugiej wojnie światowej. Drugi tom ma nosić tytuł *Arabiści w PRL (1945–1990)*, a trzeci – *Arabiści polscy. Wspomnienia*.

To rozpoczęte w 2018 r. przez dra Zbigniewa Landowskiego wielkie dzieło powstało w Zakładzie Historii Najnowszej Powszechnej Instytutu Historii na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Gdańskiego, w którym jest zatrudniony Autor, arabista. Rozpoczął on swe studia arabistyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie (lata 1977–1979), a kontynuował na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1980–1986. Magisterium z kulturoznawstwa arabistyki na Uniwersytecie Warszawskim uzyskał w 2003 r., a doktorat nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa arabistyki obronił w r. 2006 na Uniwersytecie Warszawskim na podstawie rozprawy zatytułowanej: „Chronotopy w utworach dramatycznych Sa‘d Allaha Wannusa”.

Obszerny *Wstęp* recenzowanej tu pracy obejmuje strony 19–55. Główna część narracji autorskiej składa się z sześciu rozdziałów (s. 57–520), zwieńczonych *Zakończeniem* (s. 521–533) i *Epilogiem* (s. 535–542), którego ostatni fragment zatytułowany *Postscriptum* (s. 538–542) zawiera krótkie informacje o rozwoju polskiej arabistyki w okresie ostatnich trzydziestu lat (dokładniej: 1990–2020).

Główna część dzieła dra Zbigniewa Landowskiego przedstawia bardzo wszechstronnie, z uwzględnieniem różnych aspektów prawnopolitycznych rzeczywistości PRL, dzieje arabistyki w Krakowie (UJ, s. 87–184), na Uniwersytecie Warszawskim (s. 185–353) a także w innych polskich placówkach akademickich (s. 355–437).

Omawiana tu książka jest prawdziwą kopalnią wiedzy o polskiej arabistyce. Aż 148 końcowych stron zajmują różne dodatki: trzy bogate aneksy źródłowe (plany i programy nauczania, bibliografie przekładów, wykazy dzieł z zakresu literatury arabistycznej), kalendarium, indeksy, streszczenia, wreszcie: spisy tabel i ilustracji.

Wiele informacji powtarza się w różnych miejscach pracy dra Zbigniewa Landowskiego, ale wynika to z wielostronnego prezentowania podstawowej tematyki. Te same osoby są na przykład wymieniane w związku z ich działalnością dydaktyczną na terenie uczelni z jednej strony, a z drugiej – w związku z działalnością stricte badawczą prowadzoną w jednostkach Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk.

Na pochwałę zasługuje staranna polszczyzna Autora i konsekwentnie stosowane zasady transkrypcyjne (a także bezbłędna pisownia tytułów prac rosyjskich). Liczba „literówek” jest niewielka. Przypisy są zredagowane bardzo precyzyjnie. Chciałbym tu zacytować zdanie ze s. 22, które mi zaimponowało subtelnym wyczuciem dwuznaczności przymiotnika „ciekawý”: „...studenci arabistyki w przeważającej masie byli to ludzie ciekawý. W obu znaczeniach – ciekawý świata i nietuzinkowý”.

Niemniej jednak można recenzowanej tu pracy (jak każdej innej) postawić pewne zarzuty. Część z nich wiąże się z ogromem poruszonego materiału. Kontrola każdego szczegółu była zapewne nieosiągalnym ideałem, nie do zrealizowania w sytuacji, gdy książka miała się ukazać w ciągu trzech lat od rozpoczęcia badań (a nie, na przykład, trzydziestu).

I tak na przykład na dole strony 581 czytamy: „Dlatego proszę o wybaczenie ewentualnych opuszczeń czy innych błędów i informowanie Autora celem ich skorygowania drogą mailową (adres znajduje się w notatce *Posłowie. Do czytelnika* na końcu książki)”. Starannie przeglądałem ostatnie strony *Arabistyki w PRL*, ale żadnego *Posłowie. Do czytelnika* nie znalazłem. Zapewne było planowane, ale gdzieś się zawieruszyło w pracach redakcyjnych.

Do erraty załączonej do książki należy dodać parę szczegółów, np. poprawki do zapisu nazwisk: obecnego rektora UJ (prof. Jacek Popiel, a nie... Popiela) oraz dziekana Wydziału Filologicznego UJ (prof. Władysław Witalisz, a nie: Władysława Witalisza, pomyłkowo w dopełniaczu).

Na stronie 134 (na dole) pomyłkowo podany jest stary adres Collegium Paderevianum UJ: ul. Krupnicza 35. Na s. 140 mamy już poprawny nowy adres: al. Mickiewicza 9/11. Trudno było nieraz Autorowi uniknąć pomyłek związanych z... wyjściem za mąż jakiejś pani i zmianą nazwiska. Oto na przykład ze s. 171 dowiadujemy się, że zajęcia z praktycznej nauki języka perskiego w Katedrze Filologii Orientalnej UJ w roku akademickim 1958/59 dla studentów arabistyki w pierwszym semestrze prowadziła pani mgr Czernicka, a w drugim – mgr Petecka. Chodzi o tę samą osobę, panią mgr Bożenę Czernicką-Petecką.

„Zwykłą” pomyłką jest natomiast umieszczenie w przypisie 211 na s. 479 nazwiska arabskiego (libijskiego) pisarza Ibrahima al-Koni zamiast niemieckiego uczonego-islamisty i tłumacza Hartmuta Fährndricha. Podobnie, na s. 488 mowa jest o dramacie *Szeherazada* nie Taufika al-Kaima, lecz Taufika al-Hakima (na s. 474 poprawnie).

Błąd interpretacji nazwy osobowej: Aşik Paşa Zade powinien być w indeksie osobowym zamieszczony nie pod Z (na s. 571), lecz pod A (po persku *zade* znaczy „urodzony; potomek”).

W kilku miejscach pomyłone zostały nazwy: Instytut Orientalistyczny (taka jest nazwa jednostki Uniwersytetu Warszawskiego) i Instytut Orientalistyki (od 2011 r. tak się nazywa kontynuacja Katedry Filologii Orientalnej UJ i jej „dalszego ciągu”, od 1972 r., Instytutu Filologii Orientalnej UJ). Pomyłki te zostały częściowo uwzględnione w erracie dra Zbigniewa Landowskiego.

Katedra Filologii Orientalnej UJ (zwana także zamiennie Seminarium lub Zakładem, por. s. 118) przeniosła się (z ul. Straszewskiego 27) na ulicę Sławkowską 32 (Pałac Badenich) już w 1954 r. (por. s. 118), a nie w roku akademickim 1957/58, jak czytamy na s. 120 (w podpisie pod zdjęciem) oraz w *Kalendarium* na s. 550.

Natomiast w okresie międzywojennym kierowane przez profesora Tadeusza Kowalskiego Seminarium Filologii Orientalnej UJ miało swoje lokale w różnych punktach miasta Krakowa. Początkowo (w 1921 r.) mieściło się w głównym budynku uniwersyteckim Collegium Novum przy ul. Gołębiej 24. Następnie przeniosło się na ul. Jagiellońską 20 (tam się znajdowało np. w roku akademickim 1927/28). W roku 1931/32 Seminarium Filologii Orientalnej UJ mieściło się przy ul. Szpitalnej 40, a w następnych latach jego adresem była ulica Józefa Piłsudskiego 4 (do końca okresu międzywojennego). Dane te są dostępne w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, którego pracowniczka odnalazła mi je wertując kolejne roczniki „składów osobowych UJ” dnia 13 lipca 2022 r.

Podaję owe dane w tym miejscu do wiadomości prostując własny błąd, który przekradł się do publikacji pani profesor UJ, dr hab. Kingi Paraskiewicz (p. niżej), zacytowanej przez dra Zbigniewa Landowskiego w podpisie pod zdjęciem Pałacu Badenich na s. 120. Źródłem tego błędu jest niezgodna z prawdą informacja (jakoby pierwotną, przedwojenną siedzibą Seminarium Filologii Orientalnej UJ był Pałac Badenich) ze strony PL-7/EN-7 mojego artykułu pt. *Stulecie krakowskiej orientalistyki* powtórzoną przez panią dr hab. Kingę Paraskiewicz w jej (następującym po moim) artykule *Z historii orientalistyki w Uniwersytecie Jagiellońskim* (s. PL-18/EN-18). Chodzi o dwujęzyczną, polsko-angielską broszurkę (stąd numeracja stron: PL, EN) zatytułowaną *Języki i cywilizacje. Orientalistyka w Krakowie / Languages and Civilisations. Oriental Studies in Cracow* (Kraków / Bielsko-Biała 2019).

Jeśli porównać opracowania (w recenzowanej tu książce) dziejów arabistyki na UJ i na UW, to zaskakuje pewna „asymetria” materiału ilustracyjnego. Mamy wiele zdjęć arabistów warszawskich, m.in. Janusza Daneckiego, Marka Dziekana (poczynając od „arabskiego” portretu prof. Józefa Bielawskiego), a ani jednego (!) zdjęcia arabisty krakowskiego (Tadeusz Kowalski, Tadeusz Lewicki, Andrzej Czapkiewicz, Andrzej Zaborski). Wygląda to na przeoczenie wynikające z ogromu materiału, bo przecież zdjęcia wymienionych krakowskich profesorów są powszechnie dostępne. Nie wyrównuje tej „asymetrii” brak fotografii wszechstronnego luminarza warszawskiej orientalistyki, profesora Ananiasza Zajączkowskiego.

Na charakterystykę „dwoistości” polskiej arabistyki (najpierw rozwijała się w Krakowie, tuż po pierwszej wojnie światowej, dopiero potem – w Warszawie) ważne światło rzuca zdanie dra Zbigniewa Landowskiego zamieszczone na styku stron 247 i 248 jego dzieła: „Stalinizm odstępował bardzo powoli, a jednym z jego skutków stawało się skłócenie środowisk i przeciwstawienie sobie dwóch ówczesnych centrów badań orientalistycznych – Krakowa i Warszawy”.

Można tu dodać informację, że różnice między obu ośrodkami wiązały się w PRL-u nie tyle ze wspomnianą wyżej „chronologią”, co raczej ze sprawami ideologicznymi. W Warszawie będącej stolicą kraju było, z racji bliskości władz, od których zależały m.in. sprawy wyjazdów zagranicznych, więcej członków Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej niż w Krakowie, w którym, o ile dobrze pamiętam (studiowałem na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1957–1961, a pracowałem od roku 1970 do 2011), nie było w ogóle „komunistów” na całej orientalistyce (mam na myśli pracowników naukowo-dydaktycznych, a nie studentów).

Wyraz „komuniści” ująłem w cudzysłów, ponieważ – tak naprawdę – komunistów w PRL-u (zwłaszcza tym późnym) było niewiele. Członkowie PZPR i sympatycy tej partii rządzącej Polską z ramienia Kremla w latach 1945–1989 byli najczęściej po prostu oportunistami udającymi ideowych kontynuatorów XIX-wiecznej myśli Marksa i Engelsa. Bo to dawało wymierne korzyści: pieniądze, władzę.

Wspomnę przy tym, że także w terminach „Polska Ludowa” czy „państwa socjalistyczne” przymiotniki winne być zaopatrzone w cudzysłowy. Ale nie mam pretensji do Autora *Arabistyki w PRL* o używanie tych terminów bez cudzysłówów, bo tak się już przyjęło, że nadal piszemy po polsku: NRD, chociaż ów kraj (wschodnie Niemcy pod okupacją sowiecką) wcale nie był demokratyczny, w przeciwieństwie do zachodniej Republiki Federalnej Niemiec. Nie mówiąc już o „Koreańskiej Republice Ludowo-Demokratycznej”, która jest oficjalną nazwą kraju rządzonego przez dynastię dyktatorów.

Dr Zbigniew Landowski z pewnością nie był wielbicielem ustroju, który panował w Polsce po drugiej wojnie światowej do roku 1989. Wynika to jasno z jego informacji, iż w okresie stanu wojennego (od 13 grudnia 1981 r. do roku 1983) brał udział w ruchu oporu studentów Uniwersytetu Warszawskiego (patrz: s. 311).

Na te banalne uwagi pozwałam sobie ze względu na młodszych czytelników niniejszej recenzji, którzy mogą już niewiele wiedzieć na temat takich okresów w historii PRL-u jak: „październik 1956” czy „marzec 1968” albo – „sierpień 1980”.

Książka dra Zbigniewa Landowskiego zawiera mnóstwo szczegółów, nieraz mało znanych. Na przykład o Radzie Szkół Wyższych z 1946 roku czytamy (na s. 106): „Powstanie Rady najwyraźniej było reperkusją starć ze studentami podczas ich obchodów 3 maja 1946 r. w Krakowie, które przerodziły się w krwawo stłumiony konflikt z nową władzą. Po ich spacyfikowaniu na uczelniach rozpoczęto polityczne czystki, stworzono nowe mechanizmy kontroli życia uczelnianego i dozoru studentów”.

Albo, z opisu Międzynarodowej Konferencji Orientalistycznej (Nieborów, 10–12 czerwca 1955) dowiadujemy się (s. 370–371), że „Konferencję kontrolowały władze – nawet zaproszenia na nią (druk) odesłano do akceptacji w cenzurze, tj. w Głównym Urzędzie Kontroli Prasy, a w obradach uczestniczyło jawnie dwóch dyrektorów z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych”.

Na koniec pozostaje mi wyrazić życzenie, by czytelnicy wnet dostali do ręki następne dwa tomy *Arabistyki w PRL*. Chętnie przeczytałbym kiedyś (ale tego już nie oczekuję od dra Zbigniewa Landowskiego) jakieś porównanie arabistyki PRL-u z arabistyką innych krajów „obozu socjalistycznego”, który odszedł do historii pod koniec 1991 r., gdy prezydent Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich Michaił Gorbaczow ogłosił bezkrwawy rozpad tego lewicowego imperium rosyjskiego, w którego nazwie nie było terminu geograficznego, bo skrót ZSRR miał się odnosić do ogólnoswiatowego państwa proletariatu (bez granic).

BARBARA WRONA (1946–2022)

POŻEGNANIE

W nocy z 18 na 19 listopada 2022 r. w Warszawie, w swoim mieszkaniu odeszła Barbara Elżbieta Wrona, wieloletnia bibliotekarka arabistyki UW. Absolwentka (1970) pierwszego ‘autonomicznego’ rocznika arabistyki, tego, który rozpoczął studia w samodzielnej placówce arabistycznej UW. Należeli do niego m.in. Janusz Danecki i Ewa Machut-Mendecka, bliska przyjaciółka Basi. W trakcie studiów, w 1968 roku, wraz z Ewą Machut i Bogusławem Zagórkim współorganizowała przyszłe Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Arabskiej (w chwili powstania nosiło nazwę Studencki Klub Przyjaźni Polsko-Arabskiej), w którym później, w siedzibie na Wilczej, przez wiele lat prowadziła kursy języka arabskiego. Studia zakończyła w terminie, broniąc pracę magisterską *Mārūn ‘Abūd jako pisarz społeczny*, jej promotorem był prof. dr Józef Bielawski. Pracę na uczelni na pełnym etacie podjęła w 1972 roku i kontynuowała ją w bibliotece Zakładu Arabistyki i Islamistyki UW do 31 października 2017 roku, kiedy oficjalnie przeszła na emeryturę. W okresie od marca 1973 do kwietnia 1974 roku (z krótką przerwą) przebywała (wraz z D. Frątczakiem) na stypendium w Damaszku, w Syrii, a od 15 września 1979 do 15 maja 1980 roku odbywała studia w Bagdadzie, w Iraku.

W latach stanu wojennego wyróżniała się aktywnością w działalności konspiracyjnej „Solidarności” na UW, m.in. zajmowała się kolportażem zakazanych wydawnictw tzw. ‘bibuły’. W 1985 roku uczestniczyła w wyprawie do Maroka, przez Włochy, Francję i Hiszpanię, zorganizowanej przez Uniwersytet Warszawski i Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Arabskiej. W następnym roku wzięła udział w Festiwalu Poezji w Bagdadzie (Al-Mirbad 7). Przez cały okres pracy na UW prowadziła czynną działalność organizatorską, tłumaczeniową i naukową, a także dydaktyczną (m.in. prowadziła zajęcia proseminaryjne, w tym z transkrypcji języka arabskiego). Aktywnie działała w Polskim Towarzystwie Orientalistycznym, gdzie była m.in. wieloletnim skarbnikiem Zarządu Głównego, oraz członkiem Głównej Komisji Rewizyjnej. Równocześnie przejawiała aktywność także w Towarzystwie Przyjaźni Polsko-Arabskiej. Była koordynatorką i główną realizatorką wydania drukiem wspomnień o Andrzej K. Waśkiewiczu, a w jej dorobku publikacyjnym znajduje się kilkadziesiąt prac¹, w tym wiele przekładów z j. arabskiego (m.in. Georga Kassa *Bajek arabskich*², które tłumaczyła wraz z Markiem M. Dziekanem).

W latach swojej aktywności była człowiekiem-instytucją, wtedy, kiedy nie było jeszcze Internetu, jako osoba stale obecna w uczelni, pełniła rolę łącznika pomiędzy arabistami w kraju i za granicą, studentami i kadram, administracją i wykładowcami, mediami i kadram, instytucjami państwowymi i pracownikami. Dokonywała korekt (gł. transkrypcji) i redakcji, pisała teksty użytkowe, pilnowała terminowości spraw organizacyjnych i koordynowała wiele wydarzeń naukowych i popularyzatorskich, współorganizowanych przez różne instytucje, a także udzielała informacji

¹ Np. B. Wrona, *Extraordinary Ewa*, „RO” 2016 t. 69 z. 2, s. 9–10; Wrona B., *Józef Bielawski. In memoriam*, „PO” 1998 nr 1–2, s. 153–156; B. Wrona, *Professor Danuta Madeyska*, „RO” 2011 t. 64 z. 1, s. 23–24 i 23–27; B. Wrona, *Professor Krystyna Skarżyńska-Bocheńska*, „RO” 2011 t. 64 z. 1, s. 9–14.

² Kass G., *Bajki arabskie: nie tylko dla dorosłych*, Wyd. Dialog, Warszawa 1992.

arabistycznych osobom z zewnątrz. Ponieważ znała osobiście większość arabistów warszawskich i orientalistów z UW, często pomagała w przygotowywaniu konferencji i seminariów dla całej orientalistyki. Za jej czasów zasoby biblioteczne arabistyki osiągnęły apogeum swojej liczebności (w tym także roczniki prasy arabskiej), a trzeba podkreślić, że wówczas biblioteka arabistyki pełniła także rolę 'dostarczyciela' podstawowych podręczników (posiadano ich wiele egzemplarzy), słowników, czy gramatyk dla studentów i pracowników.

Powszechnie lubiana, życzliwa, kompetentna i usłużna, cieszyła się zasłużonym szacunkiem zarówno studentów, jak i kolegów z uczelni. Otrzymała kilka odznaczeń uczelnianych i państwowych.

ZBIGNIEW LANDOWSKI

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

Ayşe Babayagmur Apa, Filiz Balta Peltekoğlu, <i>The Role of Audience in the Turkish Film Industry</i>	3
Andrzej Drozd, <i>Rysunek Franciszka Smuglewicza „Meczet Tatarów i ich nabożeństwo”: Historia pierwszego ikonograficznego przedstawienia meczetu i Tatarów polsko-litewskich</i>	21
Adam J. Dubiński, <i>Jakie szanse przetrwania ma północnozachodni dialekt języka karaimskiego?</i>	35
Robert Dygas, <i>Multilateral Economic Ties of Mongolia with its Asian Trading Partners in the Period of 2011–2021</i>	47
Marek M. Dziekan, <i>Magia miłosna w chamaile Aleksandrowicza</i>	63
Łukasz Gacek, Ewa Trojnar, <i>Studia o Chinach z perspektywy studentów Instytutu Bliskiego i Dalekiego Wschodu Uniwersytetu Jagiellońskiego przed wybuchem pandemii Covid-19</i>	77
Ewa Rynarzewska, Nanjung ilgi („Dziennik wojenny”) Yi Sun-sina (1545–1598): <i>Między historycznym świadectwem a osobistym wyznaniem</i>	93

PRZEKŁADY

Ayşegül Çelik, <i>Afsun</i> (z języka tureckiego przełożyła Anna Sulimowicz-Keruth)	111
Kunwar Narajan, <i>Długa nocna podróż samochodem; Również do sklepów; Klucz do sukcesu; Wieczór</i> (z języka hindi przełożyła Daria Dulok)	115
Ta’abbata Szarran, <i>Spotkanie z ghulą</i> (z języka arabskiego przełożył Marek M. Dziekan).....	119

RECENZJE

Roman Marcinkowski, <i>Fritz Werner, Modernhebräische Grammatik, Teil 1: Die Verben, Wien 2019; Teil 2: Die Nomina, 2/1: Die Segolata, Wien 2020; 2/2: Die endungslosen Nomina, Wien 2021, LIT Verlag</i>	121
Andrzej Pisowicz, Zbigniew Landowski, <i>Arabistyka w PRL (1945–1990). Narodziny, historia, modernizacja, Wydawnictwo Episteme, Lublin 2021</i>	125

OBITUARIUM

<i>Barbara Wrona (1946–2022)</i> , Zbigniew Landowski.....	129
--	-----

LIST OF CONTENTS

ARTICLES

Ayşe Babayagmur Apa, Filiz Balta Peltekoglu, <i>The Role of Audience in the Turkish Film Industry</i>	3
Andrzej Drozd, <i>Watercolor by Franciszek Smuglewicz from 1785</i> “ <i>The Mosque of the Tatars and their service</i> ”: <i>History of the First Depiction of a Mosque and of the Polish-Lithuanian Tatars</i> (in Polish).....	21
Adam J. Dubiński, <i>What Chances of Survival Does the North-Western Karaim Dialect Have?</i> (in Polish).....	35
Robert Dygas, <i>Multilateral Economic Ties of Mongolia with its Asian Trading Partners in the Period of 2011–2021</i>	47
Marek M. Dziekan, <i>Love Magic in Aleksandrowicz’s Khamail</i> (in Polish).....	63
Łukasz Gacek, Ewa Trojnar, <i>Studies on China from the Perspective of Students of the Institute of the Middle and Far East of the Jagiellonian University before the Outbreak of the Covid-19 Pandemic</i> (in Polish).....	77
Ewa Rynarzewska, Nanjung ilgi (“ <i>War Diary</i> ”) by Yi Sun-sin (1545–1598): <i>Between Historical Testimony and Personal Confession</i> (in Polish).....	93

LITERARY WORKS

Ayşegül Çelik, <i>Afsun</i> (translated from Turkish by Anna Sulimowicz-Keruth).....	111
Kunwar Narayan, <i>Long Overnight Car Journey; Also to Shops; The Key to Success; Evening</i> (translated from Hindi by Daria Dulok).....	115
Ta’abbata Szarran, <i>Meeting with ghula</i> (translated from Arabic by Marek M. Dziekan).....	119

REVIEWS

Roman Marcinkowski, <i>Fritz Werner, Modernhebräische Grammatik, Teil 1: Die Verben, Wien 2019; Teil 2: Die Nomina, 2/1: Die Segolata, Wien 2020; 2/2: Die endungslosen Nomina, Wien 2021, LIT Verlag</i>	121
Andrzej Pisowicz, <i>Zbigniew Landowski, Arabistyka w PRL (1945–1990). Narodziny, historia, modernizacja, Wydawnictwo Episteme, Lublin 2021</i>	125

OBITUARIES

<i>Barbara Wrona (1946–2022), Zbigniew Landowski</i>	129
--	-----

WSKAZÓWKI DLA AUTORÓW TEKSTÓW PO POLSKU

(pełna wersja tekstu dostępna także na stronie czasopisma: <http://pto.orient.uw.edu.pl/>)

Uprzejmie prosimy, aby teksty składane w redakcji „Przeglądu Orientalistycznego” były przygotowywane według poniższych reguł. Artykuły niespełniające tych wymagań nie będą przez redakcję przyjmowane. Materiałów niezamówionych redakcja nie zwraca.

I. Uwagi ogólne

1. Teksty złożone w „Przeglądzie Orientalistycznym” powinny być wynikiem oryginalnych badań, w rzetelny i uczciwy sposób prezentować rezultaty własnej pracy; Autorzy stosownie powinni zaznaczyć wkład innych osób w powstawanie artykułu. Jeśli artykuł jest rezultatem badań finansowanych, prosimy o podanie informacji o źródłach finansowania, wkładzie instytucji naukowo-badawczych, stowarzyszeń i innych jednostek.
2. Teksty złożone w „Przeglądzie Orientalistycznym” nie mogą być wcześniej opublikowane (ani w języku polskim, ani w językach obcych), jak też w tym samym czasie złożone w redakcjach innych czasopism.
3. Decyzja Autora o publikacji tekstu w „Przeglądzie Orientalistycznym” oznacza zgodę na udzielenie autorskiej licencji eksploatacyjnej do nadesłanego tekstu (dot. postaci drukowanej i/lub elektronicznej), co obejmuje prawo Redakcji do: kopiowania, publikacji, reprodukcji, cytowania, umieszczenia w formie elektronicznej w bazach danych, itp. Czas trwania udzielonej licencji jest zgodny z dyrektywą UE. Licencja zostaje udzielona „Przeglądowi Orientalistycznemu” nieodpłatnie.
4. Teksty podlegają recenzji, a wszelkie dane autorów i recenzentów są poufne (*double blind*).
5. Redakcja zastrzega sobie prawo do skracania i redagowania złożonych tekstów (także tytułów).
6. Przyjęte do publikacji i zredagowane teksty odsyłane są autorowi do autokorekty. Po jej dokonaniu prosimy o jak najszybsze odesłanie tekstu do redakcji.
7. Wszelkie wykryte przejawy nierzetelności naukowej (*ghostwriting* i *guest authorship*) będą ujawniane, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów.
8. Autorzy ponoszą odpowiedzialność wynikającą z praw wydawniczych i praw autorskich (cytowanie, przedruk ilustracji, tabel i wykresów z innych źródeł).
9. Do przesłanej propozycji publikacji należy dołączyć stosowne oświadczenie dotyczące akceptacji powyższych punktów [plik do pobrania na stronie czasopisma: <http://pto.orient.uw.edu.pl/>].

II. Format tekstu

1. Objętość tekstu, wraz z przypisami dolnymi i bibliografią końcową, nie powinna przekraczać 1 arkusza wydawniczego, czyli 40 tys. znaków ze spacjami.
2. Prosimy w całym tekście, także przypisach, używać czcionki unikodowej w rozmiarze 12, marginesy prawy i lewy 2,5 cm, interlinia 1,5.
3. Na tekst składa się tytuł, słowa kluczowe (*keywords*) artykułu w języku angielskim (ok. 5 słów/terminów kluczowych dla omawianej tematyki) i streszczenie (*Abstract*)

- artykułu w języku angielskim (150–200 wyrazów, max. 1000 znaków ze spacjami) utrzymane w formie bezosobowej, omawiające ogólnie poruszaną problematykę, zastosowaną metodologię i najważniejsze tezy;
4. Między cyframi (m.in. daty, zakres stron) stosujemy półpauzę (np. 1945–1954 lub s. 1–10).
 5. Przypisy powinny być przygotowane wg zasad Modern Language Association (MLA: <http://www.easybib.com/guides/citation-guides/mla-8/>) przystosowanych do j. polskiego przez redakcję „Przeglądu Orientalistycznego”. Poniżej zamieszczamy tę adaptację.
 6. Prosimy o umieszczenie pełnej listy bibliograficznej na końcu artykułu.
 7. Jeżeli konieczne jest zamieszczenie przypisu przy tytule tekstu, taki przypis opatrzymy gwiazdką.
 8. Artykuł może zawierać znaki spoza podstawowego alfabetu łacińskiego, jednak należy podać ich zapis także w transliteracji lub transkrypcji właściwej dla danego alfabetu nielacińskiego (np. wg. PWN).

ADAPTACJA ZASAD dla PO

cytowania, wstawiania odnośników, przypisów i bibliografii wg MLA

Cytaty

- W nawiasie prosimy zamieścić nazwisko autora i stronę (pełne dane bibliograficzne należy podać w Bibliografii na końcu artykułu): „cytat” (Said 9);
- jeśli nazwisko autora występuje w zdaniu, które przypis ten kończy wtedy piszemy: Said uważa, że ... (9).

W wypadku kilku publikacji tego samego autora należy dodać rok wydania.

Odnosiniki, przypisy dolne i dane bibliograficzne

- odniesienie do książki bądź artykułu należy umieścić w tekście: (Said), jeśli nazwisko autora występuje w zdaniu, które przypis ten kończy wtedy podajemy sam rok: (1978); jeśli odnosimy się do kilku autorów, przypis powinien wyglądać następująco (Hart 2000, s. 15; Said 1978, s. 9). Autorzy powinni być wymienieni w porządku alfabetycznym.
- przypisy dolne umieszczamy tylko wtedy, gdy niezbędne jest dodanie lub uszczegółowienie informacji.

Sposób zapisu poszczególnych pozycji w Bibliografii na końcu artykułu:

1. Książka: (Autor) Nazwisko, imię. Tytuł (zapisany kursywą). Wydawnictwo, data wydania, miejsce wydania (jeśli jest istotne lub publikacja pochodzi sprzed 1900). Jeśli jest to wersja elektroniczna, należy podać dane i datę dostępu.
Przykład: Said, Edward. *Orientalism*. Pantheon Books, 1978.
W wypadku cytowania dwóch tekstów tego samego autora wydanych w tym samym roku:
Said, Edward. *Orientalism*. Pantheon Books, 1978a.
2. Rozdział w książce: (Autor) Nazwisko i imię. Tytuł rozdziału (w cudzysłowie). Tytuł książki (kursywą), red. (jeśli potrzebne) imię i nazwisko (autor lub redaktor książki), nazwa wydawnictwa, data wydania, ewent. miejsce wydania, numery stron.
Przykład: Montrose, Louis. „Elizabeth Through the Looking Glass: Picturing the Queen’s Two Bodies”. *The Body of the Queen: Gender and Rule in the Courtly World, 1500–2000*, red. Regina Schulte, Berghahn, 2006, s. 61–87.

3. Artykuł w czasopiśmie (prosimy nie stosować skrótów nazw czasopism):
(Autor) Nazwisko i imię, tytuł artykułu (kursywą). Tytuł czasopisma (w cudzy-słowie), tom lub numer, ew. zeszyt, strony zajmowane przez artykuł. Jeśli artykuł ma wersję elektroniczną, można ją podać:
Przykład: Asafu-Adjaye, Prince. *Private Returns on Education in Ghana: Estimating the Effects of Education on Employability in Ghana*. „African Sociological Review”, t. 16, nr 1, 2012, s. 120–138. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/24487691.
Artykuł w prasie codziennej powinien być podany wg tych samych zasad, przy czym należy podać dokładną (dzienną) datę wydania i miejsce.
4. Prace naukowe i materiały pozostające w archiwach:
(Autor) Nazwisko i imię. Tytuł (rodzaj pracy). Miejsce przechowywania. Data. Dane o wersji elektronicznej.
Przykład: Kowalski Jan, „Edward Said” (praca magisterska, maszynopis) Uniwersytet Warszawski. 2008.
5. Dane z internetu (np. statystyczne, fotografie, mapy itp.) w bibliografii należy umieścić na końcu i podać datę dostępu.
Przykład: Hume Anadarko, C.R. „Kiowa Teepees – Meat Drying”. *Annette Ross Hume Photography Collection*, Wichita State University Libraries. *Indigenous Peoples: North America*, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/3fNbh0> [1.01.2019].

III. Nadsyłanie tekstu

1. Artykuł należy opatrzyć następującymi informacjami:
 - dane o autorze/autorach wraz z informacją o stopniu/tytule naukowym i miejscu zatrudnienia/studiów;
 - dane kontaktowe: e-mail (koniecznie wraz z informacją, czy może być udostępniony w bazie CEJSH), adres pocztowy, telefon.
2. 1 egz. jednostronnego wydruku tekstu przygotowanego zgodnie z powyższymi zasadami należy przesłać pocztą tradycyjną na adres redakcji „Przeglądu Orientalistycznego” (Redakcja „Przeglądu Orientalistycznego”, Wydział Orientalistyczny UW, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa) wraz z podpisanym oświadczeniem (patrz wyżej pkt. I.9).
3. Tekst w postaci pliku elektronicznego (format Word i PDF) należy przesłać pocztą elektroniczną na adres: **przeglad.orientalistyczny@uw.edu.pl**. Materiały graficzne (fotografie, ilustracje, wykresy) prosimy załączyć w osobnych plikach jak najlepszej jakości (min. 300 dpi).

From 2019 we publish articles in “Przegląd Orientalistyczny” also in English.

GUIDELINES FOR THE AUTHORS OF TEXTS IN ENGLISH

(see also: <http://pto.orient.uw.edu.pl/>)

We kindly ask you to send your articles to “Przegląd Orientalistyczny” according to the rules which follow. Articles which do not comply with the rules will not be processed by the editors. We do not send back articles which were not accepted.

I. Main remarks

1. Texts submitted to the “Przegląd Orientalistyczny” should be based on original research and present any results in a reliable and dependable way. The authors should mention any contribution made by third parties accordingly. If the article is a result of funded research please note the financial sources, impact of research institutions, societies and other organizations.
2. Texts submitted to the “Przegląd Orientalistyczny” have not been published previously elsewhere (in Polish or any other language) nor submitted to other journals concurrently.
3. By submitting the text, the author grants, assigns, and transfers to the publisher, during the full term of copyright and all renewals thereof, the sole and exclusive right to print, publish, distribute, market and sell the work in any and all editions and formats throughout the world. This assignment is granted free of charge to “Przegląd Orientalistyczny” and shall be effective as long as it complies with EU directives.
4. The editor reserves the right to shorten, copyedit and proof texts accepted for publication (including article titles).
5. Submitted papers will be subject to peer review by appropriate referees. The names of the authors and the reviewers are confidential (double blind).
6. After copyediting and final proofing, the text, in an electronic format, shall be sent to the author for approval. After revisions and clarifications (if necessary), the text must be submitted to the editor as soon as possible.
7. Any indications of dishonesty, such as ghostwriting and guest authorship will be disclosed, including informing necessary parties.
8. The authors are responsible for compliance with copyrights regarding citations and reprints of illustrations, tables and diagrams from other publications.
9. Please send a statement of your acceptance of the above rules [sample on the website of the journal: przeglad.orientalisyczny@uw.edu.pl]
10. The authors are responsible for the English proofreading of their articles.

II. Text format

1. The text, including footnotes and bibliography (references), should not exceed 40,000 characters with spaces. Please send complete scripts of the work in Word and PDF format. Any special fonts used by the author should be sent as an attachment to the text.

2. Please use font size 12 throughout the whole text, including footnotes and citations. All margins should be set up to 2,5 cm, line spacing 1,5.
3. The text should consist of a title, main body text, keywords (4–5 at least), and abstract in English (150 to 200 words, max. 1000 characters).
4. Please use an en dash between numbers (for example, 1945–1954 or pp. 1–10).
5. **Citation and footnotes should be prepared according to the standard of the Modern Language Association (MLA, 8th edition). For MLA citation guidelines please consult:**
<http://www.easybib.com/guides/citation-guides/mla-8/>
List of references (cited sources) should be placed at the end of the article.
6. If it is necessary to add a footnote to the title, please mark it with an asterisk.
7. Characters from scripts other than Latin should be always accompanied by their transliteration.

III. Sending the article

1. Please send information about
 - the author, including titles and affiliation.
 - the author's email address (together with information whether the e-mail address can be available in electronic databases, esp. CEJSH), postal address and telephone number.
2. One copy of the text should be sent to the postal address of the “Przegląd Orientalistyczny”: Redakcja “Przeglądu Orientalistycznego”, Wydział Orientalistyczny UW, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, together with the author's statement of the acceptance of the editorial rules (see I.9).
3. Please send an electronic version of the text in Word and PDF format to **przeglad.orientalistyczny@uw.edu.pl**. Please attach graphic materials such as photographs, illustrations, diagrams in separate files in the best possible quality (min. 300 dpi).

INFORMACJA O MONOGRAFICZNEJ SERII PTO „MISCELLANEA ORIENTALIA”

Mając na uwadze chęć publikowania monografii naukowych członków PTO i orientalistów w ogóle oraz rozwój mediów elektronicznych i ich coraz większą rolę w obiegu naukowym, Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego w dniu 23 września 2016 zdecydował o utworzeniu nowej serii wydawniczej: Monograficznej Serii PTO „Miscellanea Orientalia” (PTO Monograph Series „Miscellanea Orientalia”). Seria ta będzie się ukazywała w zależności od potrzeb w postaci drukowanej i/lub w wersji elektronicznej i będzie dostępna na stronie Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego. Materiały publikowane w serii będą dostępne bezpłatnie w formacie pdf.

ZASADY PUBLIKACJI

1. Tematyka proponowanych publikacji dotyczyć może wszelkich aspektów dawnego i współczesnego Orientu;
2. Publikacje mogą być w dowolnym języku, w tym w językach orientalnych;
3. Publikacje wydawane w serii nie powinny przekraczać 40 arkuszy wydawniczych;
4. Od strony technicznej prace po polsku powinny być przygotowane według zasad przewidzianych dla „Przeglądu Orientalistycznego”, a w przypadku publikacji obcojęzycznych – „Rocznika Orientalistycznego”;
5. Każda proponowana do publikacji praca powinna mieć dwie recenzje. Recenzentów wybiera Komitet Redakcyjny serii, może przy tym skorzystać z recenzentów zaproponowanych przez Autora;
6. Komitet Redakcyjny serii składa się z redaktora naczelnego „Przeglądu Orientalistycznego”, odpowiadającego za serię, i członków ZG PTO. Do każdej publikacji wybierany jest jej redaktor naukowy zaaprobowany przez Redaktora serii w porozumieniu z Komitetem Redakcyjnym serii. PTO gwarantuje ostateczne opracowanie redakcyjne tekstu, nie ma jednakże finansowych możliwości przygotowania składu komputerowego, o co stara się Autor we własnym zakresie.
7. Istnieje możliwość przejścia przez PTO kwestii składu komputerowego po wcześniejszym przekazaniu przez Autora odpowiedniej kwoty na ten cel w formie darowizny;
8. W wypadku publikacji drukowanych tradycyjnie Autor lub Autorzy zapewniają środki finansowe na druk tomu;
9. Prawa autorskie do opublikowanego artykułu zachowują jego Autor oraz Wydawca;
10. Opublikowany artykuł, ani żaden jego fragment nie może być reprodukowany, przetwarzany i rozpowszechniany w jakikolwiek sposób za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych oraz nie może być przechowywany w żadnym systemie informatycznym bez uprzedniej pisemnej zgody Autora i Wydawcy;
11. Oferta jest skierowana w pierwszym rzędzie do członków PTO, ale także do całego środowiska orientalistycznego, zarówno w Polsce, jak i za granicą.

<http://pto.orient.uw.edu.pl/category/bez-kategorii/monograficzna-seria-ptu-miscellanea-orientaliapto-monograph-series-miscellanea-orientalia/>

„Przegląd Orientalistyczny” wydawany jest przez Polskie Towarzystwo Orientalistyczne od 1949 r. Ukazuje się w języku polskim, a od 2008 r. zawiera także angielskie streszczenia artykułów, które są zamieszczane w bazie „The Central European Journal of Social Sciences and Humanities” (CEJSH: <http://cejsh.icm.edu.pl>) na Platformie Internetowej Centrum Otwartej Nauki ICM UW (CeON). Od roku 2014 w otwartym dostępie (w Bibliotece Nauki, w ramach bazy CEJSH) dostępna jest także pełna wersja artykułów i recenzji. Od 2017 roku na stronie PTO zamieszczona jest pełna wersja numerów PO.

„Przegląd Orientalistyczny” od 2007 r. znajduje się w bazie European Reference Index for the Humanities (ERIH), zweryfikowanej w roku 2011 (dyscyplina: Linguistics, kategoria: NAT – krajowe), a od 2015 r. znajduje się na liście ERIH PLUS: <http://erihplus.nsd.no/>; <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/periodical/info.action?>

„Przegląd Orientalistyczny” znajduje się w wykazie czasopism punktowanych Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Polskie Towarzystwo Orientalistyczne (<http://www.pto.orient.uw.edu.pl>) posiada wiele egzemplarzy „Przeglądu Orientalistycznego” z lat ubiegłych i bieżących. Chętnych do nabycia wydawnictwa prosimy o kontakt e-mailowy: **przeglad.orientalistyczny@uw.edu.pl**.

Nasze konto: Polskie Towarzystwo Orientalistyczne
Zarząd Główny
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
(Wydział Orientalistyczny UW)
00-927 Warszawa
bank BNP PARIBAS
11 1600 1462 1802 1325 1000 0001

